

Andrew Jackson: Miért nem kell választanunk a társadalmi igazságosság és a gazdasági növekedés között?

Georg Vobruba: A legitimáció határai

Budai István: Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez III.

esély 2007/2

18. évfolyam 2. szám

Kiadja a Hilscher Rezső Alapítvány.

Szerkesztőségi cím:

1094 Budapest, Angyal u. 1-3. 7/712.

Telefon: 216-1310

E-mail: esely@freemail.hu

A folyóirat megjelenését támogatta:

a Szabad Sajtó Alapítvány,

a József Attila Alapítvány,

a Nemzeti Kulturális Alap,

a Nemzeti Civil Alapprogram,

a Szociális és Munkaügyi Minisztérium

a „Budapest Bank Budapestért” Alapítvány

Megjelenik kéthavonta.

Főszerkesztő:

NYILAS MIHÁLY

Olvasószerkesztő:

LÉVAI JÚLIA

Szerkesztőségi titkár:

ERDEI ENIKŐ

Szerkesztőbizottság:

Csoba Judit, Ferge Zsuzsa (elnök), Gönczöl Katalin, Gyulavári Tamás, Havasi Éva, Juhász Gábor, Kozma Judit, Krémer Balázs, Lévai Katalin (alapító főszerkesztő), Mózer Péter, Simonyi Ágnes, Tomka Béla, Tóth István György, Georg Vobruba (NSZK)

Arculattervező-grafikus: Éles Andrea

Grafikai munkatárs: Gombos Gáspár

Szöveggondozó: Haraszi Judit

Tördelőszerkesztő: Nyíri András

Készült a Csiszár nyomdában

Felelős vezető: Csiszár Lajos

ISSN 0865-0810

Meg nem rendelt kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Előfizethető a Szerkesztőségnél – levélben, e-mailben és telefonon.

Szerzők

BUDAI ISTVÁN	szociális munkás PhD, Széchenyi István Egyetem Szociális Munka Tanszék, tanszékvezető főiskolai tanár, budai@sze.hu
CSIBRA ISTVÁN	szerkesztő, kritikus, focsibra@freemail.hu
JACKSON, ANDREW	közgazdász PhD, Director of Research at the Canadian Council on Social Development (CCSD), council@ccsd.ca
JÓZSA LÁSZLÓ	orvos, profesor emeritus, akadémiai doktor, jozsalg@freemail.hu
LICHTNECKERT ANDRÁS	bölcsész, levéltáros, Veszprém Megyei Levéltár, főlevéltáros liki@veml.hu www.lichtneckertandras.hu
VOBRUBA, GEORG	szociálpolitikus, Universität Leipzig Institut für Soziologie, director, vobruba@sozio.uni-leipzig.de

---

Az Esély weboldalát a Kurt Lewin Alapítvány gondozza: www.szochalo.esely.hu; www.3sz.hu; www.klubhalo.hu (Az Esélyben 1999-től megjelent cikkek a <http://www.szochalo.hu> címről, a Folyóiratok/Esély linkre kattintva tölthetők le.)

esély

2007/2

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Andrew Jackson:** Miért nem kell választanunk a társadalmi igazságosság és a gazdasági növekedés között?
49 **Georg Vobruba:** A legitimáció határai

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

- 63 **Józsa László:** A szociális ellátás rendszere a Bizánci Birodalomban
77 **Lichtneckert András:** Füred, a parasztok és szegények fürdője

SZOCIÁLIS MUNKA

- 94 **Budai István:** Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez III.

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

- 113 **Csibra István:** A különbségek méltósága

DOKUMENTUM

- 117 Globális foglalkoztatási tendenciák
123 Abstracts
126 Contents

2007/2

2007/2

Kérjük kedves Olvasóinkat, hogy
adójuk 1 százalékával támogassák
az *Esély* társadalom- és
szociálpolitikai folyóirat kiadását!
Hilscher Rezső Alapítvány
Adószám: 19650988-2-43

ANDREW JACKSON*

Miért nem kell választanunk a társadalmi igazságosság és a gazdasági növekedés között?

Az egyenlőség–hatékonyság kompromisszum mítosza

A tanulmány célja az, hogy empirikus és elméleti síkon is kritizálja ezt az alapvetést és kimutassa, hogy pozitív összefüggés van a viszonylagos egyenlőség és a jó gazdasági teljesítmény között.

A három társadalmi-gazdasági modellt – a „liberálist”, a „szociális piacit” és a „szociáldemokratát” – nagyjából reprezentáló hét ország gazdasági és szociális teljesítményét hasonlítjuk össze. A fő következtetésünk az, hogy az 1990-es években nem volt világos kapcsolat az egyenlőtlenség és a gazdasági növekedés között és két alacsony szintű egyenlőtlenséggel jellemezhető ország – Hollandia és Dánia – gazdasági és szociális téren is nagyon jó teljesítményt nyújtott. Ez legalábbis azt mutatja, hogy a társadalmi egyenlőség céljának feláldozása nélkül lehetséges a magas növekedés és alacsony munkanélküliség elérése. A tanulmány ezenkívül azt is kimutatja, hogy a hét országon belül a jövedelemeloszlás növekvő egyenlőtlenségét elsősorban az úgynevezett liberális országokon belüli nagyobb egyenlőtlenségek, és nem a fokozódó egyenlőtlenségek irányába mutató, valamilyen általános fejlődési trend okozta.

Az uralkodó gazdaságelmélet szerint alapvető ellentét van a méltányosság – az egyenlő jövedelem- és vagyoneeloszlás – valamint a hatékonyság vagy gazdasági növekedés között. Az alapgondolat értelmében az egyenlőség elősegítésére túl sok gondot fordító társadalmak a lassúbb növekedéssel fizetik meg az egyenlősítés árát. Ma ez az elmélet összefonódik azzal a közkeletű érveléssel, mely szerint az Egyesült Államok elmúlt évekbeli gazdasági sikereit másolni kívánó bármely fejlett ipari országnak át kell vennie a magas egyenlőtlenséggel jellemezhető amerikai szociális modellt.

* A szerző az egyik legnagyobb múltú kanadai társadalomkutató intézet, a Kanadai Társadalomfejlesztési Tanács (Canadian Council on Social Development – CCSD) kutatási igazgatója. A kutatóintézet széles körű kutatásokat folytat a tanulmány témájában, amelyek eredményei megtekinthetők a CCSD honlapján. (<http://www.ccsd.ca>)

A tanulmányt a szerző és a CCSD engedélyével közöljük, amelyért ezúton mondunk köszönetet – a szerk.

A tanulmány áttekint néhány olyan újabb keletű írást, amely bizonyítja, hogy az egyenlőséget támogató intézmények és politikák nem feltétlenül vezetnek gyengébb gazdasági teljesítményhez. Hangsúlyozzuk azt, hogy a széles körű kollektív alkurendszer és munkaerőpiaci szabályozás anélkül képes fenntartani az alacsony szintű jövedelemkülönbségeket, hogy akadályozná a munkahelyek számának növekedését, vagy gátolná a szükséges piaci beruházásokat, és hogy a „nagyvonalú” szociális transzferek és elérhető közszolgáltatások finanszírozásához szükséges, viszonylag magas adók nem szükségszerűen hatnak negatívan a növekedésre. Egy lépéssel tovább haladva, az egyes országok gyakorlata alapján azt állapíthatjuk meg, hogy ezeknek az intézményeknek és politikáknak a reformja és megújítása – és nem a leépítése – pozitív hatással lehet a gazdasági teljesítményre.

A tanulmány utolsó fejezete kritizálja azt az általánosan elterjedt felfogást, hogy a modern társadalmak a globalizáció miatt, a hatékony nemzetközi versenyképesség érdekében az egyenlőség céljának elvetésére kényszerülnek. A tanulmány hangsúlyozza, hogy bár szükségesek lehetnek a méltányosságot erősítő szociálpolitikai és gazdaságpolitikai változások, és bár nem könnyű egyensúlyt találni a méltányosság és hatékonyság céljai között, a modern társadalmak számára továbbra is lehetséges az „egymástól független növekedés” helyett az „együtt növekedés”. Ez az általános következtetés nagyon fontos abban a jelenlegi vitában, ami arról folyik, hogy Kanadának milyen mértékben kell szociális téren hasonulnia az Egyesült Államokhoz annak érdekében, hogy gazdasági téren utánozni tudja a sikereit.

I. A nagy kompromisszum – elméletben és napjaink vitáiban

A gondolat, hogy a társadalomnak szembe kell néznie a társadalmi igazságosság és a gazdasági növekedés közötti, alapvető méltányosság-hatékonyság kompromisszummal, összekötő kapocs a gazdasági tankönyvek és napjaink politikai vitái között. Az alaptétel az, hogy a jövedelem vagy a gazdagság egyenlő elosztását elősegíteni hivatott, túlságosan nagy társadalmi erőfeszítések eltorzítják az (egyenlőtlenséget gerjesztő) ösztönzők és fékek piacgazdaságban szükséges működését, és ezzel a jövedelemvesztés és az eljövendő gazdasági növekedés terén megjelenő költségeket vonnak maguk után. E gondolat klasszikus megfogalmazását negyedszázaddal ezelőtt az amerikai közgazdász, Arthur Okun alkotta meg, amikor azt írta, hogy az egyenlőtlenség „az erőfeszítések bátorítására hivatott jutalmak és büntetések rendszerét” tükrözi. „A hatékonyságra

törekvés szükségképpen egyenlőtlenségeket teremt, ezért a társadalom az egyenlőség és a hatékonyság kompromisszumával szembesül.”¹

A gazdasági tankönyvek jellemzően úgy mutatják be a problémát, hogy egy adott időpontban a gazdasági boldogulás maximalizálása szempontjából jelentéktelen kérdés, vajon az újraelosztás révén elért jövedelemegyenlőség optimális-e. (A szegény nagyobb jövedelme többet „használ”, mint amennyit a gazdag elmaradt „haszna” árt.) A középponti probléma mindazonáltal az igazságosság és a gazdasági növekedés összefüggéseként vetődik fel. Elősegítik-e a nagyobb jövedelemegyenlőséget az olyan eszközök, mint az újraelosztási adók; s az engedmények csökkentik-e az oszteljesítményt és az összjövedelmet? Más szavakkal: „az osztozkodás következtében kisebb lesz-e a torta”, s így kisebb szeletek jutnak-e azoknak is, akik egyszerű statisztikai elemzés szerint hasznot húznak az újraelosztásból?

A kérdéskör tankönyvbeli bemutatása így érvel: a társadalmi egyenlőség elérését szolgáló újraelosztás kulcsfontosságú mechanizmusai – az adók és az azokból finanszírozott jövedelemátcsoportosítások – a hatékonyság rovására jelentős költségekkel járnak. Ebből a szempontból úgy szokás megítélni, hogy az adók és az átcsoportosítások mérséklék a munka, a megtakarítások és a beruházások ösztönzését, s így a jelenben a munkaerőpiac „megmerevedésével”, természetlen függőséggel és a munkahelyi iparkodásról való lemondással, a jövőben pedig a befektetések visszaesésével járnak. A piaci jövedelmek egyenlőbbé tételét szolgáló kulcsmechanizmusokat – mint a kollektív béralkut és a törvénybe foglalt foglalkoztatási szabványokat – gazdaságilag szintén kevésbé hatékonyaknak szokás tekinteni, mert a munkabérek „eltorzításához” vezetnek.

A kompromisszum kérdése kritikusan fontos a haladó gazdaság- és társadalompolitika szószólói számára, akik a tisztán „szabadpiaci” mechanizmusok mellett kialakulónál egyenlőbb lehetőségeket és jövedelemelosztást akarnak megvalósítani. Azoknak, akik a társadalmi igazságosság megteremtése érdekében a jövedelmek újraelosztását szorgalmazzák, vagy eleve a piaci jövedelmek egyenlőbb elosztásának hívei, a küzdelem erősödésével kell szembenézniük, ha ellenfeleik sikeresen bizonyítani tudják, hogy mindez komoly általános jövedelemvesztéshez vezet; legfőképpen pedig akkor, ha ellenfeleik képesek kimutatni, hogy az alacsony jövedelmű háztartások valójában mindenképp jobban járnak egy nagy mértékben egyenlőtlen, de magas jövedelmű társadalomban.

A kérdést, hogy ki húz hasznot az „igazságosságot hatékonyságért” kompromisszumból, gyakran egyértelműen figyelmen kívül hagyják. A legújabb amerikai tapasztalatok szerint például a helyénvaló megválaszolható kérdés az: kinek jó a fellendülés? Lehet, hogy az amerikai – számos más társadalommal a dollárforgalmát illető összehasonlításban – gazdag társadalom, de a jövedelemelosztása mélységesen egyenlőtlen. Ennek következtében sok amerikai számára elérhetetlen a jólét „átlagos” szintje, s ők nehezebben boldogulnak, mint más, „szegényebb” társadalmak közepes helyzetű polgárai. Az Egyesült Államokhoz képest a kana-

¹ Arthur Okun: *Equality and Efficiency: The Big Trade-off* (Egyenlőség és hatékonyság: a nagy kompromisszum) – Brookings Institution, Washington, 1975.

daiak jelenleg átlagban mintegy 80 százalékos jövedelemmel rendelkeznek (egy főre jutó vásárlóerő-paritással számolt GDP 1997-ben), ám az elemzés azt mutatja, hogy csupán az USA lakosságának legfelső rétege él szignifikánsan jobban, mint a keresetek megoszlása szempontjából hasonló helyzetű kanadaiak. A közepes kanadai háztartás – amely pontosan az országos jövedelemmegoszlás középértékének felel meg – vásárlóerejét tekintve majdnem olyan jómódú, mint a közepes amerikai háztartás, és az amerikai lét jövedelmi kiváltságossága csupán a legfelső 20 százalék esetében válik szignifikánssá.² (A számítás a vásárlóerő és a családi összetétel különbségeivel korrigált, adózott családi reáljövedelemre vonatkozik.) Abszolút vásárlóerőben kifejezve az alacsony jövedelmű kanadaiak (a legalsó 25 százalék) jellemzően jobban élnek, mint a kisjövedelmű amerikaiak. Ez az eredmény egy kiterjedtebb és nagyobb mértékben újraelosztó jellegű adó-átcsoportosítás rendszer egyesített működését tükrözi, amely a piaci jövedelmek szerény mértékben egyenlőbb, eredeti felosztása alapján fejt ki hatását Kanadában.

Egy ponton túl azonban a gyorsabb gazdasági növekedésből adódó jövedelmi előnyöktől az várható, hogy végül az alacsonyabb jövedelmű háztartásokat is jobb helyzetbe hozzák, mint amilyenben a szerényebb jövedelmű, de nagyobb egyenlőséget biztosító országok hasonló háztartásai élnek. A kisebb jövedelmű háztartások az Egyesült Államokban végül csakugyan hasznát látták az igen alacsony munkanélküliségi rátáknak – még akkor is, ha a foglalkoztatás növekedésének jelentős része szerény bérű munkák terén következett be. Az Egyesült Államokban 1997 óta az alacsony jövedelmű háztartások bizonyos reáljövedelem-növekedése is végbement, amint a gazdaság bővülésének kedvező hatásai kezdték pozitív irányba fordítani a hanyatlást.³

Általánosan elismert tény, hogy az Egyesült Államokban és más „liberális” országokban, mint pl. az Egyesült Királyságban, viszonylag magas szintű a keresetek és a háztartások adózott jövedelmének egyenlőtlensége, s e jövedelemegyenlőtlenség ezekben az országokban az 1990-es évek folyamán – a tartós növekedés ellenére – mindvégig fokozódott; az erőteljes gazdasági és foglalkoztatásbeli növekedést azonban gyakran olyan eredményekként emlegetik, amelyek ezt a társadalom számára jó kompromisszumná teszik. Az USA erőteljes gazdasági növekedése az 1990-es években állítólag a „liberális szabadpiaci” modell előnyeit bizonyítja, miközben Kanada és még inkább Európa gyengébb növekedéséről azt szokás mondani, hogy a kapitalizmus „barátságosabb, szelídebb”, de magasabb adókkal, átcsoportosításokkal és több munkaerő-piaci szabályozással együtt járó formájának költségeit tükrözi.

Az OECD nagy hatású, 1995-ös munkaügyi tanulmányának kulcsfontosságú témája, hogy a „rugalmas”, amerikai stílusú munkaerőpiacok a foglalkoztatottság erős növekedését eredményezik az „elmeszesedett”

² Michael Wolfson és Brian Murphy: „New Views on Income Inequality Trends in Canada and the United States” („Új nézetek a kanadai és az Egyesült Államokbeli jövedelemegyenlőtlenségi trendekről”, in: *Monthly Labor Review*, 1998. április)

³ Lawrence Mishel, Jared Bernstein és John Schmitt: *State of Working America, 1998–99. (A dolgozó Amerika állama, 1998–99.)*, ILR Press for the Economic Policy Institute, Ithaca, NY, 1999.

kontinentális Európa szabályozott munkaerőpiacaihoz képest. Ebből a szempontból a túlságosan bőkezű jóléti államokról úgy gondolják, hogy megnehezítik az alacsonyabb bérű állások számának növekedését, és bátorítják a költséges „függőséget”, miközben a viszonylagos egyenlőséget mutató bérszerkezetek a piaci jelzések „eltorzításával” akadályozzák a dolgozók más munkahelyeken való, szükséges újraelhelyezkedését. Az alacsony adókat – mint az Egyesült Államokban is – úgy tekintik, mint a fáradozások jutalmazásának, a megtakarítások és a befektetések ösztönzésének szükséges feltételeit. Miként az Egyesült Államokban, a szolgáltatások piacosítását is természeténél fogva hatékonyabbnak tekintik a közösségi szolgáltatásnyújtásnál.

Az alapvető igazságosság–hatékonyság kompromisszum fogalma Kanadában az utóbbi idők politikai vitáinak kiemelkedő témájává vált. Ezzel kapcsolatban gyakran úgy érvelnek, hogy a vállalatok és a változóan magas jövedelemmel rendelkezők számára a kontinens még szorosabban integrálódott gazdaságában a növekedés és a termelékenység fokozása érdekében szükség van a kanadai adók harmonizációjára, azaz csökkentésre az amerikai szintig vagy még lejjebb. Ám egy ilyen célkitűzés felémészthetné az adó- és engedményrendszer piaci jövedelemegyenlőtlenségeket csökkentő képességét, mivel a személyi jövedelemadó-rendszer progresszivitása mérséklődne, a növekvő költségvetési forrásokat inkább az adók lenyesegetésére, s nem olyan további jövedelemátcsoportosítási kiadásokra fordítanák, mint a foglalkoztatási biztosítás, a szociális segély vagy más, egyenlőséget erősítő közösségi programok és szociális beruházások.

Az adók teljes részesedése a GDP-ből Kanadában jelentősen magasabb, mint az Egyesült Államokban – 1999-ben 42,8 százalék a 31,0 százalékkal szemben – főképpen a magas jövedelemmel rendelkezők és a közepes jövedelműek felső rétege által viselt, jelentősen magasabb jövedelemadó-teher miatt. A kanadai – a viszonylag kiterjedtebb adó-átcsoportosítás rendszer és a közszolgáltatások magasabb színvonala miatt – szerény mértékben egyenlőbb társadalom marad az amerikaiénál.

E különbség azonban erodálódott, miközben a közcélú programokra fordított összes kiadás 1990 és 1999 között a GDP 41,4 százalékáról 36,4 százalékra esett vissza. Az engedmények megnyirbálása a piaci jövedelmek megoszlásának növekvő egyenlőtlenségével együtt növelte a jövedelmi polarizálódást és az egyenlőtlenséget. Az adózott jövedelmek megoszlásában tapasztalt viszonylagos stabilitás évei után a családok legrosszabb helyzetű 20 százalékának részesedése 1995 és 1998 között 7,7 százalékról 7,1 százalékra esett vissza, miközben a legfelső 20 százaléka 37,3 százalékról 38,8 százalékra emelkedett. Az időszak folyamán a felső ötöd részesedése a többiek rovására növekedett, és az adózott jövedelmek egyenlőtlenségének Gini-együtthatója jelentősen, 0,297-ről 0,315-re nőtt.⁴ (A Gini-együttható az egyenlőtlenség legszélesebb körben használt statisztikai mértékegysége.)

Az adózott jövedelmek növekvő egyenlőtlensége feltehetően a még

⁴ Kanadai statisztika. *Income in Canada (Jövedelem Kanadában)*, 75–202. sz. jegyzék, 7.2 és 7.3 sz. táblázat.

mindig gyenge munkaerőpiac feltételeit tükrözi a gazdasági fellendülés, a jövedelemmegoszlás alsó és középső szintjein továbbra is magas munkanélküliség és bizonytalanság, az egyes jövedelmi csoportok egyenlőtlen bér- és fizetésemelése, valamint a jövedelemátcsoportosítások – különösen a foglalkoztatási biztosítás és a szociális ellátás fiatalabb családokat sújtó – megnyirbálása időszakában.⁵

A gazdag és a szegény között lévő, növekvő szakadék, a legutóbbi megszorítások következtében rosszul szétterülő közszolgáltatások, a kanadai és az amerikai adómegoszlás jelenlegi különbségei valószínűleg nem adnak elégséges alapot az igazságossági célok eléréséhez és társadalmi sajátosságaink fenntartásához, még akkor sem, ha növekedésünk és munkanélküliségi rátánk közelítene az amerikaihoz.

A 2000–2001-es szövetségi költségvetés megkísérelt bizonyos egyensúlyt fenntartani az adócsökkentések „növekedési menetrendje” és az olyan programokba való, ismételt befektetés „társadalmi menetrendje” között, mint a kanadai gyermek adókedvezmény, ám a legtöbb megfigyelő egyetértett abban, hogy a kettő közül az előbbi volt a hangsúlyos. A növekedés valójában a magas jövedelemmel rendelkezők adóját csökkentő, regresszív stratégia egyetlen morálisan védhető esete az előbb említett, nagyobb társadalmi újrabefektetések idején; és a Nemzeti Ügyek Üzleti Tanácsa világosan taglalta „a torta megnövelésének” kérdését az alsóház pénzügyi bizottságához benyújtott, 1999-es költségvetés-előkecsészítési beadványában.

Az az érvelés, amely az adócsökkentések és a szociális kiadások folytatódó visszafogása révén elérhető növekedés mellett szól, a növekvő egyenlőtlenség és társadalmi kirekesztés idején érthető módon kiváltja a társadalmat képviselő csoportok összetűzését. Ez az érvelés – túlságosan elkényelmesedve – a viszonylagos kiváltságokat élvezők érdekeit a nemzeti érdekekkel azonosítja; így a társadalom szószólói joggal hangoztatják egy, az amerikainál szélesebb és progresszívabb költségvetési alap és egy sor szociális program fenntartásának szükségességét, ha alacsonyabb szegénységi rátát, nagyobb biztonságot és jövedelmi egyenlőséget akarunk elérni. De a társadalom szószólói az erőteljesebb gazdasági növekedés szükségességét is felismerhetik – és döntően fel is ismerik – annak érdekében, hogy több és jobb munkahely legyen, növekedjék a piaci jövedelem, és erőteljesebb pénzügyi alap jöjjön létre a jövedelemátcsoportosítások és a közszolgáltatások finanszírozására. Annak érve, hogy a növekedés a munkanélküliség csökkentésével és az adóbevételek fokozásával erősítheti az egyenlőséget, nyomós, mert alapvetően igaz.

A gazdasági növekedés és a jövedelemegyenlőtlenség között összetett a kapcsolat, de néhányan nem értenének egyet azzal, hogy a növekedés két módon segítheti a nagyobb egyenlőséget.

Az első mód: a munkahelyteremtéshez (a munkatermelékenység növekedési trendjét meghaladó) gazdasági növekedésre van szükség. Több

⁵ David Ross, Katherine Scott és Peter Smith: *The Canadian Fact Book on Poverty 2000.* (Kanadai tények könyve a szegénységről, 2000.), Canadian Council on Social Development, Ottawa, 2000., valamint Andrew Jackson és David Robinson: *Falling Behind: The State of Working Canada, 2000.* (Leszakadás: a dolgozó Kanada állama, 2000.), CCPA, 2000.

munkaóra a munkanélküliek és az alulfoglalkoztatottak számára megnöveli az alacsony jövedelmű csoportok jövedelmét. Különösen igaz ez azokban az országokban, amelyek viszonylag szűkmarkú jövedelemtámogatási programokkal segítik a munkanélkülieket.

A második: a növekedés gyarapítja a társadalom gazdagságát, és ezzel együtt azon képességét, hogy bőkezűbb jövedelemtámogatási programokat finanszírozzon azok számára, akik a munkaerőpiacon kívül rekedtek vagy más okból alacsony piaci jövedelemmel rendelkeznek. Maradékátlanul lehetséges – különösen a teljes foglalkoztatottság elérése esetén –, hogy a növekedés nagyobb jövedelemegyenlőtlenséget teremtsen, ha a piaci jövedelmek elosztása nagy mértékben egyenlőtlen. Mégis valószínűbb, hogy inkább a lassan növekvő, magas munkanélküliséggel és a jövedelemátcsoportosítástól való „függőség” magas szintjével terhes gazdaságban növekedjék az egyenlőtlenség.

Tehát a mindenki számára előnyös fejlődés optimális feltételei: a viszonylagosan egyenlő béreket biztosító, magas foglalkoztatottsági szint az álláspiacon; valamint egy olyan adó-engedmény rendszer, amely eléggé kiterjedt ahhoz, hogy tisztességes jövedelmet biztosítson azok számára, akik idős koruk, gyengeségük, rokkantságuk vagy egyébek következtében rekedtek kívül a munkaerőpiacon.

Az álláspiaci változások nyomán a legtöbb elemző egyetért abban, hogy a modern jóléti államoknak fel kell készülniük az alacsony jövedelem kockázatának leginkább kitett csoportok – így a fiatal, dolgozó házaspárok, a gyermeküket egyedül nevelő szülők és a nagyon alacsony képzettségűek – alkalmazotti jövedelmének kiegészítésére, annak ellenére, hogy nincs világos konszenzus a munkaerő-piaci szabályozás megfelelő teendőiről és az alacsony bérek emeléséhez nyújtandó, kormányfinanszírozású jövedelemkiegészítésekről.

A leginkább vitatott és legkevésbé tisztázott a jövedelmek egyenlőségének, illetve egyenlőtlenségének a növekedéssel való kapcsolata. Mint említettük, az uralkodó érv az, hogy az egyenlőtlenséget tompító intézkedéseknek – mint amilyenek a viszonylagosan egyenlő béreket teremtő, szabályozott munkaerőpiac és a progresszív adó-átcsoportosítás rendszerek – az elmaradó növekedésben kifejezhető áruk van. Szerencsére azonban egyre inkább bebizonyosodik, hogy nem kell választanunk a hatékonyság és az igazságosság, a növekedés és az egyenlőség között, hanem valójában egyszerre megkaphatjuk mindkettőt.

A gazdaságelmélet egyre kritikusabb az egyszerű kompromisszumtörténettel szemben, és inkább a pozitív, mint a negatív összefüggést hangsúlyozza a jövedelemegyenlőtlenség alacsony szintje és a növekedés között. Ráadásul az empirikus tudományok aláásták a következetesen negatív kompromisszumként való felfogást ama nézet javára, amely szerint az egyenlőség önmagában is növekedésfokozó hatású, s az eleve egyenlőbb társadalmak gyorsabb növekedést mutatnak.

A szakirodalom egyik nagyobb vizsgálata a következő megfigyelésre jutott:

A nézetet, miszerint az egyenlőtlenség növekedésfokozó hatású, mostanában számos további empirikus tanulmány vont a kétségbe, gyakorta a jövedelemegyenlőtlenség okozta GDP-növekedés visszaesésére alapoz-

TANULMÁNYOK

va. Valamennyi negatív korrelációt mutat ki az átlagos növekedési ráta és az egyenlőtlenség több fokozata között.⁶

A vizsgálat megállapította, hogy az empirikus tanulmányok eredményei „lenyűgözően egyértelműek, mivel mind azt sugallták, hogy az egyenlőtlenség mérsékli a növekedési rátát”. E tanulmányok a fejlett és a fejlődő országok nagyon széles körét ölelték fel az 1960-as évektől az 1980-as éveken át, s az 1990-es években az észak-amerikai és az európai országok tapasztalatai is ezt az általános következtetést erősítették meg: a növekedés és az egyenlőség közötti alapvető kompromisszum gondolatára nincs garancia.

E tanulmány II. része a bizonyítékokat tekinti át, a III. rész pedig néhány pozitív összefüggést tár fel az egyenlőtlenség viszonylagosan alacsony szintjei és a gazdasági növekedés között. Végül a IV. rész felveti a kérdést, hogy a globalizáció megtörhette-e a hatékonyság és az egyenlőségi célok összeegyeztetését szolgáló politika folytatásának lehetőségét.

1. táblázat Növekedés és jövedelemegyenlőtlenség

(1995)	Egy főre jutó, átlagos, évi GDP-növekedés (1990–1998)	Adózás utáni Gini
Ausztrália	2,2	0,3378
Belgium	1,5	0,3207
Dánia	2,3	0,2648
Egyesült Államok	1,7	0,3837
Egyesült Királyság	1,7	0,3430
Finnország	1,0	0,2429
Franciaország	1,0	0,2623
Hollandia	2,1	0,2882
Kanada	1,0	0,3019
Németország	0,9	0,3069
Olaszország	1,1	0,3417
Spanyolország	1,9	0,3167
Svédország	0,6	0,2530

Forrás: növekedési adatok az OECD Statisztikai Munkacsoportjának *Gazdasági növekedés az OECD területén: növekvő egyenlőtlenségek?* című jelentéséből (*Economic Growth in the OECD Area: Are the Disparities Growing?* – OECD, 1999. november). Az amerikai és a kanadai GDP-adatokat utóbb módosították, de még így is ez a legmegbízhatóbb összehasonlító adatbázis, mivel más országok GDP-adatai nem változtak. El kell ismernünk, hogy az USA nagyon jó növekedési teljesítményt mutatott az 1990-es évek második felében. A Gini-adatok Lars Osberg és Andrew Sharpe *A gazdasági jóléti trendek nemzetközi összehasonlítása* című munkájából valók (*International Comparisons of Trends in Economic Well-Being*, Centre for the Study of Living Standards, 2000. január).

⁶ Phillipe Aghion, Eve Caroli és Cecicila García-Penalosa: *Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories* (Egyenlőtlenség és gazdasági növekedés: az új növekedésteóriák távollatai), *Journal of Economic Literature*, XXXVII. kötet, 1615–1660. old., 1999. december.

II. Az igazságosság–hatékonyság kompromisszum a gyakorlatban: az észak-amerikai és az európai OECD-országok gyakorlati bizonyítékai az 1990-es években

(A) A GDP-növekedés és a jövedelemegyenlőség áttekintése

Az 1. táblázat bemutatja az 1990-es évek egy főre jutó GDP-növekedésének és a háztartások 1995-ös, adózás utáni (a háztartások nagyságával korrigált) jövedelemegyenlőtlenségének adatait Kanadában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában és tíz európai országban. A jövedelemegyenlőtlenségi (Gini-) adatok a Luxemburgi jövedelmi tanulmányok adatbázisából valók, és az OECD-országok összességének értékeit mutatják. Az 1. ábra oly módon mutatja be az adatokat, hogy jelzi a két változó közötti összefüggést.

1. ábra Adók és növekedés az OECD-országokban

Az összevetésből kitűnik, hogy a viszonylagosan alacsony jövedelemegyenlőtlenséghez – 0,300-nál alacsonyabb Gini-értékhez – alacsony és magas növekedés is társulhat. Két olyan ország – Dánia és Hollandia –, amelyben csekély az egyenlőtlenség, az 1990-es években az egy főre jutó növekedésben kifejezve nagyon jó eredményeket (2,3, illetve 2,1 százalékot) mutatott fel, és növekedésük az időszak folyamán csakugyan *gyorsabb* volt, mint abban a két országban – az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban –, ahol a legnagyobb az adózott jövedelmek

TANULMÁNYOK

egyenlőtlensége. *A növekedés és a jövedelemegyenlőtlenség között az 1990-es években nem volt statisztikailag szignifikáns összefüggés.*

Nem volt ellentmondásmentes vagy jelentékeny összefüggés az 1990-es évek egy főre jutó GDP-növekedése, valamint az egyenlőtlenség 1990-től 1997-ig bekövetkezett változása között sem, mint azt a Gini változása mutatta (az adatokat alább, a 9. táblázatban adjuk közre). Figyelemre méltó, hogy valójában az adózott jövedelem egyenlőtlenségei Dániában és Hollandiában az 1990-es években elhanyagolható mértékben növekedtek, miközben e téren az egyenlőtlenség növekedése az Egyesült Államokban sokkal nagyobb volt, mint másutt. Így tehát a viszonylag magas növekedés a jövedelemmegoszlás változásában kifejezve feltűnően különböző trendekkel társult.

A statisztikailag jelentéktelen összefüggés a növekedés és az egyenlőtlenség, valamint a növekedés és az egyenlőtlenség változásai között nem meglepő, hiszen adott, hogy a GDP-növekedéshez a foglalkoztatási teljesítmény nagyon eltérő mintái járulnak; adott az országok olyan kiinduló feltételeinek nagy változatossága, mint az adó-jövedelemátcsoportosítás rendszer természete, a kormányok költségvetési helyzete, a bérsztruktúrák, és így tovább. A következőkben megvizsgálunk néhányat e különbségek közül.

A megfogalmazható következtetés: az 1990-es években egyértelműen lehetséges volt, hogy a viszonylag egyenlő társadalmak viszonylag erőteljes gazdasági növekedési rátákat érjenek el, mégpedig az egyenlőtlenség növelése nélkül.

(B) Adók és növekedés

Az adó részesedése a GDP-ből egy ország újraelosztási adó-átcsoportosítás rendszerének és (az egyenlőséget erősítő) nem piaci szolgáltatásokhoz való hozzáférés közös kiterjedésének kulcsfontosságú mutatója.

A 2. táblázat adatokat közöl az egy főre jutó GDP-növekedésről, a termelékenység növekedéséről, valamint az OECD-országok csaknem teljes körének mintája alapján az összes adóteherről az 1990-es években. Az *„adóterhelés” és akár a gazdasági növekedés, akár a termelékenység növekedése között statisztikailag szignifikáns összefüggés nem volt.* Az egy főre jutó GDP-növekedés az Egyesült Államokban magasabb volt, mint a nagyobb európai országok többségében az 1990-es években, de számos, magas adókat alkalmazó ország (mint Dánia és Hollandia) a magasabb adóterher ellenére – vagy talán éppen azért – olyan gyorsan vagy még gyorsabban növekedett, mint az Egyesült Államok. Sok ország nyújtott magas adóterhellel erőteljes termelékenységi teljesítményt.

2. táblázat Adók és gazdasági teljesítmény

	Egy főre eső GDP-növekedés 1990 és 1998 között	Adók a GDP százalékában (1994)	A GDP egy munkaóra számított növekedése 1990-től 1998-ig
Ausztrália	2,2	28,7	2,3
Ausztria	1,5	43,3	1,8
Belgium	1,5	45,9	2,4
Dánia	2,3	49,9	2,1
Egyesült Államok	1,7	28,4	1,2
Egyesült Királyság	1,7	34,5	2,2
Finnország	1,0	46,7	3,0
Franciaország	1,0	43,7	1,5
Görögország	1,2	31,7	1,3
Hollandia	2,1	44,7	1,3
Izland	1,1	30,9	n. a.
Írország	5,5	35,7	4,2
Japán	1,0	27,8	1,9
Kanada	1,0	35,1	1,2
Németország	0,9	38,4	2,9
Norvégia	3,2	41,3	2,7
Olaszország	1,1	41,4	1,9
Portugália	2,2	32,6	3,2
Spanyolország	1,9	35,0	1,8
Svájc	-0,3	33,0	0,8
Svédország	0,6	49,0	1,9
Új Zéland	0,6	36,7	0,2

n. a.: nincs adat

Megjegyzés: Korea, Mexikó, a Cseh Köztársaság, Magyarország és Lengyelország adatait nem tartalmazza.

Forrás: OECD Statisztikai Munkacsoportja, *Gazdasági növekedés az OECD területén: növekvő egyenlőtlenségek? (Economic Growth in the OECD Area: Are the Disparities Growing? – 1999. november)*

Mindamellettről erős és szignifikáns statisztikai összefüggés van az adóterhelés nagysága és a viszonylag alacsony jövedelempolarizáció között, amint azt a jövedelemelosztás decimális arányai jelzik (ld. a 3. táblázat adatait). A Spearman-féle korrelációs együttható az adók és a decimális arány között $-0,818$; $0,01$ -os szinten jelentős.

A decimális arány (a háztartások legfelső 10 százaléka adózott jövedelmének aránya a legalsó 10 százalékaéhoz viszonyítva) világosan jelzi a folyamatosan igen nagy különbségeket Észak-Amerika és Európa iparilag fejlett országainak jövedelemelosztása között. Ez az arány az Egyesült Államok 6-ot meghaladó minimumértékétől a 4-es kanadain át a skandináv és a Benelux-államok 3-as vagy még kisebb értékéig változik.

3. táblázat Adók és egyenlőtlenség

	Adók*	Decimális arány**
Egyesült Államok	28,4	6,44
Japán	27,8	4,17
Németország	38,4	3,84
Franciaország	43,7	4,11
Olaszország	41,4	3,14
Egyesült Királyság	34,5	4,56
Kanada	35,1	3,93
Belgium	45,9	2,79
Dánia	49,9	2,86
Hollandia	44,7	3,05
Norvégia	41,3	2,85
Svédország	49,0	2,78

* Adók a GDP százalékában 1994-ben (OECD).

** A decimális arány a háztartások adózottjövedelem-megoszlásában a legalsó 10 százalék felső értékének aránya a legfelső 10 százalék alsó értékéhez képest, s mint ilyen, némiképpen mérsékli a jövedelemmegoszlás legfelső és legalsó értéke közötti különbséget. Az 1990-es évek közepére vonatkozó luxemburgi jövedelemfelmérési adatok. Az adatokat Timothy Smeeding ismertette a Kanadai Közgazdasági Társaság 1999-es találkozóján.

Összegezve: az adóknak mint a GDP részének összefüggése a növekedéssel és a termelékenységgel statisztikailag jelentéktelen, míg az egyenlőtlenséggel való kapcsolatuk erős és szignifikáns.⁷ Ebből a szempontból a viszonylag magas adók a társadalom egyéni fogyasztással szembeni és a közösségi fogyasztásnak kedvező választását képviselik, amely az adó-átcsoportosítás folyamat által az újraelosztást részesíti előnyben – tehát *nem igaz*, hogy e választás ára a nemzeti jövedelem csökkenése.

III. Melyik modell működik legjobban? Az 1990-es évek gazdasági és társadalmi teljesítményének összevetése

Ez a rész empirikus áttekintést ad a különböző országok és az 1990-es évekbeli „modellek” tapasztalatairól. Az amerikai, a kanadai, a brit, a német, a holland, a dán és a svéd körülményeket és tapasztalatokat hasonlítja össze a kulcsfontosságú statisztikai adatok felhasználásával.

Azért esett a választás ezekre az országokra, mert nagyjából képviselik a három társadalmi-gazdasági modellt. Akad bennük példa a liberális modellre, amelyet a piaci jövedelmek újraelosztásában viszonylag szűk adó/átcsoportosítás rendszer, viszonylag kicsi, nem piaci alapon szolgáltatásokat nyújtó közösségi szektor és viszonylag szabályozatlan munka-

⁷ Andrew Jackson: Tax Cuts: The Implications for Growth and Productivity (Adócsökkentések: következmények a növekedésre és a termelékenységre), in: Canadian Tax Journal, 48. kötet, 2. szám, 2000.

erőpiac jellemez, csekély hatókörű kollektív alkuval, továbbá a foglalkoztatási feltételek és körülmények alacsony szintű szabályozottságával. A liberális modell kulcsfontosságú példája az Egyesült Államok, de az 1990-es években Kanada és az Egyesült Királyság is egyre inkább e modell számos jellemzőjét mutatja.

Svédország és Dánia a még mindig erős – nem csupán szabályozott munkaerőpiacával és „bőkezű” jóléti gondoskodásával, hanem igen kiterjedt, nem piaci közösségi szolgáltató szektorával is jellemezhető – skandináv szociáldemokrata modell alappéldái. Míg e modellt az 1990-es évek elején Svédországban szegényes gazdasági teljesítmény árnyékolta be, Dánia gazdasága – csakúgy, mint Norvégiáé – az elmúlt évtized folyamán igen sikeres volt.

Németország – magas szervezethez és bőkezű jóléti államával, de a szociáldemokrata modellhez képest viszonylag kicsi közösségi szolgáltató szektorával – a „szociális piaci” modell legjobb példája. Hollandia – az üzleti, a szakszervezeti és a kormányzati szektor között szociálpolitikai és munkaerő-piaci kérdésekről folyó nemzeti párbeszéd sokkalta kidolgozottabb rendszerével – a német szociális piaci modell számos jellemzőjében osztozik. Akik az erős igazságosság-hatékonyság kompromisszumban hisznek, jellemzően Németországot említik az európai kapitalizmus megmerevedett, magas munkanélküliségének fő példájaként. A következő összehasonlítás alapvető célja annak bemutatása, hogy az igazságosság és a hatékonyság hatása nem szükségképpen ellentétes irányú.

(A) Gazdasági siker és kudarc: a GDP és a termelékenység növekedése az 1990-es években

Mint fentebb jeleztük és a következőkben a 4. táblázatban bemutatjuk, az 1990-es években az egy főre eső GDP-növekedés Hollandiában és Dániában igen erőteljes volt. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság szintén jól teljesített.

Hollandiával, Dániával, az Egyesült Államokkal és az Egyesült Királysággal ellentétben Németország és Svédország növekedési feltételei rosszul alakultak, de a termelékenységi feltételek terén jól teljesítettek – még túl is szárnyalták az Egyesült Államokat. A gyáripár termelékenységében Hollandia és Svédország felülmúlta az Egyesült Államokat, Németország teljesítménye pedig körülbelül azonos volt az amerikaiával. Az Egyesült Államok az üzleti befektetések legmagasabb növekedési rátájával csakúgy kiemelkedik, ám ez részben e mutatót technikai okokból emelő számítógépes üzletág amerikai befektetéseinek nagyon magas arányával magyarázható. Az újabb adatok az amerikai termelékenységnövekedés fél évtizede tartó, erőteljes javulására engednek következtetni, de az amerikai és az európai termelékenységnövekedés között nincs nagy különbség. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az Egyesült Államok termelékenységnövekedése az 1980-as és az 1990-es évek nagy részében elmaradt az állítólag „megmerevedett” Európáé mögött.

4. táblázat *Gazdasági teljesítmények*

	USA	Kanada	Egyesült Király- ság	Német- ország	Hollan- dia	Dánia	Svéd- ország
Átlagos, egy főre eső, évi GDP-növekedés (1990–1998) ¹	1,7	1,0	1,7	0,9	2,1	2,3	0,6
Átlagos, évi termelékenységnövekedés (GDP/munkaóra, 1990–1998) ¹	1,2	1,2	2,2	2,9	1,3	2,1	1,9
A gyáripár átlagos, évi termelékenységnövekedése (1990–1998) ¹	3,3	2,0	2,2	3,2	3,8	n. a.	4,6
A nem lakossági, valóságos, lekötött magánnyugtőke- képződés átlagos, évi növekedése (1990–1998) ²	6,6	4,1	3,5	2,3	3,2	4,9	1,6

n. a.: nincs adat

¹ A 2. táblázat és az Egyesült Államok Munkaügyi Statisztikai Irodájának adatai.² OECD, *Economic Outlook (Gazdasági kilátások, 1999. december, függelék, 6. táblázat)*.*(B) Munkaerő-piaci siker és kudarc*

Mint említettük, a jól működő munkaerőpiac döntő fontosságú a magas fokú jövedelemegyenlőség elérésében. A foglalkoztatás magas szintje elviseli, hogy a piaci jövedelmek közvetlenül a háztartásokhoz áramoljanak, csökkentve a kormányzat által a munkanélkülieknek és az alulfoglalkoztatottaknak nyújtott engedményektől való függőséget, elhárítva a kirekesztődést és a marginalizálódást, továbbá felszabadítva a szociális programok és a közösségi szolgáltatások forrásait. Az országoknak magas munkanélküliség mellett is lehetőségük van megőrizni a viszonylagos jövedelemegyenlőségi eredményeket – ahogy ez az 1990-es évek folyamán sok európai ország esetében történt –, de a foglalkoztatottaktól a munkanélküliek javára való nagyarányú és folyamatos jövedelem-átcsoportosítás politikai támogatottsága egy idő után nagy valószínűséggel erodálódni fog.

A munkaerőpiacnak a munkahelyek számának gyarapodásában és a munkanélküliség csökkenésében kifejeződő egészséges volta természetesen szorosan kötődik a GDP-növekedéshez, bár e téren a termelékenység növekedése is kulcsfontosságú tényező. A magas termelékenységnövekedést elért államoknak – mint pl. Németországnak – az adott nagyságú gazdasági növekedéshez kevesebb munkahelyet kell teremteniük. A GDP és a termelékenység erőteljes növekedésére egyaránt szükség van ahhoz, hogy elérjék a munkahelyszám-növekedés és a családi jövedelem magasabb bérek révén megvalósuló emelkedésének ésszerű kombinációját.

A munkanélküliségi ráta fontos és széles körben használatos, de tökéletlen jelzőszáma annak, hogy a munkaerőpiac mennyire működik jól. E mutató nem tartalmazza a hosszú távú munkanélküliségtől „elkedvetlenedett” munkavállalókat és a nem önszántukból részmunkaidőben dolgozókat sem. Számos európai országban – köztük Hollandiában, Dániában és Németországban – az 1980-as években és az 1990-es évek elején sok idősebb (főleg férfi-) dolgozó kapott viszonylag bőkezűen mért korai nyugdíjat vagy megnövelt munkanélküli-járadékot, s ők azóta felhagytak az aktív munkakereséssel. Ezt egyfelől társadalmi kirekesztésnek, másfelől az ipari és gazdasági szerkezetváltás áldozatai számára tisztességes visszavonulásként biztosított, nagylelkű kompenzációnak láthatjuk. Az 1990-es években az efféle megoldások térhódítása általában elakadt; az évtized folyamán Hollandiában és Dániában a munkanélküliség visszaesése nem a „rejtett” munkanélküliség emelkedésének eredménye volt. Hollandia és Dánia foglalkoztatásban elért, viszonylagos sikere az 1990-es években nem egy alacsony gazdasági növekedési rátából kisajtolt munkahelyszám-emelkedés révén valósulhatott meg.

5. táblázat *Foglalkoztatás és munkanélküliség*

	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
Foglalkoztatottság/népesség arány (1998)	73,8	69,0	71,2	64,1	69,8	75,3	71,5
Változás 1990-től 1998-ig	+1,6	-0,5	-1,2	-0,6	+9,0	+3,1*	-1,2*
Foglalkoztatottság/népesség arány a nők esetében (1998)	67,4	63,3	64,2	55,6	59,4	70,2	69,4
Munkanélküliségi ráta (1998)	4,5	8,3	6,3	9,4	4,0	5,1	8,2
Változás 1990-től 1998-ig	-1,1	+0,1	-0,8	n. a.	-2,2	-2,6	+6,4

n. a.: nincs adat

*1994-től új adatsor kezdete.

Forrás: OECD, *Employment Outlook* (Foglalkoztatási kilátások, A és B táblázat).

Mint az 5. táblázat mutatja, az Egyesült Államokban a munkanélküliségi ráta az 1990-es években a jelenlegi – az 1950-es és 1960-as évek „aranykora” óta nem látott mértékben alacsony, 5 százalék alatti – szintjére esett, és a foglalkoztatottság növekedése erőteljes volt. Az Egyesült Királyság munkanélküliségi rátája az 1980-as évek folyamán és az 1990-es évek elején szintén nagyon alacsony szintre esett, de ott – csakúgy, mint Kanadában – a foglalkoztatottsági ráta csökkent, jelezvén, hogy a lefelé tartó munkanélküliség részben a munkaerő visszavonulásából adódott.

Eközben Németországban és Svédországban, valamint egyéb európai

országokban – így Franciaországban, Olaszországban és Spanyolországban – a munkanélküliségi ráta magas maradt, a foglalkoztatottak aránya pedig visszaesett. E tények abban az ellentétben ragadhatók meg, amely az Egyesült Államok virágzó, lendületes „új gazdasága” és az „elmeszesedett”, magas európai munkanélküliség képében vetül elénk. A különbség a „rugalmas” és a „merev” munkaerőpiac ellentétében is rutinszerűen megragadható – a merev bérek okozta, magas európai munkanélküliséggel, a szigorú foglalkoztatási szabványokkal és hasonlókkal együtt.

Mindamellet a munkanélküliségi ráta ma Hollandiában, Dániában (továbbá Ausztriában és Norvégiában) az amerikaival azonos szinten áll, annak ellenére, hogy ezek az országok az amerikai munkaerő-piaci modellhez képest az ellenkező végletet képviselik, ahogy az alábbiakban megmutatjuk. Ráadásul a foglalkoztatottság növekedése az 1990-es években Hollandiában és Dániában – miként a táblázat szemlélteti – még gyorsabb volt, mint az Egyesült Államokban.

Miközben igaz, hogy sok európai országban nagyon komoly a munkanélküliségi válság, az már nem igaz, hogy a magas és az alacsony munkanélküliségi rátájú országok közötti választóvonal azonos lenne a szabályozott és a szabályozatlan munkaerő-piaci államok között megrajzolhatóval. Hollandia és Dánia – az Egyesült Államokhoz, az Egyesült Királysághoz és Kanadához képest elég erősen szabályozott munkaerőpiacával és meglehetősen egyenlő társadalmával – a foglalkoztatottság növelésében, a munkanélküliség leszorításában, valamint a gazdaság és a termelékenység növekedése terén az 1990-es években ugyanolyan jó vagy még jobb teljesítményt nyújtott, mint az USA.

(C) Közösségi kiadások

Az 1990-es évek közepe óta a társadalmi különbségek Európa és Észak-Amerika fejlett ipari országai körében (és között) – a globalizáció és a technológiaváltás állítólag mindenható homogenizáló hatása ellenére – igen nagyok maradtak.

A GDP százalékában megadott kormányzati kiadások – melyek mértékét a háztartásoknak átengedett jövedelmek és a magánszolgáltatások ellentétéként meghatározott közösségi szolgáltatások együttes nagysága adja – még mindig gyökeresen eltérőek. A kormányzat szerepe a jövedelmek újraelosztásában és a piaci szolgáltatások ellentétéként meghatározott közszolgáltatások nyújtásában (közfogyasztásban) kétszer olyan jelentős volt a két skandináv országban, mint az Egyesült Államokban (a GDP csaknem 60 százaléka a 30 százalékkal szemben), és mintegy felével nagyobb, mint Kanadában és az Egyesült Királyságban. Az állami kiadások – mint Dánia és kiváltképpen Hollandia esetében – a legutóbb többnyire az 1990-es évek elején rögzített történelmi csúcspontokról valamelyest visszaestek, ami részben a munkahelyteremtés terén elért sikereket és a munkanélküliekre költött jövedelmek csökkenését tükrözi.

Mint a 6. táblázat mutatja, a közfogyasztás magánfogyasztáshoz viszonyított aránya Svédországban és Dániában mintegy 0,50, ami annyit jelent, hogy (az átcsoportosítások nélkül) minden, a háztartások által köz-

vetlenül elköltött dollárból nagyjából felet közszolgáltatásokra fordítanak, s ez az arány kétszer akkora, mint az Egyesült Államokban, és felével magasabb, mint más országokban (noha Hollandiában kicsi a közösségi szolgáltatások sektora).

6. táblázat Állami kiadások és adók

	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
Kormányzati kiadások a GDP százalékában (1998) ¹	30,5	42,6	40,1	47,3	43,5	55,5	56,6
Kormányzati kiadások a GDP százalékában (1990) ¹	33,6	46,7	41,8	43,8	49,4	56,0	56,4
A közösségi fogyasztás magánfogyasztáshoz viszonyított aránya (1997) ²	0,24	0,36	0,32	0,33	0,24	0,48	0,53
A közösségi fogyasztás költségeinek átlagos, évi növekedése reálértékben (1990–1998) ³	0,9	0,7	1,0	1,5	1,5	2,0	0,5
A magánfogyasztás kiadásainak átlagos évi növekedése reálértékben (1990–1998) ³	3,0	2,0	2,0	4,2	2,8	2,9	0,6
Adóbevételek a GDP százalékában (1996) ⁴	28,5	36,8	36,0	38,1	43,3	52,2	52,0
Adóbevételek a GDP százalékában (1990) ⁴	26,7	36,5	36,4	36,7	44,6	48,7	55,6
A személyi jövedelemadó legmagasabb mértéke százalékban (1996) ⁴	46,6	54,1	40,0	55,9	60,0	58,7	59,6
Társadalombiztosítási és fogyasztási adók az állami adóbevételek százalékában (1996) ⁴	40,7	42,9	52,0	56,0	60,4	35,9	52,2

¹ OECD, *Economic Outlook (Gazdasági kilátások)*, 1999. december, függelék, 28. táblázat.

² Adatok: Lars Osberg és Andrew Sharpe: *International Comparisons of Trends in Economic Well-Being (Gazdasági jóléti trendek nemzetközi összehasonlítása)*, www.csls.ca

³ OECD, *Economic Outlook (Gazdasági kilátások)*, 1999. december, függelék, 4. és 2. táblázat.

⁴ OECD-tagországok állami bevételi statisztikája, 1998.

A közösségi fogyasztás költségeinek – például az állami szolgáltatások ráfordításainak – növekedése reálértékben minden tagállamban folytatódott az 1990-es években; igaz, olyan mértékben, amely az Egyesült Államokban és Kanadában az egy főre jutó kiadások reálértékének esetét sugallta.

A közösségi és a magánfogyasztás növekedése közötti eltérés Dániában és Svédországban volt a legcsekélyebb, s az 1990-es években inkább csupán mérsékelten látszott a piaci szolgáltatások felé billenni, mintsem abszolút értékben a közösségi szektor zsugorodását sugallta volna. Dániában minden harmadik dolgozót a közszolgáltatások terén foglalkoztatnak, s ez az arány az 1990-es években állandó maradt.⁸

A „liberális” és a „szociáldemokrata” ellenpólus közötti szakadék a közösségi kiadásokban kifejezve inkább növekedni, mint szűkülni látszik.

Mint várható is lenne, a GDP-arányos adóbevételek szigorúan a közösségi kiadások szintjét tükrözik. Az adóterhelés az 1990-es évek folyamán a legtöbb országban meglehetősen egyenletes maradt, bár a viszonylag magas adókat alkalmazó országokban (Hollandiában és Svédországban), valamint az Egyesült Királyságban mérsékelten csökkent. (Emelkedő adóhányadával Dánia 1993-ban átvette Svédországtól a legmagasabb adókat elrendelő törvényhozás helyét az OECD-ben.) Megjegyzendő, hogy az amerikai adóhányad valójában *növekedett* az 1990-es években. Az Egyesült Államokban az 1990-es évek expanziója során a GDP-arányos adóterhelés (az 1992-es 28,9 százalékról 1999-ig 31,0 százalékra) emelkedett, a személyi adózást pedig – a legmagasabb adókulcsot 31 százalékról 39,6 százalékra emelve – progresszívabbá tették az 1993-as reformok.

Jobbára a felhalmozódott államadósság adósságszolgálati terhei miatt a jelenlegi adóterhelés mindezekben az országokban magasabb, mint az 1980-as évek közepén volt, és sehol sincs jele az alacsony adószinthez közelítő konvergenciának. (Az átlagos adóterhelés az OECD egészében az 1985-ös 35,9 és az 1990-es 37,0 százalékról 1998-ra a GDP 37,7 százalékára nőtt, ami csupán alig alacsonyabb minden idők legmagasabb értékénél, az 1994-es 38,4 százaléknál.)

Mint széles körben elismert, a magas jövedelmű egyének és társaságok progresszív adóztatása a makrogazdasági integráció „lefelé irányuló harmonizációs” nyomásának legsebezhetőbb pontja. Ennek hatására sok konzervatív közgazdász és az OECD úgy véli, hogy leszorított adóalapot vagy regresszív, főként a dolgozó családok által viselendő társadalombiztosítási és fogyasztási adókat kell előírni. Mint a 6. táblázat adataiból látható, a magas közkiadásokat vállaló országok törvényhozása mind jobban bízik e „rögzített” adóalapokban; ám Dánia a személyi jövedelemadó iránti komoly bizalmáról nevezetes. Mint az adatok mutatják, a személyi jövedelemadó mértéke a legmagasabb adókat kivető országokban maradt a legnagyobb.

⁸ Per Kongshoj Madsen: *Denmark: Flexibility, Security and Labour Market Success* (Dánia: rugalmasság, biztonság és munkaerő-piaci siker), Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, Employment and Training Paper #53, 1999.

(D) Munkaerő-piaci szerkezet: szabályozás vagy dereguláció?

A kollektív alku köre a négy nem angolszász országban továbbra is igen széles: az összes fizetett dolgozó 70–90 százalékára kiterjed – szemben a 20 százalékosnál alacsonyabb amerikai és a mintegy egyharmados kanadai aránnyal (ld. 7. táblázat). Ráadásul e kör az előbbi csoportban az 1990-es évek folyamán nem szűkült, s a kollektív alku a bérek, a juttatások, a munkaidő és a munkafeltételek megállapításának uralkodó módja maradt. Általában ez érvényes az iparági és a lazán összehangolt, országos alkura, a vállalati szint nagyfokú rugalmassága mellett.

Németországban és Hollandiában a szakszervezeti tagság sokkal szűkebb, mint az alku érintettjeinek köre, ami a tagság szabadon választott voltát, valamint a kollektív szerződések formális és informális kiterjesztését tükrözi, a nem szervezett munkahelyekre. Az azonban változatlan tény, hogy a szerződésekről a szakszervezetek tárgyalnak a munkaadókkal, s a személyes foglalkoztatási szerződés sokkal inkább kivételesnek, mint szokványosnak számít. A szakszervezeti tagság mint olyan Dániában, Svédországban és Hollandiában az 1990-es években növekedett.

Általában véve az olyan foglalkoztatási szabványok, mint a minimálbér és a munkaidő-szabályozás, ugyanezt a mintát követik – bár a mutatókban ez nehezen megragadható, s az egyes országokban különböző körre terjed ki az alku és a szabványok hálója. Számos európai országban – köztük Hollandiában is – megszokott, hogy a kollektív szerződések érvényét jogilag kiterjesztik egy-egy ágazat összes munkaadójára és dolgozójára.

7. táblázat

A kollektív alku köre (a fizetett dolgozók százalékában 1994-ben)¹

	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
A kollektív alku köre	18	36	47	92	81	69	89
Szakszervezeti tagság	n. a.	n. a.	34	29	26	76	91

A bruttó munkanélküli-járadékok keresethelyettesítő aránya (az 1990-es évek közepén)²

	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
Egyedülálló kereső/első év	28	49	19	34	70	66	72
Átlag*	14	30	19	26	47	66	28

n. a.: nincs adat

¹ OECD, *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1997., 3.3 táblázat.

² OECD, *Benefit Systems and Work Incentives (Járadékrendszerek és a munka ösztönzői)*, 1999., 3.10 táblázat.

* Három családtípus, három munkanélküliségi időtartam és két kereseti szint átlaga.

(E) *Munkaerő-piaci intézmények és igazságosság*

Munkaügyi közgazdászok kimutatták, hogy a kollektív alku a bérminimum emelésére, valamint a bér- és fizetéskülönbségek csökkentésére irányul az érintett dolgozók körében – az átfogó bér- és piacijövedelem-egyenlőtlenségek erőteljes mérséklése mellett, ha az alku által lefedett kör aránya magas. Az OECD nemrégiben készült elemzése megerősítette a kollektív alku nagyfokú elterjedtsége és a törvénybe foglalt foglalkoztatási szabványok, valamint a keresetek megoszlásában és mindenekelőtt az alacsony fizetések előfordulásában kifejezhető, viszonylag csekély egyenlőtlenség közötti robusztus statisztikai összefüggést.⁹

A 8. táblázat adatai mutatják, hogy a keresetek közéérték (pontosan a keresetmegoszlás középpontját jelentő bér) körüli szóródása az Egyesült Államokban sokkal szélesebb, mint az európai kontinens országai-ban (a lehető legteljesebb körű, a ledolgozott órák alapján ellenőrzött adatok). Az Egyesült Államokban a bérmegoszlás szerinti felső tíz százalékhöz tartozók legalább kétszer annyit keresnek, mint a közepes bérrűek – szemben a kontinentális európai országok 1,6-szeres arányszámával –; az alsó tized és a közéérték közötti eltérés ugyancsak az Egyesült Államokban nagyobb.

Következésképpen a legfelső tíz százalékhöz tartozók az Egyesült Államokban legalább 4,3-szer, Kanadában 3,8-szer, az Egyesült Királyságban 3,4-szer keresnek többet a legalsó tíz százalékhöz tartozóknál – ellentétben a csupán 2,2-szeres németországi és a 2,1-szeres svédországi aránnyal. Ezek valóban igen nagy különbségek, amelyek ráadásul – csupán az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság „liberális” munkaerőpiacának növekvő egyenlőtlensége miatt – valamelyest még nagyobbak is lettek az 1990-es években. *Az európai kontinens országáiban az 1990-es években a béregyenlőtlenség számottevően nem növekedett, ahogy ezt a táblázat férfiakra vonatkozó, szemléltető D9/D5 aránya jelzi.* (További megerősítésért ld. az OECD adatait.)

A 8. táblázat a teljes gazdaságra érvényes közepes bér kétharmadánál kevesebbet fizető munkaként meghatározott alacsony bérű foglalkoztatás gyakoriságát is mutatja az 1990-es évek közepén. Mint bemutatjuk, az alacsony bérű foglalkoztatás – meghatározásánál fogva – sokkal kisebb arányú Svédországban, továbbá kisebb mértékben, de ugyancsak jóval ritkább Hollandiában és Németországban, mint a „liberális” munkaerőpiacokon. A különbségek megint csak mélyrehatóak: Észak-Amerikában négy dolgozó közül egy – és három nő közül egy –, ezzel szemben Németországban és Hollandiában nyolc közül egy, Svédországban pedig húsz közül egy dolgozik alacsony bérű állásban.

⁹ OECD, „Economic Performance and the Structure of Collective Bargaining” („A gazdasági teljesítmény és a kollektív alku szerkezete”) in: *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1997., továbbá „Earnings Inequality and Mobility” („Kereseti egyenlőtlenség és mobilitás”) in: *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1996.

8. táblázat A munkabérek szóródása

A keresetek szóródása (az 1990-es évek közepén) ¹	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
Férfiak							
D9/D5	2,04	1,73	1,86	1,64	1,66*	1,57*	1,62
D5/D1	2,13	2,18	1,78	1,37	1,56*	1,38*	1,36
D9/D1	4,3	3,8	3,4	2,2	2,6*	2,2*	2,1
Nők							
D9/D5	2,03	1,78	1,68	1,59	1,66*	1,57*	1,40
D5/D1	1,95	2,25	1,87	1,42	1,56*	1,38*	1,30
Férfiak (1985)							
D9/D5	1,84	1,68	1,71	1,66	1,64*	1,54*	1,58
Az alacsony bérű foglalkoztatás elterjedtsége** (az 1990-es évek közepén)²							
Összesen	25,0	23,7	19,6	13,3	11,9	–	5,2
Férfiak	19,6	16,1	12,8	7,6	–	–	3,0
Nők	32,5	34,3	31,2	25,4	–	–	8,4

¹ OECD, *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1996., 3.1 táblázat. (Az adatok heti és egyórás keresetre vonatkoznak, és nagymértékben figyelembe veszik a ledolgozott munkaidő különbségeit.) D9: a 9. tízszázalékos sáv csúcsértéke, azaz 10 százalék keres többet; D5: az 5. tízszázalékos sáv csúcsértéke, azaz közepes kereset; D1: az 1. tízszázalékos sáv csúcsértéke, azaz 10 százalék keres kevesebbet.

² OECD, *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1996., 3.2 táblázat.

* Férfiak és nők: nemek szerinti bontásban nincs adat.

** Kevesebb, mint az összes dolgozó közepes keresetének kétharmada.

A bérminimumok léte és a kollektív alku eredményeként adódó bér-sűrűsödés igen jelentékenynek bizonyult a nők és a férfiak közötti nagyobb egyenlőség elősegítésében a munkaerőpiacon és a szélesebb társadalomban.¹⁰ „Liberális” munkaerőpiacokon (az Egyesült Államokban, Kanadában és az Egyesült Királyságban) a nők foglalkoztatottsági aránya magas, de a (korlátozott) közszolgáltatásokon kívül, a magánszolgáltatások terén kisebb cégeknél, aránytalanul alacsony bérért alkalmazták őket, a szakszervezet hatókörébe nem tartozó állásokban. Néhány európai országban a foglalkoztatottsági arányok a közszolgáltatásban emelkedő tendenciát mutatnak; és – ami fontosabb – a munkaerő-piaci szabályozás közvetlenül emelte a kis cégeknél, a magánszolgáltatások szektorában a minőségi állások számát.

10 Ld.: Andrew Jackson és Grant Schellenberg: „Unions, Collective Bargaining and Labour Market Outcomes for Canadian Working Women: Past Gains and Future Challenges” („Szakszervezetek, kollektív alku és munkaerő-piaci következmények a kanadai nők számára: múltbeli előnyök és jövőbeli kihívások”) in: Richard P. Chaykowski és Lisa M. Powell (Eds.): *Women and Work (Nők és munka)*, John Deutsch Institute, Queen's University, 1999.

(F) A háztartások jövedelemegyenlőtlensége és a szegénység

A bérjövodelemek viszonylag egyenlő megoszlása szemlátomást viszonylag egyenlő háztartásijövedelem-megoszláshoz fog vezetni egy magas foglalkoztatottsággal–alacsony munkanélküliséggel bíró gazdaságban, vagy az olyan társadalmakban, amelyekben az átlagbérhez képest viszonylag bőkezű kárpótlás jár a munkanélküliségért. Mint fentebb megjegyeztük, s a 9. táblázat mutatja, a háztartások rendelkezésére álló (adózott és a szociális befizetések utáni) jövedelem az Egyesült Államokban összehasonlíthatatlanul, az Egyesült Királyságban csekélyebb mértékben egyenlőtlenebb, mint Hollandiában, Dániában és Svédországban. Az Egyesült Államokban a háztartások (méret szerint korrigált) legfelső tíz százaléknak legalább 6,44-szer magasabb jövedelem áll rendelkezésére, mint a legalsó tíz százaléknak, míg ez az arány Kanadában és Németországban négyszeres; Hollandiában, Dániában és Svédországban pedig háromszoros vagy még kisebb. A Gini-érték hasonló változatosságot mutat a két modell szélső értékei között.

9. táblázat Jövedelemegyenlőtlenség és szegénység

	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
Háztartások jövedelmi egyenlőtlensége (Gini)¹	0,3837	0,3019	0,3430	0,3069	0,2882	0,2648	0,2530
Az adózott jövedelmek Gini-együtthatójának változása¹							
1980	100	100	100	100	100	100	100
1990	107	96	114	136	99	96	117
1997	117	95	118	119	101	93	118
Szélső értékek: decimális arány²	6,44	3,93	4,56	3,84	3,05	2,86	2,78
Gyermekek szegénységi aránya² (a közepes jövedelem felénél kevesebbel rendelkező háztartásban élők)	22,7	13,9	17,9	8,7	4,1	4,0	2,7
Idősek szegénységi aránya² (a közepes jövedelem felénél kevesebbel rendelkezők)	23,7	4,8	12,8	7,9	2,6	5,6	6,0

¹ Lars Osberg és Andrew Sharpe: *International Comparisons of Trends in Economic Well-Being (A gazdasági jóléti trendek nemzetközi összehasonlítása)*, www.ccsls.ca

² A Luxemburgi jövedelmi tanulmányok 1990-es évek közepére vonatkozó, a Kanadai Közgazdasági Társaság 1999-es találkozóján Smeeding által ismertett adatok, amelyek az összes, adózás-befizetések utáni (rendelkezésre álló), a háztartások méretével korrigált egyéni jövedelmet tartalmazzák. A decimális arány a legfelső tíz százalék alsó és a legalsó tíz százalék felső értékének aránya.

E jövedelemegyenlőtlenségek mértéke az 1980-as évektől az 1990-es évekre valamelyest növekedett. Ám – mint a táblázat mutatja – különféle minták léteznek. A jövedelmek adózás utáni egyenlőtlensége az elmúlt 20 év folyamán az Egyesült Államokban és kisebb mértékben az Egyesült Királyságban – az 1990-es években visszaeső munkanélküliség ellenére is – egyenletesen növekedett. A többi országban az egyenlőtlenség növekedése – ha előfordult egyáltalán – az 1980-as években következett be, s az 1990-es években nem folytatódott. Feltűnő, hogy – bár Svédországban és Németországban az 1980-as években volt ilyen – Hollandiában és Dániában sem az 1980-as, sem az 1990-es években nem mutatkozott számottevő növekedés az adózott jövedelmek egyenlőtlenségében.

Az évezred végén a fejlett ipari országok körében a háztartások jövedelemeloszlásának egyenlőségében kifejeződő, mélyreható különbségek mellett a liberális modell felé ható konvergencia néhány jele is mutatkozott. (Kanada fontos kivétel: az 1990-es évek végén már voltak jelei annak, hogy az adózott jövedelmek megoszlásában hosszú ideig fennálló stabilitásnak a munkaerő-piaci fejlemények, valamint a szociális segélyezés és a foglalkoztatási biztosítás megkurtítása miatt esetleg véget kell érnie.)

A liberális modell nagyarányú jövedelemegyenlőtlenségeiből adódó sérelmek természetesen az olcsó közösségi szolgáltatások hozzáférhetőségének viszonylagos szűkösségével is keverednek. Ezekben a társadalmakban a rendelkezésre álló alacsony jövedelmet nem egészíti ki a szolgáltatások szociális-állampolgári jogon járó elérhetőségének magas szintje. A kontinentális Európa országaiban ugyanakkor a rendelkezésre álló jövedelem viszonylag csekély egyenlőtlenségét is tovább csillapítja sok szolgáltatás egyenlő hozzáférhetősége.

A 9. táblázat azt is mutatja, hogy a közepes jövedelem 50 százalékánál kevesebbel rendelkező családban élőkhöz kapcsoltan definiált gyermekszegénység aránya Hollandiában, Dániában és Svédországban igen alacsony: csupán minden huszonötödik vagy még kevesebb gyermek él szegénységben. Összehasonlításképpen: Kanadában hét közül egy, az Egyesült Államokban pedig csaknem minden negyedik gyermek szegény. Azokban az országokban, amelyekben nagyarányú a szegénység, a gyermekszegénység mélysége is sokkal nagyobb. A UNICEF egy nemrégiben készült jelentése – abszolút és relatív értelemben egyaránt – világosan összekapcsolja a gazdag államok gyermekszegénységének országos szintjét az alacsony bérek gyakoriságával és a szociális kiadások nagyságával is.¹¹

A Kanadai Társadalomfejlesztési Tanács *Canadian Fact Book on Poverty 2000* (Kanadai tények könyve a szegénységről, 2000) című kiadványa dokumentálja a jövedelemátcsoportosítás különösen fontos szegénységmérés-ként szerepét az összes családtípus körében. Az ugyancsak a közepes 50 százaléknál alacsonyabb jövedelem alapján meghatározott idősszegénység hasonló sémát mutat, bár Kanada e téren éppen olyan jól teljesített, mint a legfejlettebb jóléti államok.

¹¹ A League Table of Poverty in Rich Countries (Gazdag országok szegénységi tabellája), UNICEF, 2000.

(G) Idő, pénz és munkaerőpiac

A jövedelmek nemzetközi összevetése a jólét összehasonlításának mércejeként általában nem csupán a jövedelemegyenlőtlenséghez, hanem a munkában töltött időhöz sem igazodik. Az egy főre (ledolgozott munkaórára) jutó GDP egy termelékenység- és ledolgozott összmunkaidő-mutató, amely a magas foglalkoztatottsággal és hosszabb rendes munkaidővel bíró gazdaságokban magasabb.

A 10. táblázat adatokkal szolgál a mintánkban szereplő országok ledolgozott munkaóraára eső GDP-jéről, és azt is mutatja, hogy az USA és a többi állam között a termelékenység különbsége sokkal kisebb, mint a jövedelmeké. Valójában Németországban és Hollandiában a dolgozók éppen olyan termelékenyek, mint az Egyesült Államokban, így az egy főre jutó GDP különbsége teljes egészében a ledolgozott munkaórák függvénye.

10. táblázat Jövedelem és termelékenység

	USA	Kanada	Egyesült Király- ság	Német- ország	Hollan- dia	Dánia	Svéd- ország
Egy főre jutó GDP az amerikai PPP- érték százalékában (vásárlóerő-paritás alapján számított)	100	81	70	75	76	87	70
A ledolgozott munkaóraára jutó GDP az amerikai PPP-érték százalékában	100	85	84	100	101	85	79

Forrás: OECD Statisztikai Munkacsoport: *Economic Growth in the OECD Area. Are the Disparities Growing? (Gazdasági növekedés az OECD területén. Növekvő egyenlőtlenségek?)*, 1999. november, 2.7 táblázat, 2. táblázat.

Ez részben a teljes és a részmunkaidő közötti eltérést tükrözi. Mint a 11. táblázat mutatja, a nők körében a részmunkaidős foglalkoztatás aránya az Egyesült Államokban viszonylag alacsony; ezzel szemben a Skandinávián kívüli európai országokban – kiváltképp Hollandiában – igen magas. Nem minden részmunkaidős foglalkoztatás önkéntes: a részmunkaidős állások rejtett munkanélküliségre utalhatnak. Ez mutatkozik meg Kanadában, ahol hozzávetőlegesen minden három részmunkaidőben dolgozó nő közül egy szívesebben dolgozna teljes munkaidőben. Emellett a részmunkaidő „választását” erősen beárnyékolják a hagyományos családi szerepek, a gyermek- és idősgondozási szolgáltatások elérhetőségének hiánya, a nők hátrányos megkülönböztetése és a jó állásokból való kirekesztése. Ez annyit jelent, hogy a részmunkaidős nők legtöbbször ilyen munkát talál a legtöbb ország munkaerőpiacán. A részmunkaidős munka magas aránya így nem egyértelműen jelzi a munkaerő-piaci sikert és kudarcot.

Ezzel ellentétben Hollandia igen sikeres volt a nők által igényelt részmunkaidős állások létrehozásában, és hangsúlyoznunk kell, hogy ott a

részidős munka fizetsége, juttatásai és egyéb feltételei sokkal inkább a szabályozatlanabb munkaerőpiacok teljes munkaidős dolgozóéhoz hasonlíthatók, a munkaidő pedig a rendeshez közelít. A szabályozott munkaerőpiacokon a fizetség és a juttatásokhoz való hozzájutás egyenlősége általában törvényben rögzített vagy kollektív szerződésben megállapított, így az alacsony bérű munka – mint fentebb megjegyeztük – viszonylag kevésbé elterjedt.

11. táblázat *Munkaidő*

	USA	Kanada	Egyesült Királyság	Németország	Hollandia	Dánia	Svédország
Egy foglalkoztatottra jutó ledolgozott órák átlaga¹							
1998	1957	1777	1737	1580	1365	n. a.	1551
1990	1943	1790	1767	1625	1433	n. a.	1480
Túlórázó férfiak aránya² (heti 45+)							
	26	22	42	8	2	15	17
A női részmunkaidős foglalkoztatás elterjedtsége³							
	19,1	28,6	41,2	32,4	54,8	25,4	22,0

n. a.: nincs adat

¹ OECD, *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1999, F táblázat

² OECD, *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1998, 5.2 diagram

³ OECD, *Employment Outlook (Foglalkoztatási kilátások)*, 1999, E táblázat

A rendes munkaidő csökkentését történelmileg a társadalmi haladás fontos szempontjának tekintették. Az 1950-es évektől az 1970-es évek közepéig tartó „aranykor” idején a munkaidő általában minden országban rövidült, bár Európában jelentősen több szabadságra voltak jogosultak a dolgozók. Az 1980-as években Európában meredekebben csökkent a szokásos nyugdíjkorhatár, mint Észak-Amerikában. A dolgozók az 1990-es években az európai kontinens számos országában rövidebb munkaidőt próbáltak kiharcolni a kollektív alku és a törvénykezés révén. E célra különösen Németországban, Hollandiában és Dániában fektettek nagy hangsúlyt.

Dániában az 1990-es évek közepén egy munkaidő-csökkentő kezdeményezés új formát öltött: az alkalmazásban álló dolgozók számára elérhető állások feltárása érdekében a munkanélküli-biztosításból finanszírozott képzéseket és kutatói távolmaradást engedélyeztek. A csúcsponton csaknem a munkaerő 2 százaléka élt ezzel a lehetőséggel.

A munkaidő-csökkentés lehetőségét nem csupán állások megmentése és létrehozása érdekében, hanem önmagáért is keresték. Mint a 11. táblázat mutatja, Hollandiában és Németországban (ahol a heti „munkaidő-norma” jelenleg nem haladja meg a 35 órát) a túlórázó férfiak aránya igen alacsony, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban pe-

dig – ahol a férfiak több mint negyede heti 45 óránál többet dolgozik – igen magas. Ráadásul az egy foglalkoztatottra számított évi munkaórák száma – a rész- és a teljes munkaidős állások arányának függvényében – roppant változó: egy amerikai dolgozó minden tíz, munkában töltött napjára egy átlagos holland dolgozó esetében csupán hét munkanap esik. Mint látható, a ledolgozott órák évi átlaga az 1990-es években Hollandiában és Németországban jelentősen csökkent. Az évi ledolgozott órák száma – a távolmaradási program hatásait is figyelembe véve – feltehetően Dániában is visszaesett. A továbbiakban – a 2000 utáni első években – a dán dolgozók újabb egyheti fizetett szabadságot nyertek, s ezzel a teljes szabadságuk évi hathétnyire emelkedett.

A teljes évi munkaidő az Egyesült Államokban – az alacsony munkanélküliségi-magas foglalkoztatottsági arány, a részmunkaidős foglalkoztatás viszonylag csekély elterjedtsége és a teljes munkaidőben dolgozók körében az igen sokat túlórázó nagy aránya miatt – magas. Ha úgy ítéljük meg, hogy a rövidebb munkaidő a társadalmi haladás jele, akkor Németország, Hollandia és Dánia teljesítménye az 1990-es években nagyon jó volt.

(H) Az 1990-es évek gazdasági és társadalmi fejlődésének áttekintése

Összegezve: az 1990-es években – legalábbis Dániában és Hollandiában – a GDP és a termelékenység növekedésében kifejeződő gazdasági siker a munkahelyteremtésben és az alacsony munkanélküliségben tetőre értő munkaerő-piaci sikerrel kapcsolódott össze. Ezek az országok a liberális államokénál határozottan egyenlőbb munkabér- és adózottjövedelem-megoszlással az igazságosság terén is meglehetősen sikeresek voltak. A munkaórák száma pozitív módon, inkább a rendes munkaidő rövidítése, mint nem önkéntes munkanélküliség és alulfoglalkoztatás révén csökkent.

A többi európai országban vegyesebb volt a kép, és tagadhatatlan, hogy a munkahelyteremtéssel és az igen magas munkanélküliségi ráták csökkenésével mérhető gazdasági siker az 1990-es években elkerülte Németországot és Svédországot, csakúgy, mint Franciaországot és más, nagyobb európai országokat. Az igazságosság mutatószámaiban – a szociális kiadásokban, a bérek és az adózott jövedelmek megoszlásában – kifejezett bizonyító adatok arra utaltak, hogy az Egyesült Királyságtól eltérően más európai országok (inkább nagyobb mértékben, mint kevésbé) eltávolodtak a liberális modelltől. Az igazságossági feltételek terén az országok közötti távolság – a liberális államok fokozódó egyenlőtlensége, majd a liberális modell felé húzó konvergencia miatt – megnőtt. Az Egyesült Államok gazdaságilag sikeresnek tekinthető, az igazságosság szempontjából azonban kudarcot vallott.

IV. A siker és a kudarc okai

Ennek a résznek az a célja, hogy ismertessen bizonyos általános eredményeket, amelyek a viszonylagos gazdasági teljesítmény kérdésre összpontosítják a figyelmet. Vitatott, hogy a makrogazdasági tényezők (a munkaerő-piaci és a szociálpolitikával ellentétben) nagyban magyarázzák az országok gazdasági növekedési teljesítménye közötti különbséget, valamint azt, hogy a magas adók és a „bőkezű” jóléti államok két kulcsfontosságú okból legalább viszonylagosan jó gazdasági teljesítménnyel járnak együtt. Az első, hogy a piaci ellentétként értelmezett közösségi szektor által nyújtott szolgáltatások közötti választás meglehetősen közömbös a hatékonyság iránt. A második, hogy a viszonylag magas és progresszív adók súlya (vagy hatékonysági költsége) könnyen igen túlzottá válik.

Végül ez a rész röviden ismerteti néhány általános okot arra, hogy elhiggyük: határozott kapcsolat lehet az egyenlőtlenség alacsony szintje és a gazdasági növekedés között; továbbá – Hollandia és Dánia gazdasági teljesítményét alapvető társadalmi tényezőkhöz kapcsolva – ismerteti néhány bizonyítékot.

(A) Makrogazdasági tényezők

Az 1990-es években Kanada és Európa túlnyomó részének az Egyesült Államokéhoz képest általában lehangoló foglalkoztatási tapasztalatáért gyakran a szabályozottabb munkaerőpiacot és a bőkezűbb jóléti államot hibáztatták. Ám – anélkül, hogy hosszasan kifejtjünk – meg kell jegyeznünk, hogy a növekedési teljesítmény különbségének nagy része többnyire inkább a legtöbb jegybank azon politikai döntésének tulajdonítható, hogy a reálkamatláb magasán tartásával erőteljes hangsúlyt helyez az igen alacsony inflációs ráta elérésére. Az amerikai gazdasági növekedést az 1990-es évek folyamán sokkal expanzívabb monetáris politika támasztotta alá.

Miközben a szövetségi tartalékot határozottan érintette az infláció lehetősége, amint az 1990-es évek fellendülése folytatódott, hagyták, hogy a munkanélküliségi ráta a „NAIRU” (inflációt nem gerjesztő munkanélküliségi ráta) egyszer már inflációs szint alá essék, és tesztelték a nem inflációs növekedés képességét, mielőtt óvatosan alkalmazták volna a monetáris fékeket. Európa az 1990-es években magas kamatlábak fenntartásával – még a makacsul nagy munkanélküliség ellenére is jelentős mértékben – az alacsony inflációt „választotta” a munkanélküliség csökkentésével szemben. Ez a politika szorosan összefüggött az európai pénzügyi egységesedés folyamatával is.¹²

Az 1980-as évek nagyban összehasonlítható teljesítményeit követően Kanada és az Egyesült Államok 1990-es években megjelent számottevő

12 ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet), *World Employment Report 1995 (Foglalkoztatási világgjelentés, 1995)*, 4. rész; valamint Jonathan Michie és John Grieve Smith (Eds.): *Unemployment in Europe (Munkanélküliség Európában)*, Academic Press, San Diego, 1994.

növekedési különbsége jórészt a makrogazdasági politikákkal magyarázható. Az OECD és a Pénzügyminisztérium nagy mértékben egyetért abban, hogy az évtized kezdetén Kanada sokkal feszebb monetáris politikája az amerikaiénál mélyebb és hosszabb hullámvölgyet okozott, és a komolyabb kanadai adósság-deficit probléma fő okozója volt. Ez pedig sokkal korlátozóbb költségvetési politikához vezetett Kanadában az 1990-es évek nagy részében.

Miközben Dánia és Hollandia általában más európai országokéhoz hasonló monetáris politikát folytatott, mégis abban különböztek ezektől, hogy az 1980-as években mindkét ország nagyrészt felszámolta közösségi szektorának hiányát, ezért az 1990-es években nem kényszerültek arra, hogy közkiadásait komolyabban megkurtítsák. Az évtized elején Dánia valójában jelentősen fokozta kiadásait, hogy lejjebb szorítsa a munkanélküliséget. Rövid időn belül a makrogazdasági politika is számottevően különböző irányt vett.

(B) A közösségi és a magánfogyasztás közötti választás hatékonyságsemlegessége

Miközben gyakran azzal érvelnek, hogy a jövedelem-újraelosztáshoz, valamint a közösségi és a szociális szolgáltatások magas szintjéhez szükséges nagy adóterhek mérséklék a növekedést, a fenti bizonyíték, továbbá a nagy és növekvő irodalom azt sugallja, hogy a viszonylagosan nagy közösségi szektor fenntartásával vagy felszámolásával kapcsolatos társadalmi döntés valójában közömbös vagy inkább pozitív.

Vannak nyilvánvaló és jól dokumentált összefüggések, a könnyen hozzáférhető egészségügyi és oktatási programokra fordított közösségi kiadások magas szintje, valamint a munkaerő termelékenységének között; és minden okunk megvan azt hinni, hogy a piacosított oktatás, gyakorlati képzés és egészségügy költséges, hatástalan szolgáltatásnyújtásnak és tömeges kirekesztésnek bizonyul. Nincs okunk azt hinni, hogy amikor az egészségügyet, az oktatást, a nyugdíjat és a bölcsődét piaci jövedelmek helyett adókból tartják fenn, és a magánszektor szolgáltatásai helyett közösségi szolgáltatásokat nyújtanak, akkor mindez gazdasági hatékonyságot terhelő költségeket von maga után. Valójában a magán-ellátórendszereket – mint az amerikai egészségügyi ellátást – széles körben rossz költség-hatékonyságúaknak, valamint szociálisan igazságtalanoknak tekintik.

Szemléltetésképpen Allan Larsson, az EU Foglalkoztatási és Szociális Ügyek Igazgatóságának rangelső tisztviselője egy nemrégiben készült tanulmányában megjegyezte, hogy az Egyesült Államokban és Svédországban egyaránt a háztartások kiadásainak mintegy 40 százaléka megy el szociális védelemre – egészségügyre, oktatásra, nyugdíjra és bölcsődére együttesen (Svédországban 41,2 százalék, az Egyesült Államokban 39,6 százalék). A különbség az, hogy Svédországban e kiadásokat 90 százalékban az adókból, s szinte a legkisebb részben sem az adózott jövedelmekből finanszírozzák; ehhez képest az Egyesült Államokban csupán 25 százalékukat adják az adók. Mint a szerző megjegyezte, ez nem a szociá-

lis védelem magas és alacsony általános költségei, hanem inkább a jövedelmek, a szolgáltatások és a lehetőségek egyenlőbb vagy kevésbé egyenlő elosztása közötti választást jelenti.¹³

Az amerikaihoz képest nagyobb mértékben újraelosztó jellegű kanadai adó-átcsoportosítási rendszert a közösségi szolgáltatások magasabb szintje is kiegészíti – kiváltva az adózott jövedelmet terhelő bizonyos kiadásokat. Az Egyesült Államokban az orvosi ellátás költségei a háztartások adózott jövedelmének elképesztően magas hányadát, 13,96 százalékát emésztik fel, szemben a mindössze 3,2 százalékos kanadai aránnyal; miközben egy nemrégiben készült OECD-tanulmány arra az eredményre jutott, hogy az amerikai háztartások szociális védelemre – egészségügyi, nyugdíj-, rokkantsági és hasonló tervekkel – fordított magánkiadásai meghaladják az amerikai GDP 8 százalékát, ami jóval magasabb a kontinentális Európa országainak 1–3 százalékos arányánál.¹⁴

Mindaddig, amíg a magasabb adók csupán annyit jelentenek, hogy a társadalombiztosítás és egyes szolgáltatások finanszírozásának forrásául inkább az adókat, mint az adózott jövedelmeket választjuk, a „lényeg” egyszerűen pénzáthelyezés a magánfogyasztásból a közösségbe.

(C) Adók, igazságosság és hatékonyság

Egy igazságosság–hatékonyság kompromisszum jobbára azon a nézetten nyugszik, hogy a magas adó – és kiváltképpen a progresszív jövedelemadó – kevésbé ösztönzi a munkát és a megtakarításokat, s ennél fogva mérsékli a növekedést. Ez az érvelés a szabad piac elvének lényegén alapul: eszerint az adók eltorzítják a piac jelzéseit, s ennek következtében a hatékonysági veszteségek a GDP-arányos adószinttel párhuzamosan növekedni fognak, különösen akkor, ha az adóteher jelentős súllyal a legtorzítóbb adóformák felé mozdul el. Az adócsökkentés legújabb szószólói azzal érvelnek, hogy az adóztatás alacsonyabb szintjén egy versenyképesebb, dinamikusabb és hatékonyabb gazdaság megteremtésével hosszabb távon erősödni fog a gazdasági növekedés. (A tanulmánynak ez a fejezete részben összefoglalja az Andrew Jackson „Tax Cuts: The Implications for Equity and Efficiency” („Adócsökkentés: igazságossági és hatékonysági következmények”) című munkájában (in: *Canadian Tax Journal*, 48. kötet, 2., 2000.) kifejtett érveket.

A legújabb közgazdasági kutatások legfeljebb igen gyéren és zavarosan támasztják alá az általános adócsökkentésektől rendszerint elvárt, nagy hatékonyságbeli hatásokat. Ami a munkajövedelmek – a munkaadó összes bérköltsége és a dolgozók hazavihető fizetése közé „adóéket” verő – személyi jövedelemadóval és társadalombiztosítási hozzájárulással való

13 Allan Larsson: „Social Protection and Economic Performance” („Szociális védelem és gazdasági teljesítmény”) in: David Foden és Peter Morris (Eds.): *The Search for Equity: Welfare and Security in the Global Economy* (Az igazságosság keresése: jólét és biztonság a globális gazdaságban), Lawrence and Wishart and ETUI/UNISON, 1998.

14 Willem Adema és Marcel Einerhand: „The Growing Role of Private Social Benefits” („A szociális magánjuttatások növekvő szerepe), az OECD 32. sz. munkaerő-piaci és szociálpolitikai esettanulmánya, 1998.

adóztatását illeti, az egyik elméleti érv úgy hangzik: a magasabb átlag- és határértékek csökkentik a dolgozók hajlandóságát arra, hogy több munkát végezzenek. Így a magasabb adók állítólag azzal járnak, hogy a dolgozók kevésbé készek hosszú munkaidőben dolgozni vagy túlórázni, sőt, még a jobban fizető munkák elnyeréséhez szükséges képzettség megszerzésére is kevésbé fognak áldozni. Mindamellettt ellentétesen is lehet érvelni: a munkajövedelmek adójának magasabb átlag- és határértékei valójában *növelik* a dolgozók hajlandóságát arra, hogy hosszabb munkaidőben dolgozzanak, mivel változatlan vagy magasabb adózott jövedelem eléréséhez túlórákra van szükségük.

Ami a tőkejövedelmek adóztatását illeti, az alapvető elméleti érv szerint a magánkézben lévő tulajdon utáni jövedelem (osztalék, tőkenyereség, kamat stb.) megnövelt adója kevesebb megtakarításra készíti az embereket. Ám ezúttal is hasonlóképpen elfogadható az érvelés, hogy a megtakarítások adózás utáni alacsonyabb haszna ugyanazon cél elérése érdekében *több* megtakarításra ösztönzi az embereket.

Mint az OECD egy nagyobb, 1997-es szakirodalmi áttekintésében összegezte, a munkajövedelmek adóztatásáról a nemzeti és az összehasonlító nemzetközi vizsgálatok kimutatták, hogy a magasabb adók csekély mértékben vagy egyáltalán nem befolyásolják a (túlnyomórészt férfi) elsődleges jövedelemtulajdonosok munkára való hajlandóságát.¹⁵ Az IMF egyik irodalmi áttekintése hasonlóképpen a következő megállapításra jutott: „noha nem minden tanulmány egyezik meg abban, hogy a férfiak kompenzálatlan bérrugalmassága pozitív vagy negatív (azaz bérük emelkedésére reagálva növelik vagy csökkentik ledolgozott munkaóráik számát), a tanulmányok többsége abban egyetért, hogy bármilyen előjelű is ez a rugalmasság, abszolút értéke csekély”¹⁶.

Az újabb tanulmányok kimutatták, hogy a férfiak és a nők közötti korábbi különbségek gyorsan erodálódtak, és a munkában való fáradozás nagymértékben érzéketlen az adózott jövedelemre.

Azzal is érveltek már, hogy egy progresszív jövedelemadóarány-szerkezet akadályozza, hogy a dolgozók jobban fizető, de több feszültséggel járó állást vállaljanak, vagy magasabb végzettséget és képzettséget szerezzenek. Az az elképzelés azonban valószínűtlen, hogy a dolgozók a magasabb adók elkerülése érdekében kerülnek a jól fizető állásokat; és a tanulmányok annak kimutatására hajlanak, hogy nagyon kevés – akár magas képzettséghez kötött – állás marad betöltetlen a képzett jelentkezők hiánya miatt. 1999-ben a kanadai munkanélküliségi arány csupán egy százalékpontnyiban volt az elégtelen képzettségnek betudható.¹⁷

Az állítólagos végső összefüggés a személyi adók és a gazdasági nö-

15 Willi Leibfritz, John Thornton és Alexandra Bibbee: *Taxation and Economic Performance (Adóztatás és gazdasági teljesítmény)*, OECD Gazdasági Részleg 176. sz. munkatanulmánya, 1997.

16 Philip Gerson: „The Impact of Fiscal Policy Variables on Output Growth” („A költségvetési politika változóinak hatása a termelésnövekedésre”), IMF WP/98/1. munkatanulmány, www.imf.org

17 Lars Osberg és Zhengxi Lin: „How Much of Canada’s Unemployment is Structural?” („Mennyiben strukturális a kanadai munkanélküliség?”), Konferencia a munkanélküliség strukturális szempontjairól, 1999., www.csls.ca

vekedés között a személyes megtakarításokon keresztül érvényesül. Mint fentebb már említettük, elméletileg a tőkejövedelmek adójának személyes megtakarításokat csökkentő és növelő hatása mellett is érvelhetünk. A közgazdászok képtelenek voltak kimutatni, hogy az adózott nyereség akár pozitív, akár negatív hatással lenne a megtakarítási arányokra. Az OECD általában erre a következtetésre jut: „egyensúlyi helyzetben a tőkejövedelem adóztatása csökkenteni látszik a megtakarításokat, de nem kifejezetten nagy mértékben”. Egy nemrégiben készült tanulmány alapján megjegyzik, hogy 21 OECD-tagországban a tőkét terhelő 40 százalékos átlagos adómérték teljes kiküszöbölése körülbelül a GDP 0,5 százalékaival emelné a magánmegtakarításokat.

Figyelemre méltó, hogy az USA – az OECD-tagországok legtöbbjéhez képest egyértelműen alacsony törvényes adóival – folyamatosan a legalacsonyabb személyes megtakarítási rátákkal rendelkező államok egyike volt. Ezzel szemben igen magas a személyes megtakarítások aránya sok olyan európai országban, amelyben a GDP-arányos személyi adók szintje is magas. A nemzeti megtakarítási arányok – az olyan intézményes sajátosságok miatt, mint a nyugdíjjal kapcsolatos rendelkezések és a lakáspiacok természete – változatosabbak, mint ahogy ez az adórendszerek különbségéből adódna. A legfontosabb következtetés az, hogy nincs szilárd bizonyítéka a feltételezésnek, mely szerint a tulajdonból származó jövedelmet terhelő adók megkurtítása magasabb megtakarítási arányokhoz vezet.

Kanada esetében – a sokat emlegetett amerikai agyelszívás révén – fontosabb az összefüggés a magas, progresszív személyi adók és a növekedés között. Ám Kanada sokkal több képzett és magas szinten iskolázott dolgozót vonz, mint amennyit elveszít. Az 1990-es években igen mérsékelt volt – valójában történelmi mélyponton állt – az Egyesült Államokba való kiáramlás. Korántsem egyértelmű, hogy a kivándorlási döntésekben az adók játsszák a legfontosabb szerepet.

Egy másik kulcsfontosságú elméleti kapcsolat az adóztatás és a növekedés között az a csatorna, amely a tőke (vállalkozói adók által befolyásolt) költségeitől az üzleti befektetésig (azaz strukturális, gépészeti, berendezési, valamint ún. „puha” – kutatási, fejlesztési és képzési – beruházásokig) vezet. A közgazdászok egyetértenek abban, hogy az üzleti beruházások magas szintje az alaptőke emelésével hozzájárul a munka termelékenységének gyorsabb növekedéséhez; s a cégek kutatási, fejlesztési, innovációs és képzési befektetései a „tudásalapú gazdaság” növekedésének létfontosságú forrásai.

A gazdaságelmélet főáramlata szerint a vállalati jövedelem, valamint a tőkét terhelő adók nagysága és szerkezete által befolyásolt tőkeköltség közvetlen hatással van az új tőkét létrehozó üzleti beruházások szintjére. Ha a „tőke adóéke” vagy a befektetések tényleges határadókulcsa nagyobb, a befektetések visszaesnek. (Az adórendszer előnyös vagy hátrányos feltételekkel meg is változtathatja bizonyos ágazatok befektetéseinek összetételét.) A tőkeköltség adójának negatív hatása a befektetésekre elméletileg feltétlenül elfogadható, de – miként az IMF-tanulmány beszámol róla – „számos munka... megkísérelte felmérni a tőkeköltség hatását a befektetésekre. Miközben e tanulmányok közül sok úgy ítéli meg,

hogy a befektetések tőkeköltségtől való függősége kedvezőtlen, e hatás mértéke legtöbbjük szerint meglehetősen csekély.”

Az OECD szakirodalmi áttekintése is arra jutott, hogy „miközben a befektetések tőkeköltségtől való függősége sok tanulmány szerint kedvezőtlen, legtöbbjük úgy értékeli, hogy ennek hatása kicsi”. A közgazdászok úgy vélik, hogy az üzleti beruházások sokkal erőteljesebben függenek a piac növekedésétől (a keresleti oldaltól), mint a tőkeköltségtől (a kínálati oldaltól), mivel a cégek a piac bővülése nélkül alacsony adók mellett sem fognak befektetni.

A lényeg az, hogy a makrogazdasági politika – a költségvetési politika és a kamatláb szintje – az új tőkét létrehozó üzleti beruházások nagysága után kiemelkedően a legfontosabb változó.

A társasági adók mértéke kétségkívül szerepet játszik abban, hogy a társaságok hol fektetnek be; emellett kialakult a cégalakítást lefelé szorító harmonizáció új trendje is, amely egyre több országban hat. Ám egy beruházás számos okból – képzett dolgozók rendelkezésre állása, magas termelékenység, jó közösségi infrastruktúra, energiaellátás, kedvező árú erőforrások és más input-tényezők stb. révén – ígérhet magas nyereség-rátát. Kanada esetében a KPMG egy 1999-es, *The Competitive Alternatives (Versenyképes alternatívák)*¹⁸ című összehasonlító tanulmánya kimutatja, hogy kilenc iparág tényleges, teljes adómértéke alig alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban (35,7 százalék a 36,0 százalékkal szemben), miközben Kanada számos, nem adóköteles területen jelentős költség-előnnyel rendelkezik. A tényleges vállalati jövedelemadó csekély különbsége több volt, mint más, alacsonyabb adók ellensúlya.

A gazdasági irodalom főáramlata – mint az IMF és az OECD összegezte – nem támogatja azt a gyakran hangoztatott érvet, hogy a viszonylag magas adók megszüntetik a növekedést és a munkahelyeket. Egy növekvő mértékben integrált, globális környezetben lehet némi negatív hatásuk a magas vállalati és a nagyon progresszív jövedelemadóknak, de még mindig bőven van tere a választásnak. Mint fentebb bemutattuk, az általános adószintek nem igazodtak lefelé, és – különösen, ha a közösségi beruházások növekedésbeli fontosságát figyelembe vesszük – nincs is okunk azt hinni, hogy a magas adószint összeegyeztethetetlen a növekedéssel.

*(D) Pozitív összefüggések az igazságosság és a növekedés között:
befektetés az emberi és a társadalmi tőkébe*

A fejlődésről szóló gazdasági irodalom – mint pl. a Világbank fejlődési világjelentéseinek sora – már vázolni kezdett néhány pozitív elméleti és tapasztalati összefüggést az igazságosság és a gazdasági növekedés között (olyan eredményeket kiemelve, mint a hitel és az alapfokú oktatás hozzáférhetősége a szegények számára), s hozzálátott a nagyfokú egyenlőtlenség és az ártalmas társadalmi, politikai konfliktusok kapcsolatának bemutatásához is. Mindezek alapvető – s korántsem meglepő – üzenete

¹⁸ www.kpmg.ca

az, hogy a mélyszegénységben élő lakosság nagy részének marginalizálódása a gazdasági fejlődés szempontjából negatív. Miközben ez az irodalom az OECD-országok növekedési teljesítményének összehasonlító elemzésében kevésbé releváns, a figyelmet a jövedelemelosztás, valamint az emberi és a társadalmi tőke befektetései révén megvalósuló növekedés lehetséges összefüggéseire irányította.

Az ún. új növekedésméletek egyik kulcsfontosságú tétele, hogy a hosszú távú növekedés hajtóereje nem annyira a fizikai tőkebefektetés (épületek, gépek, berendezések, infrastruktúra stb.), mint inkább az innováció, a tudás gyarapítása, a tanulás – tehát ami magas szintű humán-tőke-befektetést jelent. Osberg megjegyzi, hogy „a modern növekedésmélet egyik legfőbb témája az emberi tőke termelésbeli jelentősége és nemzedékek közötti továbbadása”¹⁹

Kevesen szállnának vitába azzal, hogy az oktatási és képzési befektetéseknek fontos szerepük van a növekedésben, és az OECD-országokban a növekedés csakugyan összekapcsolódott az egyre magasabb iskolázottság megszerzésével. Hansson és Henrekson azt tapasztalta, hogy az OECD-országokban az oktatásra szánt magasabb állami ráfordításokhoz 1965 és 1982 között valóban a magánszektor magasabb átlagos termelékenység-növekedése társult.²⁰ Az IMF ismertetése szerint a szakirodalom egésze azt sugallja, hogy az oktatási célú közösségi befektetések magas hasznot hoznak. A Kanadai Magasszintű Kutatások Intézetében Fraser Mustard és munkatársai hatásosan érveltek amellett, hogy a koragyermekkorai oktatási befektetések magasabb iskolázottságú, képzetesebb munkaerő formájában nagy jövőbeni nyereséget hoznak.

A jövedelemegyenlőtlenség és az emberi tőke fejlődése között nem kevésbé nyilvánvalóak az összefüggések, mint az emberi tőke és a növekedés között. Bőségesen akad bizonyíték arra, hogy az alacsony jövedelmű családok gyermekei hajlamosak társaiknál kevésbé jól szerepelni az iskolában.²¹ Tartósan negatív összefüggések vannak az alacsony jövedelem valamint a szegénység és a szegényes iskolai teljesítmény kombinációja között is. A gyenge tanulási képesség a mai generáció körében növeli az egyenlőtlenséget, ami hatással lesz az utódok nemzedékére és a jövőbeli növekedésre is. Az esélyegyenlőség és a teljesítményegyenlőség gyakorta szokásos megkülönböztetésének csak egy egygenerációs modell esetében lehet értelme. Ha az ember fejlődésében a gyermekkori körülmények fontossága adott, akkor – a következő nemzedék esélyegyenlőségének megteremtése érdekében – a jelenbeli feltételek bizonyos egyenlőségére van szükség.

Ebben az összefüggésben mit sem ér, hogy az országok rangsorolása

19 Lars Osberg: „The Equity/Efficiency Trade-off in Retrospect” („Az igazságosság-hatékonyság kompromisszum – visszatekintve”), in: *Canadian Business Economics*, 3. kötet, 3. sz., 1995 tavasza, 5–19. old.

20 Par Hansson és Magnus Henrekson: „A New Framework for Testing the Effect of Government Spending on Growth and Productivity” („A növekedésre és termelékenységre fordított állami kiadások hatásvizsgálatának új keretei”), in: *Public Choice*, 1994. december, 381–401. old.

21 Ld.: David Ross és Paul Roberts: *Income and Child Well-Being: A New Perspective on the Poverty Debate (Jövedelem és gyermekjólét: a szegénységi vita új perspektívája)*, CCSD, Ottawa, 1999.

egy, a fiatalok és a felnőttek műveltsége és matematikai készségének szintje alapján meghatározott, közös mérték szerint (az igen különböző oktatási rendszerek világában talán ez az emberi tőke legalapvetőbb mérése) a jövedelemegyenlőtlenség általános szintjével való szoros kapcsolatra utal. Egy nemzetközi felnőttműveltségi felmérés (IALS) eredményei szerint az egyenlőség magas fokán álló skandináv országok vezetnek az átlagos műveltségi pontszámok alapján felállított rangsorból; őket Németország és Hollandia követi – megelőzve a lemaradó Kanadát és az Egyesült Államokat. A skandináv országok jól szerepeltek a magas pontszámot elért felnőttek arányában kifejezve is, a legnagyobb különbséget azonban az jelentette, hogy náluk a korlátozott műveltségi szint elterjedtsége igen alacsony. Más oldalról nézve: azok az országok, amelyekben a jövedelmek egyenlőtlensége csekély, a műveltségi eredmények igen alapos elterjedése felé haladnak. A fiatal felnőttek számára a műveltség megszerzése is kevésbé szorosan kötődik a szülők társadalmi-anyagi hátteréhez, mint más országokban. Röviden: az egyenlőtlenség és a műveltséggel mérhető emberi tőke között közvetlen összefüggés van, és az IALS-beszámoló világosan dokumentálja ezt az összefüggést, valamint a műveltség és a növekedés közötti, valós kapcsolatot.²²

E tanulmányok azt is jelzik, hogy Európában a nagyobb szakértelmet igénylő termelési modellek a termelésben részt vevő dolgozók magasabb szintű műveltségéhez és matematikai készségeihez kötődnek.

A legtöbb közgazdász elismeri, hogy a közösségi beruházások pozitív hatást gyakorolnak a növekedésre, továbbá felismeri, hogy fontosságuk az anyagi infrastruktúra, az oktatás, a képzés, a kutatás és a fejlesztés terén még akkor is vitathatatlan, ha mindezek szükségképpen adókból finanszírozottak. Am a jövedelmek újraelosztását átcsoportosítási programok révén gyakran sokkal negatívabb megvilágításban látják – annak egyre erősebb bizonyossága ellenére, hogy a nagy egyenlőtlenség inkább alacsony, mint magas növekedéssel társul. Egy nemrégiben készült, érdekes tanulmány az (egyenlőtlenséget közvetlenül csökkentő) átcsoportosításokra fordított, nagyobb közösségi kiadásokat az OECD-országokban a gazdasági növekedéssel hozta összefüggésbe, noha e kapcsolatot nem vizsgálta.²³

Mint említettük, néhányan felvetették, hogy összefüggés van az átcsoportosítások útján megteremtett, viszonylagos egyenlőség és az emberi tőke fejlesztése révén elért növekedés között. Mások a termelő beruházások helyett inkább olyan társadalmi kiadások csökkenésére mutattak rá, mint a bűncselekményekkel, a városi ártalmakkal, a peremhelyzetűvé vált népesség termelési képességének veszteségeivel és a szükséges védelemmel (rendőrséggel, börtönökkel) kapcsolatos költségek. Bár nyilvánvaló, a jövedelemegyenlőtlenség társadalmi költségeinek terhe és a gazdasági növekedés közötti kapcsolat kutatása még gyerekcipőben jár, a kutatásokról készült tanulmányok azonban nagyon egyértelmű

²² *Literacy in the Information Age (Műveltség az információ korában)*, OECD és kanadai statisztika, 2000.

²³ Paul Cashin: „Government Spending, Taxes and Economic Growth” („Állami kiadások, adók és gazdasági növekedés”), az IMF WP/94/92. sz. munkatanulmánya, 1994., www.imf.org

összefüggéseket mutattak ki az egyenlőtlenség (nem csupán a szegénység) és a rossz egészségi állapot között, arra utalva, hogy az egyenlőtlenséget csökkentő átcsoportosítások mérsékelhetik az egészségügy közösségi és magánkiadásait. Bármilyen irányú is az oksági összefüggés, egyértelmű, hogy az átcsoportosításokra és a közösségi szolgáltatásokra szánt ráfordítások szintje a nemzeti jövedelemmel együtt emelkedik, s ez vagy arra utal, hogy a közösségi kiadások elősegítik a növekedést, vagy arra, hogy a gazdagabb társadalmak szívesen választják a piacon kívül a nagyobb egyenlőséget és biztonságot.

Egy másik, viszonylag újkeletű tétel, hogy a növekedést kedvezően befolyásolja a társadalmi bizalom és az együttműködés (társadalmi tőke) magasabb szintje.²⁴ Ám az együttműködés és a növekedés összefüggéseit megint csak nem határozták meg közelebbről. E tanulmány következő része megkísérel értelmezni néhány, a társadalmi együttműködés színvonalára alapján készült ország-összehasonlítást.

(E) *A társadalmi együttműködés mint a munkahelyteremtés és a gazdasági növekedés alkotóeleme*

Mint korábban megjegyeztük, a munkaerő-piaci szabályozás a bérkülönbségek szűkítésére és az alacsonyabb keresetű dolgozók fizetésének emelésére törekszik, így csökkentve az álláspiac által közvetlenül előidézett jövedelemegyenlőtlenséget. A növekedésre, a munkahelyteremtésre és a termelékenységre gyakorolt hatások napirenden vannak; s az érvelés itt úgy szól, hogy az egyenlőség terén elért eredmények a bizalom és az együttműködés révén tartják fenn a növekedést.

Míg a munkaerőpiac „merevségét” gazdasági eredménytelenségéért széles körben támadások érték, a kollektív alku és a foglalkoztatási elvárások – megkönnyítve a munkaerő alkalmazkodását a változó piaci feltételekhez, és megőrizve a magánbefektetések jövedelmezőségét – „hatékony” eredményeket hozhatnak a bérkiegyenlítés és a termelékenység-növelés terén.

Az utóbbi néhány esztendőben az OECD *Foglalkoztatási kilátások* című, éves kiadványa alapos bizonyítékot szolgáltatott ebben a kérdésben, értelemszerűen bírálva az 1995-ben a munkahelyekről készült, nagy hatású OECD-tanulmányt. Az 1997-es *Foglalkoztatási kilátások* például tartalmazott egy terjedelmes tanulmányt, amely nem talált az OECD-országokra érvényes kölcsönös kapcsolatot a kollektív alku köre – vagy a szakszervezetek súlya – és a gazdasági teljesítmény különböző fokai között; s a *Foglalkoztatási kilátások* 1996-os és 1998-as kiadása olyan részletes tanulmányokat tartalmazott, amelyek nem tártak fel számottevő összefüggést az alku vagy a minimálbér által magasan meghatározott legkisebb bérszint és a kevésbé képzett dolgozók alacsonyabb foglalkoztatottsági ará-

24 A „társadalmi kohézió” és a növekedés összefüggéseiről szóló empirikus munkaként ld. Alberto Alesina és Dani Rodrik: *Distributive Politics and Economic Growth (Elosztási politika és gazdasági növekedés)*, NBER 3668. munkatanulmány, 1991.; Stephen Knack és Philip Keefer: „Does Social Capital Have An Economic Payoff?” („Hoz-e gazdasági eredményt a társadalmi tőke?”), in: *Quarterly Journal of Economics*, 112. kötet, 4. sz., 1997. november.

nya között. Más szavakkal: a nagyobb igazságosságnak nem volt foglalkoztatottságban vagy gazdasági hatékonyságban megfizetendő ára.

Bőséges irodalom dokumentálja a kollektív alku, a szakszervezeti képviselő, valamint a foglalkoztatás ágazati és vállalati szintű termelékenységi kívánalmainak pozitív hatásait. A kulcsfontosságú elemek között van a magasabb tőkebefektetés, a munkaerő mérsékeltebb vándorlása és ezzel együtt a cégspecifikus készségek magasabb szintje, valamint a képzési célú cégberuházások nagyobb haszna; a technológiai megállapodásokra alapozott, jobb munkahelyi együttműködés, munkaszervezés, munkafeltételek és egyebek. A legfontosabb Alan Blinder amerikai közgazdász *Paying for Productivity (Megfizetjük a termelékenységet)* címmel a Nemzeti Gazdaságkutató Iroda számára írt tanulmánya, amely kimutatta, hogy az új technológiából adódó termelékenységi előnyök alapvetően a munkahelyi együttműködéstől függenek, s ebben a jó ipari kapcsolatok is kulcsfontosságúak.

Az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) 1995-ös *Foglalkoztatási világgelentésének* 4. része tartalmazza a növekedés és a munkahelyteremtés érdekében előírt munkaerő-piaci dereguláció gondolatának átfogó cáfolatát, kiemelve a foglalkoztatási stabilitás és a munkahelyi szintű, „funkcionális rugalmassághoz” szükséges, megállapodáson alapuló munkahelyi párbeszéd fontosságát. A jelentés elismeri: kedvező dinamikát teremt, ha a szakszervezetek kizárják a vállalati és az ágazati versenyképességhez alacsony béreken át vezető utakat, s az újszerűbb, kifinomultabb termékek és szolgáltatások révén kikényszerítik a termelékenység emeléséhez szükséges befektetéseket a tőke, az innováció és a képzés terén.

E kedvező hatások tükrözik a tényt, hogy a vállalati és az országos szintű alku érdekek egyfajta elhatárolásáról folyik. Miközben a szakszervezetek elvárják a termelékenység javulásának előnyeiből való részeseledést, a béralku szükségképpen a versenyhelyzetet fejezi ki, amellyel a cégeknek szembe kell nézniük, s amely szükségessé teszi, hogy a jövőbeli növekedés elérése érdekében erőteljes magánberuházásokra vállalkozzanak.

A munkanélküliek számára kidolgozott, jó jövedelembiztosítási programok állítólagos fékező hatásait jelentősen túlbecsülik, és a munkanélküliségi biztosítás „bőkezű” járadékairól bebizonyosodott, hogy mérséklik a szegénységet, a jövedelemegyenlőtlenséget, és megkönnyítik az eredményes álláskeresést.²⁵ Ráadásul a szakszervezetek és a kormányok számos, „nagyvonalú” munkanélküliségi biztosítási rendszerrel rendelkező országban támogatják az aktív munkaerőpolitikát, amelyben a munkára való felkészítés, az oktatási és képzési szabadsághoz való jog, az átképzés és jó munkahelyek közvetlenül állástalanok számára való létrehozása hangsúlyosabb, mint a hosszú távú, „passzív” segély. (Azaz a társadalmi kárpótlás melletti, hosszú távú munkanélküliség sok európai országban csakugyan szerencsétlenség.)

²⁵ Lars Osberg: „Unemployment Insurance and Unemployment Revisited” („Munkanélküliségi biztosítás és ismétlődő munkanélküliség”) in: Lars Osberg és Brian MacLean (Eds.): *The Unemployment Crisis: All for Naught (A munkanélküliségi válság: mindent a semmiért)*, McGill-Queen's University Press, 1996.

A munkaszabályozás és a képzési programok közösségi beruházásainak magas szintjét joggal tekintették a jó foglalkoztatottsági teljesítmény kulcsfontosságú alkotóelemének Svédországban a virágkor idején, majd utóbb, az 1990-es években határozottan hasonló irányba tartó Dániában és Hollandiában. A német típusú, „passzív” járadékrendszertől a hosszú távú munkanélküliség elhárítására szánt, svéd típusú, „aktív” munkaerő-piaci politika felé elmozdulva különösen Dánia terjesztette ki nagymértékben e programjait az 1990-es években. A fiataloknak ténylegesen normál bérezésű, államilag támogatott munkát vagy valóságos munkaalkalmához segítő képzési pozíciót szavatoltak.²⁶

Hollandiában a hosszú távú munkanélküliségi juttatások bizonyos megkurtításait az ifjúság számára az iskola és a munka közötti sikeres átmenetet biztosító, aktív munkaerő-piaci programok kiterjesztése kísérte, ami a fiatalok körében nullához közeli munkanélküliségi arányhoz vezetett. Az 1990-es években Hollandia is jelentősen kiterjesztette az olyan peremhelyzetű csoportok foglalkoztatásának állami támogatását, mint az idősebb, tartósan munkanélküli, rokkant dolgozók, akiket a közösségi és a magánszektor munkáltatóinál helyeztek el.²⁷

Hollandiában és Dániában a politika tudatosan áttért a munkanélküliek hosszú távú járadékellátásáról az államilag támogatott munkahelyteremtésre, a képzésre és a peremhelyzetű dolgozók jövedelemtámogatására.²⁸ A munkanélküliséget és a hosszú távú járadékokat érintő társadalombiztosítási reformokról mindkét országban háromoldalú tárgyalások folytak, és a szakszervezetek a társadalombiztosítási rendszerek irányításának aktív részesei. Röviden: a reform az aktívabb politika irányába mutatott, de a járadékok közvetlen megkurtítása korlátozott volt. A legtöbb megfigyelő egyetért azzal, hogy Hollandiában és Dániában (s különösképpen az előbbiben) a kollektív alku biztosította a rész- és a rugalmas munkaidő – így a hétfélig munka és a változatosabb műszakok – arányának növekedését, miközben megőrizte a minimumfeltételek magas alsó értékeit is. A részmunkaidősök ugyanolyan órabért és juttatásokat kapnak, mint a teljes munkaidőben dolgozók, és a „hívásra” végzett alkalmi munka igen kivételes. Bár a rövid távú foglalkoztatási szerződések megengedettek, időtartamuk korlátozott – így az ideiglenesen alkalmazott dolgozók viszonylag gyorsan megszerezhetik az állandó státust. A nem szokványos időtartamú munka társadalmi és gazdasági jelentősége tehát ezekben az országokban igencsak más, mint az USA, az Egyesült Királyság és Kanada liberális munkaerőpiacain, ahol az állandó, teljes munkaidőben (megszokott rendben) dolgozók és az ideiglenesen vagy

26 Ld. Madsen, 5. fejezet.

27 Ld. Jelle Visser és Anton Hemerijk: *A Dutch Miracle: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands (Holland csoda: több munkahely, jóléti reform és társulások Hollandiában)*, Amsterdam University Press, 1997.

28 Peter Auer: *Employment Revival in Europe: Labour Market Success in Austria, Denmark, Ireland and the Netherlands (Éledő foglalkoztatás Európában: munkaerőpiaci siker Ausztriában, Dániában, Írországon és Hollandiában)*, ILO, Genf, 2000. Az ILO mindezen országokról részletes esettanulmányokat is közreadott, amelyek elérhetők a www.ilo.org címen, az Employment and Training Papers (Foglalkoztatási és képzési tanulmányok) címszó alatt.

részmunkaidőben (nem szokványos rendben) foglalkoztatottak jövedelme, juttatásai és jogai között meglehetősen nagy eltérés van.

A lényeg az, hogy a szabályozott munkaerőpiac jobban kedvez a bérek, a juttatások és a munkafeltételek egyenlőségének, de nem szükségképpen kell jelentős – a munkaerőpiac merevségében kifejezett – árat fizetni érte. Könnyen lehetséges, hogy a munkaerőpiac a nagy fizetésbeli különbségek léte nélkül is rugalmasan alkalmazkodik a változó feltételekhez. Az európai foglalkoztatási sikerekről szóló ILO-tanulmányok egyik kulcsfontosságú következtetése, hogy egyszerre sikerült a munkaadók számára a rugalmasságot és a munkavállalók számára a biztonságot megteremteni. A pontos feltételek megállapodás szerinti rendezése változatos, de a lényeg az, hogy a rendezésről megállapodnak, és azt mindkét oldal támogatja.

Makrogazdasági, társadalmi szinten – ahogy az ILO és az Európai Bizottság látta – az országos bérmegállapodások és egy „új egyesülési elv” voltak a legfőbb okai több kisebb, európai ország (Írország, Dánia, Hollandia és Ausztria) viszonylagos foglalkoztatási és növekedési sikereinek. A fő érv az volt, hogy az erős munkaerő-piaci intézmények nem szükségképpen vezetnek ahhoz, hogy megszűnjék a makrogazdasági és a versenyfeltételeket befolyásoló és a szükséges, ágazatok közötti munkaerő-áramlást akadályozó, országos bérek alkalmazhatósága, illetve az, hogy ez a kereslet fenntartásában még mindig fontos szerepet játszon.

Néhány kisebb, európai ország 1990-es évekbeli gazdasági sikeressége elsősorban a bérek mérséklésének köszönhető. Hollandiában, Írországban, Dániában és Ausztriában a szakszervezetek és a munkaadók az alku során tudatosan arra törekedtek, hogy fenntartsák az állami cégek jövedelmezőségét, s ezzel növeljék a foglalkoztatottságot, és új beruházásokat nyerkjenek el. Hollandia és kisebb mértékben Dánia esetében az előírt munkaidő csökkentése jobbra megállapodás része volt, és szerepet játszott a munkahelyek számának nagyarányú növekedésében. Mindezekben az országokban a kollektív alku alapján kötött megállapodások fenntartása és a jó foglalkoztatási követelmények – az ésszerűen bőkezű jóléti államok megőrzésével együtt – értelem szerűen a megszokott gyakorlat részei voltak. A bérek mérséklésére – nem a reálbérek növekedésének kárára – a munkahelyteremtés, valamint a bér- és jövedelemegyenlőtlenység alacsony szintjének megtartása fejében került sor.

A gyáripari szektorban – amelyben a nemzetközi összehasonlításokhoz a legkövetkezetesebb és legmegbízhatóbb adatok állnak rendelkezésre – nyilvánvaló, hogy a szabályozott munkaerőpiac következtében a termelékenységtől függő, méltányos bérnövekedésre került sor.

A 12. táblázat a gyáriparra vonatkozóan egységnyi munka költségeinek átlagos, évi növekedési rátájáról szolgál adatokkal. Pozitív szám jelzi, ha a nominális órabér az egyórai reálhozamnál gyorsabb ütemben nőtt. Mint a táblázat mutatja, az Egyesült Államokban a bérek a termelékenységgel összefüggésben mérsékelten emelkedtek, és ugyanez érvényes Hollandiára, Dániára, valamint Svédországra is. Egységnyi munka költségeinek növekedése sokkal gyorsabb volt az Egyesült Királyságban (ahol ezt a valuta jelentős leértékelődése ellensúlyozta, mikor Nagy-Bri-

tannia kilépett az ERM árfolyam-lebegtetési mechanizmusból), valamint Németországban is.

12. táblázat *Bérek*

A munka költségeinek versenyképessége a gyár- iparban (1990–98)	USA	Kanada	Egyesült Király- ság	Német- ország	Hollan-	Dánia	Svéd-
Egységnyi munka költségeinek átlagos, évi változása ¹	0,2	0,7	2,8	1,3	-0,5	0,2	-0,4
A reálórabér átlagos, évi változása az üzleti szférában ¹	0,4	0,4	0,8	1,8	0,6	n. a.	0,3
Egy munkavállalóra számított reálbér átlagos, évi emelkedése ²	0,5	1,0	0,3	1,2	0,3	1,5	1,3

n. a.: nincs adat

¹ Az USA Munkaügyi Statisztikai Irodája, fogyasztói árindexszel csökkentett órabér

² OECD: *Economic Outlook (Gazdasági kilátások)*, Melléklet, 12. és 16. táblázat

A 12. táblázat második adatsora az országos fogyasztói árindexszel csökkentett gyáripari órabér-növekedést mutatja. Figyelemre méltó, hogy a reálórabér-növekedés Németországban – és kisebb mértékben az Egyesült Királyságban – számottevően nagyobb, mint a többi államban. Az üzleti szféra egy munkavállalóra számított reálbér-növekedése ugyancsak jelentősen nagyobb Németországban, mint az Egyesült Államokban, bár nem nagyobb mértékű, mint Dániában vagy Svédországban. (Sajnos, ez az adat nem tükrözi a ledolgozott órákat.)

Az 1990-es években az Egyesült Államokban a termelékenység növekedése a gyár- és az üzleti szektor egészében jelentősen magasabbra szökött, mint a reálbéreké. Miközben több oka van annak, hogy a fogyasztói árak által csökkentett bérek miért maradhatnak el a termelői árak által csökkentett eredménynövekedés mögött, a tények azt mutatják, hogy az 1990-es években a vállalati profitráta és nyereségrészesedés az Egyesült Államokban erőteljesen emelkedett, s a növekedés gyümölcseinek aránytalanul nagy része az üzleti profitba olvadt.

Az Egyesült Államokban az adózás előtti vállalati profitráta (egy dollárnyi befektetett tőkére jutó értéktöbblet) 1997-ben 10,4 százalék volt – magasabb, mint bármely üzleti ciklus csúcserőke 1959 óta; a vállalati szektorban szerzett jövedelem tőkerészesedése pedig 21,6 százalékra rúgott – ami csaknem azonos az 1959-es szinttel, és jelentősen meghaladja az 1989-ben elért 18,4 százalékot.²⁹ Egyszerűbben szólva: a dolgozók igen csekély – magasabb bérekben kifejeződő – hasznát látták a hosszan tartó

²⁹ L. Mishel, J. Bernstein és J. Schmitt: *The State of Working America 1998–99. (A dolgozó Amerika állama 1998–99.)*, Economic Policy Institute és Cornell University Press, 1999., 65–70. old.

amerikai növekedésnek, bár 1997-től valamelyest emelkedett a rosszul fizetett dolgozók bére, és a munkanélküliség nagyon alacsony szintre csökkent.

Mivel adott a tőke nemzetközi mobilitása és számos ágazatban a piacokért folyó, intenzív verseny, nyilvánvaló kényszerek éreztetik hatásukat a nemzeti cégek és iparágak viszonylagos versenyképességének megőrzése érdekében. Ebben az összefüggésben láttuk Hollandia és Dánia – álláshelyszám-, termelékenység- és eredménynövekedési ráta elérésében testet öltő – viszonylagos sikerességét; miközben a magánbefektetések meglehetősen erőteljes arányának fenntartása bizonyos mértékben azzal magyarázható, hogy a reálbér-emelkedés olyan szinten valósult meg, amely elégséges az erős üzleti beruházások megőrzéséhez. A dolgozói szervezetek kollektív döntése mindkét országban az volt, hogy az alku során elsőbbséget kell adni a munkahelyteremtésnek és a növekedésnek. Miközben az „új egyesülési elv” alkalmanként vitát kavart, meg kell jegyeznünk, hogy a teljes foglalkoztatottság és az alacsony infláció 1950-es évektől az 1970-es évekig tartó aranykorában a szakszervezetek – a teljes foglalkoztatottság megőrzése és a beruházások révén ösztönzött növekedés érdekében – olyan bérekről kötöttek megállapodást, amelyek csaknem megfeleltek a termelékenységnövekedésnek.

Összefoglalva: jó okunk van azt hinni, hogy fontos és pozitív összefüggés van a viszonylagos egyenlőség és a munkaerőpiac szerveződésével azonos úton haladó gazdasági növekedés között. A kollektív alku széles köre – a foglalkoztatási követelményekkel kiegészülve – az alacsony bérű munka csekély elterjedtsége mellett nagyobb béregyenlőséget teremt. Ez – a termelékenység hozamának tisztességes megosztására alapozva – munkahelyi szinten megteremtheti a bizalom és az együttműködés légkörét. A szakszervezetek azt is választhatják, hogy az alku során inkább a munkahelyteremtést, mint a már alkalmazásban állók béremelését részesítik előnyben – ahogy néhány ország esetében meg is történt. Az 1990-es években Hollandiában és Dániában ezt tették – a bérek mérséklését a munkaidő csökkentésével és megállapodás szerinti rugalmassá tételével vegyítve –, s ez segített is álláshelyeket létrehozni.

Végül: a konstruktív munkairányítási kapcsolatok segíthetnek fenntartani a széles társadalmi konszenzust a társadalompolitika és a munkaerő-piaci politika kérdéseiben. Ez a helyzet Hollandia esetében, ahol a háromoldalú (munkaadói–munkavállalói–kormányzati) Szociális és Gazdasági Tanács véleménye rendkívül fontos a társadalompolitika fejlesztésében – beleértve a jövedelemtámogatási programok tervezésével és fejlesztésével kapcsolatos ügyeket is. Általában véve a konszenzusos döntések politikai természetűekké válnak; az egyetértés hiánya pedig viszonylag ritka.

Hasonló s egyben különböző konszenzusépítő intézmények más kisebb, sikeres európai országokban is vannak. Írországban például nem kormányzati szervezetek egészítik ki a háromoldalú folyamatot. A képzési és az aktív munkaerő-piaci politika kérdéseivel olyan fórumokon igyekeznek foglalkozni, melyeken az intézményi tervezés várhatóan teremt bizonyos egyensúlyt a társadalmi igazságosságért és a gazdasági hatékonyságért érzett aggodalmak között, a munkaerő-piaci és a szoci-

álpolitika társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt jelentős kérdéseiben. Sem a konszenzus, sem az egyensúly nem garantált, s a háromoldalú megállapodás konfliktus vagy rosszakarat következtében meghiúsulhat – ahogy Hollandiában történt az 1980-as évek elején. A lényeg azonban az, hogy a társadalmi együttműködés egyes országokban igen eleven maradt, és úgy tűnik, hogy – mint néhány kisebb országban láttuk – a növekedés és a társadalmi igazságosság nehezen megragadható kombinációjának megteremtésében fontosabb tényezővé vált.

V. Mi a helyzet a globalizációval?

Nyilvánvaló, hogy az utóbbi 25 év folyamán a világgazdaságban mélyreható változások mentek végbe: a verseny erőteljesebbé válása és az integráció fokozódása a fejlett ipari országok között; néhány fejlődő ország részesedése a megnövekedett ipari piacból, „Északon” a költségek versenyének néhány iparágra, valamint a dolgozókra nehezedő következetes nyomásával; a globális kapitalizmus területi kiterjedésének növekedése az egypárti, tervutasításos rendszerek összeomlása és a harmadik világ gazdasági nacionalizmusa következtében; a világ pénzpiacainak erőteljes növekedése; a valódi multinacionális cégek és termelési hálózatok megjelenése; továbbá az olyan, a szabadpiaci politikák népszerűsítésére és erősítésére felhatalmazott, nemzetközi intézmények megerősödése, mint a WTO (Világkereskedelmi Szervezet) és az IMF (Nemzetközi Valutaalap).

Egy klasszikusabb értelemben liberális, globális közgazdaságtan megjelenése megváltoztatta a politikai vita feltételeit. A háború utáni aranykor idején a legtöbb országban meglehetősen széles egyetértés alakult ki a piac által kiváltott egyenlőtlenség progresszív adókkal és szociális célú átcsoportosításokkal való mérséklése érdekében, és a szabályozottabb munkaerőpiac is támogatást élvezett.

Az érvek azonban egyre inkább arról szóltak, hogy a szabályozott munkaerőpiacok és a bőkezű jóléti államok a növekedés és a gazdasági hatékonyság útjában állnak. Az 1970-es évek stagflációs válságát és ugyanezen időszak termelékenységének lassulását a túlszabályozottság és a „rugalmatlan” munkaerőpiacok számlájára írták. A magasabb tőkeemlértékelési rátákon és az üzleti bizalmon alapuló több befektetést a növekedés kulcsának, továbbá – az alacsony infláció, a rugalmas munkaerőpiac, az állam igen korlátozott gazdasági beavatkozása, a tőke és a magas jövedelműek alacsony adóztatása, valamint a mérsékelt munkanélküli-járadékok mellett – még magas munkanélküliség árán is a legbiztonságosabbnak tekintették.

Az érvelés úgy hangzott, hogy a változás nem csupán kívánatos, hanem elkerülhetetlen is. A világméretű verseny újonnan elszabadult erői kitarítottak a munkaerőpiaci szabályozás vagy a jövedelmek progresszív – mindenekelőtt magas, a versenyképesség és a beruházások elvesztéséhez, a tőke meneküléséhez vezető adók révén működő – újraelosztásának meghiúsítása mellett.

A társadalmi igazságosság szószólóinak bizonyos nehézségeik adód-

tak, amikor a gyorsan változó körülmények közepette következetes választ kívántak adni a klasszikus liberális gazdasági alapelvek újrafogalmazására. A teljes foglalkoztatottságot és stabil növekedést biztosítani hivatott, tisztán nemzeti makrogazdasági politika mozgásterét bizonyos mértékben csökkentette a szoros tőkepiaci és kereskedelmi integráció. A tőkemobilitás és az olyan szerkezeti változások, mint a foglalkoztatás elmozdulása a szolgáltatások és a kisebb, szakszervezettel nem rendelkező cégek felé, csökkentette a szervezett munka erejét és befolyását az alku és a politika terén egyaránt, s ez védekező helyzetet eredményezett a jóléti állam meglévő intézményeivel kapcsolatban. Az 1980-as évek nagy részében és az 1990-es évek kezdetén a politika áttért a „szabad piac” hitére.

Ebben az összefüggésben a globalizáció néhány bírálója azzal érvelt, hogy a globális pénz- és tőkepiacok véglegesen a jövő nélküli múltba utalják a teljes foglalkoztatottságot, erős szakszervezeteket és bőkezű jóléti állami intézményeket, mivel aláássák a jövedelmezőséget, és a befektetések elvesztéséhez vezetnek. A WTO, valamint más kereskedelmi és befektetői megállapodások ellenállhatatlan nyomással indították lefelé a bérek, a munkafeltételek, a szociális elvárások és egyebek harmonizációját. Sokkal egyszerűbben: a politikai paletta mindkét oldala egyetértett abban, hogy a szabályozottságtól megszabadított globális kapitalizmus a szabadpiaci modellhez való egyre szorosabb alkalmazkodásra kényszeríti az államokat és a társadalmakat; valamint abban is, hogy ebben az új összefüggésben azoké az államoké és társadalmaké lesz a siker, amelyek a legalaposabban magukévá teszik e modellt. E tétel bizonyosságként gyakran idézik az amerikai „új gazdaság” állítólag nyilvánvaló sikerét az 1990-es években, és az amerikai modell főbb vonásainak átvételére ösztökélik az országokat.

Mindazonáltal centrista, kereszténydemokrata és szociáldemokrata pártok a kontinentális Európa sok országában hatalmon vagy változékony koalíciókban a hatalom közelében maradtak, s tartózkodtak a kollektív alku szerepének közvetlen támadásától vagy a társadalombiztosítás és az újraelosztó jóléti állam alapvető megkérdőjelezésétől. Mint fentebb megjegyeztük, a dolgozók többségére kiterjedő, országos és ágazati béralku megmaradt; a háromoldalú „társadalmi alku” néhány országban megőrizte jelentőségét a jövedelembiztonsági és társadalombiztosítási politika meghatározásában, más országokban pedig újjáéledt. Elmozdulás nem csupán a szabad piac, hanem a teljes foglalkoztatottság helyreállítása felé is létrejött és pedig a társadalmi együttműködés és aktív munkaerő-piaci politika által generálva. Mindezek eredményeképpen a fejlett ipari országok között mély társadalmi-gazdasági különbségek maradtak. A növekedés és az igazságosság közötti új egyensúly keresésének az 1990-es években még a legliberálisabb országokban is voltak jelei.

A globális gazdaságban a teljes foglalkoztatottságra törekvő politikának természetesen vannak fontos akadályai is, legalábbis mindaddig, amíg nagy a makrogazdasági politika és a nagyobb gazdasági tömörü-

lések közötti devizaárfolyamok nemzetközi koordinációja, továbbá szigorúan szabályozott és ellenőrzött a nemzetközi pénztőke áramlása.³⁰

Ami a nemzetközi versenyképesség korlátait illeti, csakugyan igaz, hogy a nagyobb piaci integráció és az új tőkét létrehozó beruházások felerősödött nemzetközi áramlása erősíti a mozgékony vállalkozások alkupozícióit, és nehezíti a jövedelmek országos szintű újraelosztását. De akad néhány fontos fenntartás, amely segít megmagyarázni, miért lehet nemzeti szinten még mindig bőséges tere a választásnak.

Ami fontosabb: a világgazdaságot még mindig a fejlett ipari országok uralják; a kereskedelmi forgalom és a beruházások áramlása jobbra még mindig a nagy tömörüléseken belül zajlik. Az észak–déli kereskedelem általános szintje a világkereskedelem egészéhez és az iparosodott országok GDP-jéhez viszonyítva alacsony és termékekben számolva többé-kevésbé kiegyensúlyozott – jóllehet a délről származó áruk munkatartalma sokkal nagyobb, mint az északról délre szállított eszközöké.³¹

A legtöbb tanulmány arra a megállapításra jutott, hogy a megnövekedett észak–dél kereskedelem – különösen a munkaigényes cikkek gyártásában – negatív hatással van a kevésbé szakképzett dolgozók bérére; a nagyobb kereskedelmi forgalom és a nemzetközi verseny pedig a felgyorsult technológiai változások következtében munkahelyek elvesztésével jár. Mindamellet a legtöbb tanulmány úgy találja, hogy az amerikai béregyenlőtlenségek elmúlt 20 évben bekövetkezett növekedésének csupán 10–20 százaléka írható a kereskedelmi bővülés és a politika által befolyásolt belföldi tényezők jóval nagyobb hatásának számlájára.³²

A globalizáció béreket és szociális elvárásokat leszorító versenynyomása szélsőséges is lehet. A kanadai dolgozókat például sokkal közvetlenebb és erőteljesebb nyomás kényszeríti összhangba az amerikai, mint az igen alacsony mexikói szinttel. Európa esetében Németország és Franciaország viszonylag magas munkaügyi és szociális szintje nagymértékben korlátozta a szakszervezetekre és a társadalmi újraelosztásra irányuló versenynyomást az olyan országokban, mint Svédország, Dánia és Hollandia. Ráadásul a nemzetközi versenynek erőteljesen kiszolgáltatott ágazatokban – bár a bérköltségek és az adók természetesen számítanak – a magas termelékenység ellensúlyozni képes a magas béreket, juttatásokat és a társadalombiztosítási kiadásokat.

Ha nem így volna, Németország útja a világ legmagasabb ipari béreivel inkább gazdasági zsákutca lenne, mint igen sikeres, nagy kereskedelmi többlettel rendelkező gazdaság. Noha a költségek nyilvánvalóan fontosak, a verseny ma nem annyira az alacsony költségeket, mint az újszerű, jó minőségű termékeket és szolgáltatásokat érinti, azokat a tényező-

30 Az aktív makrogazdasági politika korlátainak és lehetőségeinek részletes és kiegyensúlyozott kifejtését ld.: Dean Baker, Gerry Epstein és Robert Pollin (Eds.): *Globalization and Progressive Economic Policy (Globalizáció és progresszív gazdaságpolitika)*, Cambridge University Press, 1999.

31 Ld.: Paul Hirst és Grahame Thompson: *Globalization in Question (A vitatott globalizáció)*, Polity Press, 1999.

32 Richard Freeman és Lawrence Katz: „Rising Wage Inequality: The United States vs Other Advanced Countries” („Növekvő béregyenlőtlenség: az Egyesült Államok és más fejlett országok ellentéte”) in: Richard Freeman (Ed.): *Working Under Different Rules (Munka különböző szabályok szerint)*, Russell Sage Foundation, New York, 1993.

TANULMÁNYOK

ket, amelyek feltételezik az árprémiumot, valamint a magas bérek és szociális elvárások fenntartását.

Ez innovációt és magasan képzett dolgozókat követel – a tudásalapú gazdaság döntően az emberi tőke felhalmozásától függő, kulcsfontosságú alkotóelemeiként.

Ezenkívül figyelembe kell venni, hogy csupán a dolgozók kisebbsége áll alkalmazásban magas szintű nemzetközi versenynek közvetlenül kitett ágazatokban, alacsony bérekkel és szűkös szociális ellátásokkal magára hagyatva a versengésben. A szolgáltatóipar kiszolgáltatottsága a legtöbb esetben sokkal kevésbé közvetlen, máskor pedig kiszolgáltatottságról egyáltalán nincs is szó.

Elvben a béreket és a szociális körülményeket lefelé szorító, az intenzívebb nemzetközi versenyből és a tőke erősebbé vált alkupozíciójából adódó nyomás regionális és nemzetközi szinten közös fellépéssel elhárítható. Az Európai Unió szociális dimenziója túlzott lehet ugyan, de néhány közös követelményt a foglalkoztatási és munkafeltételek figyelembevételével állapították meg. A munkaügy és a szociálpolitika terén a vállalkozói, a szakszervezeti és a kormányzati oldal között az egész EU-ra kiterjedő társadalmi alku folyik; és az európai integráció – számos szakszervezeti és más politikai vezető szemében – jobbára az egyenlőségre törekvő európai társadalmi modell megőrzését és megújítását fejezik ki.

Emellett az EU-ban (és voltaképpen az OECD-ben is) vannak kezdeményezések, amelyek – a vezetéstől az adóalap egyfajta lemorzsolásáig – a versenynyomás megfékezésére irányulnak.³³ Az EU nemrégiben azt szorgalmazta, hogy Írország módosítsa a közvetlen külföldi befektetések különösen nagyvonalú adókedvezményekkel való ösztönzését, és szigorúan vegye figyelembe az unió közös adószabványait.

A nagyobb fokú integráció okán bármely esetben a progresszív adóátcsoportosítás rendszerek végéről beszélni annyiban túlzás, hogy a jövedelmek – adók és átcsoportosítások révén működő – újraelosztása sokkal inkább az állami költségvetés kiadási, mint bevételi oldalától függ. (A skandináv országok adórendszere még az úgynevezett aranykorban sem volt jelentősen progresszívabb, mint a liberális államoké. Az adózott jövedelmek nagy kiegyenlítetttsége elsődlegesen inkább a teljes foglalkoztatottság, a kis béregyenlőtlenségek és a kiterjedt jövedelemátcsoportosítási rendszer, mintsem a meredeken progresszív jövedelemadóztatás eredménye volt.)

Összegezve: fontos kiegyenlítő erők közrejátszása miatt túlzó az érvelés, miszerint az „új, globális gazdaság” szűk mozgásteret, vagy még azt sem biztosít az egyenlőségi célok követéséhez.

³³ Ld. *Harmful Tax Competition: An Emerging Global Issue* (Ártalmas adóverseny: egy felvetődő globális kérdés), OECD, 1998.

VI. Következtetés

Néhány kisebb európai ország – mindenekelőtt Dánia és Hollandia – nemrégiben szerzett tapasztalataiból levonható, középponti következtetés az, hogy a mai, globális kapitalizmusban a viszonylagos gazdasági siker a továbbra is meglévő, relatív jövedelemegyenlőség ellenére – vagy éppen annak következtében – még mindig elérhető.

Ezek az országok széles körre kiterjedő kollektív alkuval, az egyenlőségre jobban törekvő bérszerkezettel és viszonylag egyenlő nemzeti-jövedelem-elosztással rendelkeznek. Mint fentebb hangsúlyoztuk, az Egyesült Államokétól, Kanadától és az Egyesült Királyságétól nagyon különböző társadalmakról van szó, amelyek sokkal vonzóbbak azok szempontjából, akik az egyenlőség és a szolidaritás céljait nagyra értékelik. Az egyenlőtlenség és a bizonytalanság az 1990-es években – a jóléti állami programok és az adórendszerek bizonyos reformjai ellenére – nem növekedett számottevően. Ezek az országok elérték a foglalkoztatottság nagyarányú növekedését, az alacsony munkanélküliséget, valamint a termelékenység és az egy főre jutó GDP olyan magas növekedési rátáját, amely megegyezik az amerikaival, vagy meg is haladja azt.

Mindkét említett ország igen exportorientált; a regionális (európai) és a világgpiacba magas fokon integrálódott. Az 1990-es évek nemzetközi versenyében társadalmi megállapodások útján, a munkaidő csökkenésével együtt sikerült megőrizniük a reálbérek növekedését, és fenntartaniuk az általánosan jó munkafeltételeket. A „rugalmasságról” megegyeztek, de a tisztességes normákat megtartották; az egyenlőtlenségnek és az alacsony bérű munkának határt szabtak. Legalább annyit bizonyítottunk tekinthetünk, hogy a szabályozott munkaerőpiac nem vált a magas termelékenység és a minőségi termelés akadályává; és az az érvelés is alátámasztható, hogy a fejlett jóléti állam, valamint a kollektív alku elősegíti a magas termelékenységet.

Megfontolandó, milyenné válhatott volna Kanada, ha úgy döntünk, hogy az Egyesült Államok helyett inkább Dániával versengünk, és ezt sikeresen tettük volna. A GDP-arányos állami kiadások és az adók szinte meghaladhatnák az 50 százalékot, módot adva a jövedelemátcsoportosítási programok és a közösségi szolgáltatások óriási mértékű kiterjesztésének. A kollektív alku köre megduplázódna, az alacsony bérű munka gyakorlatilag eltűnne, a keresetmegoszlás legfelső és legalsó értéke közötti olló a minimálisan 4:1-es arányról 2:1-esre szűkülne. A gyermekszegénység úgyszólván megszűnne, és a háztartások jövedelemegyenlőtlensége hatalmas mértékben csökkenne. Emellett – ha a dán tapasztalatokból következtetni lehet – az egy főre jutó GDP és a termelékenység fenntartását is élvezhetnénk. Dániához hasonlatosabbá tenni Kanadát meglehetősen mélyreható társadalmi átalakulást jelentene.

Természetesen igaz, hogy Kanada nem Dánia, s hogy szoros integrálódásunk az Egyesült Államokkal az adók, a kiadások és a munkaerőpiaci szabályozás terén az EU-ban tapasztalhatónál jelentősebb harmonizációs nyomásnak tesz ki bennünket. Mégis bizonyosan felvethető, hogy egy efféle tervnek inkább politikai, mint strukturális akadályai vannak.

TANULMÁNYOK

Nincs cáfolhatatlan magyarázat arra, hogy a kanadaiak – a munkaadók, a munkavállalók és a kormányok magasabb szintű együttműködésére alapozva – miért nem tudják a munkahelyteremtést a gazdaság- és társadalompolitika előterébe állítani. Nincs cáfolhatatlan magyarázat arra, miért nem lehet a növekvő költségvetési felesleget nagyobb mértékben szociális programokra és jövedelemtámogatásokra fordítani, ha adott, hogy e befektetésektől hosszú távon nem csupán nagyobb egyenlőség, hanem a termelékenység kedvező befolyásolása is várható. Kanada sokféle értelemben nagyon különbözik a kisebb európai országoktól, de nem tagadható, hogy van mit tanulnia ezektől a pozitív munkahelyi együttműködésről, a képzési és a munkaszabályozási politikáról, a tartósan munkanélküliek érdekében új tőkét létrehozó beruházásokról, az alacsonyan képzett dolgozók jövedelemtámogatásáról stb. És valóban: e feladatok közül sokat már fel is vázoltak a politika művelői.

Egyesek – hangosan és szakadatlanul – azzal érvelnek, hogy a liberális amerikai modell a globális versenyben győzni fog, és kiszorítja a küzdőtérrel a többi modellt. De országok sorának példája nem áll összhangban ezzel az érveléssel. A nemzetközi verseny következtében valóban nyomás nehezedik az egyenlőséget megteremteni hivatott intézményekre; az azonban korántsem nyilvánvaló, hogy a legjobban a nagy egyenlőtlen-séggel és bizonytalansággal jellemezhető amerikai modell segíti elő a magas termelékenységet, valamint a jó növekedési és foglalkoztatási teljesítményt. Úgy tűnik, más országok jobb útra letek a megosztott fejlődésben, és nekünk tanulnunk kellene tőlük.

Fordította Goda Ferenc

GEORG VOBRUBA

A legitimáció határai

A többségi elv alapján gyakorolt konfliktusmegoldás
előfeltételei az Európai Unióban

Általában kívánatosnak tartják a többségi elv alkalmazásának kiterjesztését az Európai Unión belül. A többségi elv működésének azonban olyan előfeltételei vannak, amelyeket ritkán vesznek figyelembe. Alapvető feltétel, hogy a leszavazott kisebbségek fogadják el a többségi döntéseket, és ne a szavazói közösségből való kilépést válasszák. A többségi elv Európai Unión belüli alkalmazásának különlegességét az jelenti, hogy az európai szinten leszavazott kisebbségek nemzetállami szinten többségi pozícióban vannak. A tanulmány a konfliktus három dimenziójának – tartalom, idő, tér – megkülönböztetésével azt vizsgálja, hogy a kisebbségek várhatóan milyen feltételek megléte esetén fogadják el a többség döntéseit, ami lehetővé teszi, hogy az európai szinten a többségi elv alkalmazásával gyakorolják a konfliktusok megoldását.

1. Bevezetés

Az Európai Unió politikáját a hatékonyság hiánya és a demokratikus legitimációs deficit jellemzi. Az ezekkel kapcsolatos panaszok mindenütt hallhatók (Andersen, Eliassen 1996; Scharpf 1999; Siedentop 2000), csak úgy, mint azok a várakozások, amelyek szerint a többségi elv alkalmazásának kiterjesztésével az Európai Unió hatékonyabb és demokratikusabb lesz.

Bár a szociológiaelmélet szerint a többségi elvnek alapvető legitimációs hatása van, mindeztidőig alig vizsgálták komolyabban az uniós szinten alkalmazott többségi elv korlátait (vö. Simmel 1950). Ez annál inkább is meglepő, mivel az uniós alkotmánnyal kapcsolatos minden kísérletnek elkerülhetetlenül foglalkoznia kell ezzel a problémával, és az alkotmány megvitatásának következő fordulója, illetve a bevezetése során szembesülni fogunk ezzel a problémával. Különösen meglepő, hogy az Európai Unióval kapcsolatos institucionalista elemzések (vö. Bach

2006) eddig nemigen fordítottak figyelmet a többségi elv intézményesítésére.

Ebben a tanulmányban nem tárgyalom a többségi elv egyes uniós intézményekre való alkalmazásának problémáit. A célom az, hogy elemezzem a többségi elv működésének az uniós és általában a nemzetállami szint közötti feszültségekből eredő, néhány alapvető problémáját. Legfontosabb mondanóm szerint éppen a többségi elv nemzetállami szintű működése korlátozza a többségi elv uniós szintű legitimációs potenciálját. Ekként a többségi elv uniós szintű legitimációs lehetőségeinek korlátait vizsgálva amellet, hogy kísérletet teszek egy klasszikus szociológiai téma integrálására az Európai Unió szociológiájába, egyúttal egy nagyon időszerű politikai problémával foglalkozom.

Általános vélekedés szerint az egyhangú szavazás gátolja az Európai Unió hatékony kormányzását. A többségi elv bevezetésére vonatkozó javaslatok mögött olyan várakozások vannak, hogy így senki sem élhet a vétó jogával, így semlegesíthető a nemzeti egoizmus és felgyorsulhat az uniós döntéshozatal. Az ilyen várakozásokkal szemben az uniós alkotmány tervezete (amelyet 2003. július 18-án terjesztettek az EU Elnöksége elé) csak tétova megfogalmazásban terjeszti ki a többségi elv hatályát, és a 25 tagország és a három jelölt ország kormányfői által 2005. július 18-án elfogadott és 2005. október 29-én aláírt végső szöveg még óvatosabban foglalkozik vele (vö. Vobruba 2005: 65). De milyen tanulságot szűrhetünk le a messzemenő várakozások és az óvatos eredmények nyilvánvaló ellentétéből a többségi elv uniós szintű alkalmazására vonatkozóan? A többségi elv milyen lényegi problémái kerülnek felszínre a tervektől az intézményesítésig vezető úton?

Minden lehetséges válasznak elemeznie kell az Európai Unió domináns konfliktusszerkezete és a konfliktusok politikai kezelését célzó intézményi kapacitás fejlődését. A modern társadalmakban a többségi elv a politikai konfliktusszabályozás klasszikus intézménye. Így a többségi elv uniós szintű korlátainak vizsgálatakor olyan típusú konfliktusokat kell keresnünk és elemeznünk, amelyek nem oldhatók meg vele. Más szóval: a többségi elv lehetőségein túl levő politikai konfliktusok komoly próbát jelentenek az európai társadalom integrációja számára. Pontosan e szempont alapján választottam ki azokat a konfliktusokat, amelyekkel a tanulmányban foglalkozom: olyan összeütközésekre koncentrálok, amelyek feltehetően nem szabályozhatók a többségi elv alkalmazásával, s olyan törésvonalakat vizsgállok, amelyek valószínűleg felmorzsolják a többségi elv konfliktusszabályozó kapacitását. Így feltéve a kérdést, az európai szintű intézményépítéshez kötöm a társadalmi integráció problémáját. Egyrészt a többségi elv intézményesítésének lehetősége az európai konfliktusok állásától függ, másrészt maga a többségi elv az európai társadalom további integrációjának fontos intézményi előfeltétele.

A leszavazott kisebbségeknek el kell fogadniuk a többségi döntéseket. Ez a többségi elv konfliktusszabályozó képességének és legitimációs potenciálja érvényesülésének döntő előfeltétele. Így a többségi elv révén megvalósuló legitimáció korlátaira vonatkozó alapvető kérdés a következő: a leszavazott kisebbségek előrelátható módon milyen feltételek megléte esetén fogadják el a többségi döntéseket? Első lépésként a mon-

danivalóm előkészítéseként röviden vázoló a demokrácia és a többségi elv közötti viszonyt, és elemzem a többségi elv leszavazott kisebbségek közötti elfogadásának előfeltételét jelentő kollektív identitásokat és érdekszámításokat. Ezután rámutatok a kialakuló európai társadalmon belüli fontosabb konfliktusvonalakra, majd leírom a többségi döntések gyakorlati elfogadásának feltételeivel kapcsolatos, három dimenziót. Végül szembesítem az eddig elért eredményeket azokkal az ellentendenciákkal, amelyek valószínűleg megkönnyítik az európai szintű konfliktusszabályozást. Az elemzés révén olyan eszközök birtokába jutunk, amelyekkel fel tudjuk mérni a többségi elv európai szintűen zajló konfliktusszabályozás lehetőségeit.

Jelenleg a politikai témák és az európai szintű döntéshozatal szabályai közötti viszony nagyjából a következő: fontos döntéseket vagy demokratikus legitimáció nélkül (Európai Bíróság), vagy egyhangú szavazással (Európai Tanács) hoznak, a kevésbé fontos témákban pedig a többségi elvet alkalmazzák (Európai Parlament). De akármi legyen is a helyzet, mint korábban említettem, nem az a célom, hogy a többségi elv európai intézmények intézményes szerkezetén belüli problémáival foglalkozzam, hanem azt a kérdésköteget vizsgálom, amely megelőzi ezeket a problémákat. Célom a többségi elv európai szintű, sikeres kiterjesztése alapvető előfeltételeinek kutatása.

2. A többségi elv a demokrácián belül

Bár a többségi elv történelmileg jóval megelőzi a demokráciát, csak a demokráciákban bontakozik ki a társadalmi integrációt segítő képessége. A „demokrácia” szó magába foglalja a nép önmaga fölötti uralmának paradoxonát. Ebből adódik az a legitimációs kérdés, hogy az emberek vélhetően milyen feltételekkel fogadják el a népuralmat, következő lépésként pedig az a politikai kérdés, hogy miként képes a nép önmagát kormányozni (vö. Schumpeter 1942; Held 1995: 5).

A többségi elv fel tudja oldani a „demokrácia” szóban inherensen benne rejlő paradoxont, ha képes áthidalni a nép szuverenitása és alávetése közötti szakadékot (vö. Vobruba 2003) azáltal, hogy a leszavazott kisebbségek elfogadják a többségi döntéseket. Az elfogadás döntő előfeltétele, hogy a leszavazott kisebbség egy entitás keretein belül (és annak részeként) határozza meg magát, és nem lép ki abból. Egy másfajta elméleti nyelven megfogalmazva: a többségi elv modern demokrácián belüli, hatékony érvényesülése szempontjából döntő jelentőségű, hogy a leszavazott kisebbségek ne éljenek a kollektív „távozás” gyakorlatával, és ismerjék el a véleményük vereségét (vö. Hirschman 1970). De milyen feltételek esetén várható ilyen elismerés?

A politikai döntések kialakításának és végrehajtásának klasszikus intézményes eszközeként a többségi elv az egység (egyhangúság) és a parancs között helyezkedik el. Az egyhangú döntést nehéz kialakítani, annál könnyebb viszont végrehajtani. Ezzel szemben a parancsokat az jellemzi, hogy könnyen megalkothatók, de az ilyen döntések – bizonyos körülmények esetén – nagyon nehezen érvényesíthetők. A mindkettőtől

különböző többségi döntés kialakítása és végrehajtása egyaránt közepesen nehéz. A döntés kialakításának költségei korlátozottak, mivel nem mindenkinek, csak a többségnek kell egyetértenie vele. A döntés végrehajtásának közepes nagyságú nehézsége arra vezethető vissza, hogy csak a leszavazott kisebbséggel kell elfogadtatni. Mi az alapvető előfeltétele annak, hogy a leszavazott kisebbségek elfogadják a többségi döntéseket? Ez az előfeltétel Georg Simmel klasszikus megfogalmazásában (Simmel 1950: 240) az, hogy „az egész egységének minden körülmények között uralkodnia kell a meggyőződések és érdekek antagonizmusa fölött”. Azt a kérdést, hogy ez lehetséges-e, két szempontból is különböző módon kell feltenni az európai és a nemzeti szinten.

3. Felelősségteljes európai identitás?

Először is elemeznünk kell ennek a Simmel által megfogalmazott „egész egységének” a társadalmi minőségét. Mi az a társadalmi keret, amelyben a legyőzött csoport leszavazott kisebbségként értelmezi a helyzetét, és nem az „egész” elhagyásával reagál? Ezt a keretet intézményesen hagyományosan a nemzetállam és a nemzetállammal kapcsolatos kollektív identitás biztosítja. A nemzeti identitások – legalábbis Európában – történelmileg már jóval az általános választójog bevezetése előtt kialakultak. Nemzeti szinten a többségi döntések elfogadásának problémája a leszavazott kisebbségek által az erősen meggyökeresedett együvé tartozás tudatának bázisán jelent meg, melynek kezdetei a neoabszolutisztikus politikai struktúrákig és a premodern, tradicionális gondolkodásig nyúlnak vissza. Ma a nemzeti identitásokat a tradíció emlékeiből, a szokásokból és az érdekekből álló vegyülék *stabilizálja*. A tradicionálisból a modern társadalomba való strukturális átalakulás hosszú történelmi folyamatában (vö. Dux 2000) a nemzeti identitások igen jó érdekkonfliktus-tompító, átmeneti – bár nagyon sokáig érvényesülő – jelenségeknek tekinthetők. A kollektív identitások érdekkonfliktus-tompító képességével kapcsolatban „felelősségteljes kollektív identitásról” beszélek, melynek logikája szerint mindaddig elfogadják a nemzeti közösség szolidaritásából eredő veszteségeket, amíg ezeket hosszú távú előnyök – érzelmi biztonság, a társadalmi rend bizonyos fokú garantálása, anyagi előnyök – ellentételezik.

A modernitásban a kollektív identitást *megalapozó* folyamat nem támaszkodhat a premodern tradíciók maradványaira. Így a valódi modern kollektív identitások csak érdekalapon konstruálhatók. Legalábbis Európára nézve gyakorlati bizonyítékaink vannak a tekintetben, hogy az emberek Európai Unióra vonatkozó vélekedéseit az érdekeik alakítják. Az Európai Unió elfogadottsága a közvélemény által majdnem az összes tagállamban egyértelműen kapcsolódik az ország uniós pénzalapokból kapott nettó hasznához (vö. Nissen 2006). Ezek az eredmények azt mutatják, hogy „az Európai Unióval kapcsolatos véleményeket haszonelvű megfontolások és nem értékalapú azonosulások formálják” (Lepsius 1999: 208). Habermas – (1998) a kollektív identitás kulturális jellegű értelmezéseit gondosan elkerülve – az európai identitás központi alkotó-

elemeként hangsúlyozza a bizonyos fokú uniós szintű redisztribúció szükségességét. De nemigen láthatók gyakorlati jelei „az idegenek közötti szolidaritás” megjelenésének. Az uniós forrásokért zajló versengés meghaladása a felelősségteljes kollektív identitás kialakítása érdekében (vö. Nissen 2006) – az Európai Unió alapvetően technokrata vagy gazdasági jellege miatt – egyáltalán nem jellemzi az integrációt. Ez csak különlegességként jelenik meg, mivel jelenleg az európai identitásépítés a maga nemében messze a legláthatóbb folyamat a modern világban.

Mivel a vizsgálatok tanúsága szerint az emberek Európai Unióval kapcsolatos véleményét a haszonelvű magatartás uralja, a közös európai identitásnak ki kell elégítenie a „felelősségteljes” követelményét, ami azt jelenti, hogy az emberek a (Georg Simmel értelmében vett) „egészen” belül hajlandóak elfogadni mások követeléseit. Ez idáig elvtelvetvetették fel a felelősségteljes európai identitás kérdését (vö. Vobruba 2000; Vobruba 2001; Nissen 2004, Mau 2005) és soha nem kötötték össze a többségi elv Unión belüli sikeres kiterjesztésének kérdésével. A vita jelenlegi állása alapján nem dönthető el, hogy a kollektív európai identitás milyen mértékben lehet felelősségteljes, többségi szavazás révén. Valószínűleg lehetetlen ennek a szisztematikus eldöntése. De megközelíthetjük a kérdést kerülő úton, mivel az adatok tanúsága szerint csak apró kisebbségek támogatják a szociálpolitikai kompetenciák delegálását a nemzeti szintről az európai szintre (vö. Mau 2005). A munkaerő szabad mozgásának korlátozása a 2004-es keleti bővítéssel kapcsolatos, a régi 15 tagország „nemzeti munkaerejének” védelme érdekében (vö. Gerhards 2006) ugyanebbe az irányba mutat: nem „Európa”, hanem még mindig az egyes nemzet-államok alkotják a kollektív identitások alapjául szolgáló társadalmi egészet, és ekként e keretek adják a redisztribúció legitimációs bázisát.

Igy arra a következtetésre juthatunk, hogy az európai identitás a jelenlegi állapotában könnyen túlterhelődhet, azaz az együvé tartozás közös európai tudata csak gyenge támogatást biztosít a kisebbségi érdekeket hátrányosan érintő többségi döntések legitimitása számára. A többségi elv európai szintű kiterjesztése nem alapozható egy már meglévő, kollektív identitásra. A kettő egymással párhuzamosan fejlődik, így fennáll az a jelentős, de mindeddig alig érzékelt probléma, hogy az európai identitás és a többségi elv alkalmazása egyidejűleg végbemenő folyamat. Ha igaz az az állítás, hogy a konfliktusok többségi elvű szabályozása alapvető fontosságú a modern demokráciákban, arra a következtetésre jutunk, hogy az Európa további fejlődésének kapcsolatos dilemma lényege az Unión belüli intézményépítés és identitásformálás egyidejűsége.

4. Legitimációs problémák

Mi a második különbség a többségi elvet illetően, a nemzeti és európai szintű kollektív identitás között? Nemzeti szinten a többségi elvű döntéshozatal megszokott rutintevékenység, ami nagymértékben enyhíti a többségi elv legitimációs terheltségét. De nem maga az eljárás eredményez legitimációt, ami bármely tartalmú politikát mentesítene a legitimációs problémáktól. Az „eljárásmóddal létrehozott legitimáció” (Luhmann

1969) csak addig működik, amíg a politika nem okoz olyan komoly felzúdulást, amely eredményeként magát az eljárásmodot is megkérdőjelezi. Általában elmondható, hogy az elitek és az emberek jellemző módon eltérően vélekednek arról, hogy miként legitimálható egy politikai rendszer. A politikai elitek a legitimációs problémát rendszerint a politikai döntéshozatali folyamatokban való megfelelő részvétel kérdéseként értelmezik, így nagyon komolyan veszik az eljárásjogi problémákat. Ezzel szemben az emberek megítélésében a legitimációs probléma az eredmények biztosítása – elsősorban az anyagi jólétből való megfelelő részesedés – kérdéseként fogalmazódik meg. A legitimáció kapcsán az elitek az inputra, az emberek pedig az outputra helyezik a hangsúlyt (vö. Scharpf 1999: 21). Így attól függően, hogy a kutatók melyik megközelítést fogadják el, az egyének elismerése, vagy a javak elosztásával kapcsolatos problémát a fogalmi kereteiben értelmezik a legitimációs kérdéseket (vö. Habermas 1976; Vobruba 1977; Honneth 1992; Vobruba 1997: 133kk). Az emberek általában csak akkor kérdőjelezzik meg a politika inputot jelentő eljárási szabályait, ha a politika tartós kiábrándultsághoz vezetve súlyosan megsérti az anyagi érdekeiket, de ekkor is meghatározó marad az output jellegű orientációjuk. Ezzel magyarázható, hogy a modern társadalmakban miért nem helyettesítheti a morális alapon igazolt elismerés az anyagi gazdagságból való megfelelő részesedést a legitimáció alapjaként.

A kérdés, amely a többségi elv nemzeti szintű elfogadásának empirikus előfeltételeihez kapcsolódik, elméletileg és a gyakorlatban – a társadalomtudományokban és a politikában – magától értetődő. Az Európai Unió összefüggésében viszont nem rutin jellegű a többségi elv. A problémát a bevezetése és kiterjesztése jelenti. Így az eljárással összefüggő döntések állandóan jelen lévő nyílt és feltűnő tárgyai az Európai Unión belüli és az Unióról folyó politikai vitáknak (vö. Giscard d'Estaing 2002: 9). Mi több, ezek nem különíthetők el a politikai jellegű konfliktusoktól, mivel az eljárásjogi kérdéseket azoknak az anyagi következményeknek a fejben tartásával vitatják meg, amikhez az eljárások valószínűsíthetően vezetnek. Például a Nizzai Szerződés tárgyalásakor Spanyolország nem védelmezte nyíltan a Kohéziós Alapok érvényes elosztási szabályaiból következő előnyeit, hanem ragaszkodott a szabályok megváltoztatására vonatkozó eljárások fenntartásához, vagyis ahhoz, hogy 2007-ig e szabályokat csak konszenzussal lehet megváltoztatni, melynek alapján bármelyik uniós tagállam megvétózhatja a javaslatot. Ezzel a módszerrel Spanyolország sikeresen érvényesítette az érdekeit az eljárások szintjén. Mivel a legtöbb esetben könnyen megjósolhatóak a szóban forgó eljárások materiális következményei, az uniós tagországok nem tisztán procedurális kérdésként, hanem a várható következmények és előre látható materiális előnyök fényében kezelik a többségi elv kiterjesztését. Szó sincs itt a „tudatlanság fátyláról” (Rawls 1971)!

5. A többségi elv elfogadásával kapcsolatos hipotézisek

Georg Simmel a többségi döntés alkalmazása kapcsán két nevezetes helyzetet különböztetett meg. Az elsőben a leszavazott kisebbség azért fogadja el a döntést, mert egyébként a többség erőszakkal érvényesíti az akaratát. Ebben az esetben a többségi döntés funkciója az, hogy „a kisebbség meggyőzheti magát arról, hogy a tényleges ellenállás hiábavaló lenne” (Simmel 1950: 242). Az ilyen elfogadás nem jelent elismerést, csak az egyéb lehetőség hiányából keletkező, kényszerű alávetettséget. A másik lehetőség szerint a leszavazott kisebbség a társadalom egészének javát szolgáló döntésként ismeri el a többségi döntést. „Itt látszólagos ellentmondás van, amely azonban a valóságban alapvetően rávilágít az összefüggésre: a leszavazás pontosan ott lehetséges, ahol egy szuperindividuális egység létezik, vagy tételeződik; ahol viszont nincs egység, szükségyszerű az egyhangúság alkalmazása, amely a gyakorlatban esetről esetre a tényleges egyenlőséggel helyettesíti azt.” (Simmel 1950: 245) A többségi döntés elismerése csak akkor kérdőjeleződik meg komolyan, ha a leszavazott kisebbségnek alternatív (kilépési) lehetősége van. A többségi döntés akkor állja ki a legitimáció próbáját, ha nem vezet a kisebbség kivonulásához.

Milyen feltételek megléte esetén valószínűsíthető, hogy a kisebbségek elfogadják a többségi döntéseket (vö. Offe 1984)? A többségi elv legitimációs potenciáljával kapcsolatos, elszórtan jelentkező kételyek három dimenzióban összegezhetőek. Ekként a többségi elv vonatkozásában az érdekek három dimenziójával kapcsolatos három feltételt különböztetnek meg: a tartalom, az idő és a tér dimenzióját.

A) A tartalom dimenziója. Annál valószínűbb a többségi döntések elfogadása, minél homogénebb tartalmú és intenzitású a szavazásban részt vevő összes szereplő érdeke. És viszont: annál kevésbé valószínű, hogy a leszavazott kisebbség elfogadja a többségi döntést, minél inkább különbözik az érdekei tartalma és intenzitása a többségi érdekektől.

B) Az idő dimenziója. Annál valószínűbb a többségi döntések elfogadása, minél nyilvánvalóbb a leszavazott kisebbség azon várakozása, miszerint a többségi döntés megváltoztatható. A megváltoztathatóság azért szolgálhatja a többségi döntés elfogadását, mert magában hordozza annak lehetőségét, hogy a későbbiekben a leszavazott kisebbség többséggé válik. És viszont: annál kevésbé valószínű, hogy a leszavazott kisebbség elfogadja a többségi döntést, minél valószínűbb az a feltevése, hogy a többségi döntés visszafordíthatatlan.

C) A tér dimenziója. Annál valószínűbb a többségi döntés elfogadása, minél kevésbé különböznek tartósan azok az érdekek, amelyek az adott határokon belül lévő, egymástól elkülönülő területekhez kötődnek. És viszont: minél inkább csoportosulnak a kisebbségi érdekek egyes területeken belül, annál kisebb lesz a többségi döntések elfogadásának esélye.

Ezek a szempontok annál fontosabbak, minél kevésbé áll fenn az az alapfeltétel, hogy a többséget és kisebbséget is tartalmazó társadalmi egész integrálja az együvé tartozás tudata, így a mindenki által vállalt kollektív identitás. A többségi döntések Európai Unión belüli elfogadását

tekintve különösen fontos ez az előfeltétel, mivel a legjelentősebb döntéseknek helyt adó Európai Tanácsban nemzeti többségek jelentik a leszavazott kisebbségeket.

Az elemzésünk összefüggésében az Európán belüli jelentős konfliktusvonalak keresésekor a döntő kérdés a következő: milyen konfliktusok esetében valószínűsíthető, hogy az érdekcsoportok leszavazott kisebbségként nem fogadják el a többségi döntéseket?

6. A többségi döntések elfogadásának problémái

Ezzel a kérdéssel az előbb a többségi döntések elfogadásának valószínűségéről írtak alapján foglalkozom.

A) A tartalom dimenziója

Ha a leszavazott kisebbség a többségi érdekhez képest felsőbbrendűnek gondolja az érdekei intenzitását és minőségét, valószínűleg nem fogadja el a többségi döntést. Erre példa lehet az a helyzet, melyben a kisebbség az „életérdekek” szószólójának tekinti magát, és így azt állítja, hogy „mindenki” „objektív érdekeit” képviseli. Egy másik lehetőség szerint az adott téma a kisebbség egzisztenciális érdekeihez kapcsolódik, a többséget viszont csak perifériálisan érinti. Nem szokatlan, hogy bizonyos témákat éppen az érdekek intenzitásában mutatkozó, ezen aszimmetria miatt kivonnak a többségi elv hatálya alól. Például demokratikus elvekkel sohasem lehetne igazolni egy olyan, többségi döntés legitimitását, amely a kisebbségek saját nyelvhasználathoz való jogára vonatkozik. Röviden megfogalmazva: így annak, hogy a többségi döntést a leszavazott kisebbség elutasította, az a jelentése, hogy az érintettek ragaszkodnak a kisebbségvédelem jogához.

Ilyen helyzetek főként az ökológiai érdekek és a jövedelemmel vagy foglalkoztatással kapcsolatos érdekek közötti konfliktusok metszetében tűnnek fel (vö. Nissen 1993). Évtizedeken át különösen az atomerőművek gerjesztették az ilyen konfliktusokat (vö. Offe 1984). Jelenleg ilyenek alakulnak ki európai szinten az Alpokon keresztül húzódó autópályák mellett lakók és a szállítási vállalatok között, az atomerőművel rendelkező és nem rendelkező országok között, az európai szintű harmonizációban érdekelt és a nemzeti és regionális különbségek fenntartását igénylők között. Az Európai Unió további integrációja és bővítése valószínűleg ellentmondásos tendenciákhoz vezet. Egyrészt a transzregionális kapcsolatok sűrű hálózatának létrejöttéhez vezet, s ezzel fokozza a harmonizáció és a kompromisszumok iránti igényt. Másrészt azonban az Unión belül nőnek a jövedelmi különbségek, erősödik a marginalizáció és a kirekesztés, ezért egyre több eltérő érdeket, az egyes konfliktustémákat és a regionális sajátosságok fontosságát érintő különböző véleményt kell integrálnia (vö. Drulák 2001). Mindezen különbözőségek egymástól eltérő nemzeti tradíciókba, és így a nemzeti szuverenitás fontosságáról tagállamként különböző interpretációkba ágyazódnak be (vö. Heidenreich

2006). Az említett trendek következtében olyan helyzet jön létre, amelyben a leszavazott kisebbségek valószínűleg nem fogadják el az európai szinten hozott, többségi döntéseket.

B) Az idő dimenziója

Az idő dimenziójában a konfliktusmetszet alapvetően a jövőt érintő eltérő koncepciók és ellentétes érdekek között húzódik. E téren a konfliktusok valószínűleg hatástalaníthatók, ha a politikai döntések politikailag visszafordítható jellegűek (vö. Gusy 1984: 70kk). Sok esetben azonban nem tekinthető biztosnak, hogy a többségi döntés visszafordítható. A legtöbb elemzője és híve kiemelkedő fontosságú történelmi folyamatnak látja az európai integráció további elmélyítését és kibővítését. Ebben a fel fogásban nincs helye a visszafordíthatóságról való gondolkodásnak (vö. Milward 2002). Ez az oka annak, hogy eddig túlbecsülték a status quo és a további integráció híveinek érdekei közötti konfliktusvonal fontosságát. Ennek következményeit nehéz fölmérni. Az egyik variáns szerint a leszavazott kisebbségek ragaszkodnak bármely, a további integráció felé irányuló lépés elutasításához, és blokkolni próbálják a folyamatot. A másik lehetőség az, hogy motiválni tudjuk a leszavazott kisebbséget arra, hogy elfogadja a későbbi, a további integrációhoz vezető, többségi döntéseket. Ám e lehetőségnek előfeltétele az, hogy az Európai Unió további integrációja és kibővítése – a leszavazott kisebbségeket is érintő módon – sikeres legyen.

A többszintű rendszer, amely a történelmileg kiemelkedő jellegű és politikailag visszafordíthatatlan döntések keretét adja, a döntések ellenzését illetően bizonytalan motívumokat termel. Vajon az emberek az európai integráció folytatása, vagy – egészen más okokból – a saját politikai elitjük ellen szavaznak-e? A motívumok ilyen kétértelműsége számos lehetőséget biztosít a választási eredmények *ex post* magyarázatára, ami potenciálisan akarva-akaratlanul is gyengíti a többségek legitimitását. Így világosnak kellene lennie, hogy egy kilépési záradék megfogalmazásával (vö. § I-60) az Európai Alkotmány szövege eleget tett a többségi döntések elfogadása szociológiai alapfeltételeinek. Jelenleg azonban Európában számos politikai döntés éles ellentétben áll ezzel a követelménnyel. Jellemző az aszimmetria a többségi döntések megfordíthatósága terén, ami a végletekig redukálja a demokratikus funkcióját. Létezik egy olyan tendencia, mely szerint mindaddig visszafordíthatónak tekintik a további integrációval és bővítéssel szembeni többségi döntéseket, amíg nem szünetlik pozitív – és így visszafordíthatatlan – döntés. A többségi elv szociológiai értelmezésének szellemében ez szinte abszurd gyakorlat, mivel – tekintve, hogy az ilyen döntések ténylegesen (!) történelmi jelentőségűek és hatásúak a társadalom minden tagjára nézve – ésszerűbb lenne, ha ezek a döntések visszafordíthatók lennének.

Összegezve: amíg az európai integráció és bővítés folyamatában a leszavazott kisebbségek általuk visszafordíthatatlannak vélt többségi döntésekkel szembesülnek, megmarad a nem-elfogadás veszélye, és végső eredményként valószínűsíthetők a nem szabályozott kilépések. Így a si-

keres és fenntartható európai integráció előfeltétele, hogy a további európai integrációval és bővítéssel kapcsolatos alapvető kérdéseket minősített többséggel kell eldönteni, és az Európai Alkotmánynak biztosítania kell a kilépés lehetőségét.

C) A tér dimenziója

E dimenzió bizonyos értelemben keresztbe metszi az előző kettőt, mivel a tartalom dimenziójával és az idő dimenziójával kapcsolatos kisebbségek egyaránt bizonyos területekkel társíthatók (vö. Elkins 1995: 202kk). E konfliktusvonalat képzelt vagy valóságos területi határok jelzik. Ennek a konfliktusmetszetnek a növekvő jelentőségét mutatja, hogy egyre több területi bázison alakul ki konfliktus. A legnyilvánvalóbb példát a gazdag régiók azon törekvései jelzik, melyek jegyében lazítják a kapcsolatokat a szegényebb régiókkal az ez idáig integrált nemzetállamokon belül, például Olaszországban, Belgiumban és – kisebb mértékben – Németországban (vö. Vobruba 1997: 165kk). Némely esetben e tendenciákat tisztán az érdekek, másokban a partikuláris etnonacionalista tradíciók erősítik (vö. Smith 1995: 51kk).

Az Európai Unióban mindmáig országonként és régióként jelentős eltérések tapasztalhatóak a gazdasági fejlettség terén. A bővítési folyamatban két fejlemény járul hozzá az Unión belüli regionális különbségekhez: egyrészt a tíz új ország 2004-es felvétele önmagában is növelte a gazdasági és kulturális eltéréseket (vö. Gerhards 2005; Hölscher 2006), másrészt a csatlakozásból eredő gazdasági fejlődés tovább fokozta az egyes tagállamokon belüli regionális jövedelmi különbségeket (vö. Heidenreich 2006a; Kämpfer 2006), és egyúttal erősítette az emberekben a különbözőség tudatát (vö. Mau 2005a). Mi több, az Európai Unió regionális fejlesztési politikája politikailag szembetűnővé és fontossá tette ezeket a különbségeket. Különösen az (újra)elosztásra vonatkozó többségi döntések esetében valószínűsíthető adott területekhez tartozó érdekcsoportok és érdekek megjelenése. Tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a többségi döntés elfogadásának esélye csökken, ha a leszavazott kisebbség

- különleges minőséget és fontosságot tulajdonít az érdekeinek és területi egységnek tekinti magát, és/vagy
- visszafordíthatatlannak véli a többségi döntést és területi egységnek tekinti magát.

A tényleges következtetés természetesen a hatalmi erőviszonyok függvénye. A politikailag gyenge területi kisebbségeknek egyszerűen tudomásul kell venniük a többségi döntést. Minél erősebbek a leszavazott kisebbségek – például azért, mert nettó befizetők az Európai Unióban –, annál valószínűbb és hatásosabb a kivonulással való fenyegetőzésük. Így az ilyen veszély fényében valószínűleg kerülendő a fontos kisebbségek leszavazása – ami újabb sérelem a gyengébb kisebbségeknek, és feltehetően újabb érv számukra a kilépéssel kapcsolatos szándékuk erősítésére.

7. Ellensúlyozás: összetett érdekek és tagság

Eddig az érvelésem egyfajta „legrosszabb forgatókönyv” lehetőségére mutatott rá. Azokra a következményekre összpontosítottam, melyekhez a többségi döntések leszavazott kisebbségeinek elutasítása vezet. Ez szükséges volt ahhoz, hogy elemezhessem a többségi elv európai szinten megjelenő, alapvető problémáit. Végezetül azonban leírok néhány olyan tendenciát, amelyek fokozatosan csillapítják ezeket a problémákat. A kérdés a következő: vannak-e olyan fejlemények az európai konfliktusszerkezetben, amelyek ellensúlyozzák a többségi döntések elfogadásával kapcsolatban korábban említett problémákat? Annál valószínűbb e problémák jelentkezése, minél egyértelműbb a leszavazott kisebbségek területi alapon szerveződő stabil érdekcsoporttá fejlődése. Az érem másik oldala az, hogy a többségi elvnek jó lehetőségei vannak a konfliktusszabályozásban, ha nem alakulnak ki területi alapon szerveződő, stabil érdekcsoportok. Az európai társadalomban ilyen tendenciák is vannak.

A fenti állítás kifejtésekor a kiindulópontom az a feltevés, hogy az Európai Unióban egymást átmetsző, átfedő és gyengítő konfliktusvonal alakul ki. Az európai konfliktushelyzet fragmentált szerkezetének két fő oka van. Egyrészt a modernizáció és individualizáció fejlődése során egyszerre sok érdekkal rendelkező társadalmi pozíciók alakulnak ki: ugyanannak a személynek érdeke a biztos munkahely és a környezet védelme, a tőkéből és a munkából származó jövedelem stb. (vö. Beck 1986: 121kk; Müller 1993; Vobruba 1998). Másrészt az Európai Unió többszintű szerkezete hozzájárul az európai konfliktushelyzet fragmentálódásához. Ez az európai változata a társadalom transznacionalizálódásához kötődő általános tendenciának.

A különböző elméleti megközelítések (vö. Held 1995; Luhmann 1997: 806kk; Holz 2000) az államhatárok és a szociális rendszerek közötti megfelelés gyengüléseként írják le a társadalom növekvő transznacionalizálódását. A szociális, kulturális, gazdasági és politikai terek közötti gyengülő egybeesés következtében ezeknek a különböző tereknek a határai kölcsönösen átmetszik és átfedik egymást: „Amint a társadalmi konfliktusok egy egymást keresztező határszerkezetek hálózatába beépült belső konfliktusokká válnak, nő annak a lehetősége, hogy politikailag úrrá legyünk rajtuk.” (Bös 2000: 452). Az eredmény a többes tagság. Az Európai Unió a Maastrichti Szerződéssel intézményesen elismerte és így megszilárdította a többes tagságot. „Az Európai Unió tagállamainak minden polgára egyúttal az unió polgára is.” (Faist 2000: 231).

A többes érdekek és a többes tagság ugyanolyan módon hatnak az európai konfliktusszerkezetre: olyan ellentéteket és konfliktusokat eredményeznek, amelyek egyre inkább kis csoportok vagy egyének dilemmáiként alakulnak ki. Ha ez a fejlődés dominánssá válik, meggyengül a stabil érdekcsoportokkal való egyéni azonosulás minden lehetősége, és így csökken a többségi döntéseknek ellenálló kisebbségek létrejöttének esélye.

Következtetések

Európa jövőbeli fejlődése meghatározó módon függ az unió intézmény-építésétől. Különösen szükségesek a konfliktusszabályozás intézményei. A többségi elv a konfliktusrendezés kitüntetett intézményes eszköze. De miként megpróbáltam kimutatni, a többségi elv konfliktuskezelő kapacitása társadalmi feltételektől függ. A többségi döntések sajátosságainak a tartalom, tér és idő három dimenziójában döntő hatása van arra, hogy a kisebbségek elfogadják-e az adott döntéseket. Az európai integráció és az unió kibővítésének fejlődése során mindhárom említett dimenzióban erősödni fognak a konfliktusok. Így felszínre kerül az Európai Unión belüli további intézményépítés dilemmája: a konfliktusok többségi elvvel való szabályozása épp oly bizonytalan, mint szükségzerűvé válik. Bizonytalanná, mert a hatékonysága egyáltalán nem magától értetődő társadalmi előfeltételeken alapul. Szükségessé, mert egyébként az alacsony hatékonysága és demokratikus deficitje miatt megghiúsul a további európai integráció. Az Európai Unió intézményes integrálásának stagnálása megakadályozná az összetett érdekek és többes tagságok, illetve az ilyen érdekekkel való azonosulás lehetőségének kialakulását, ami gyengítené a többségi elv sikeres alkalmazásának társadalmi előfeltételeit. Ekként az európai intézményépítés dilemmájának másik oldala az, hogy a további intézményes integráció megkívánja és egyúttal lehetővé teszi a többségi elv Európai Unión belüli kiterjesztését. Az uniós szintű, további sikeres intézményépítés és a többségi elv kiterjesztésének döntő kérdése az lesz, hogy az európai konfliktushelyzetet a többes érdekek és tagságok fogják-e uralni, vagy pedig a többségi döntéseknek tartósan ellenálló érdekcsoportok stabilizálódnak.

Fordította Nyilas Mihály

Irodalom

- Bach, Maurizio 2006: The Enlargement Crisis of the European Union: From Political Integration to Social Disintegration? In: Maurizio Bach et al. (Eds.), Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe. Berlin: Sigma. pp. 11–28.
- Bös, Mathias 2000: Zur Kongruenz sozialer Grenzen. Das Spannungsfeld von Territorien, Bevölkerungen und Kulturen in Europa. In: Maurizio Bach (ed.), Die Europäisierung nationaler Gesellschaften. Sonderheft 40/2000 der KZfSS. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. pp. 429–455.
- Drulák, Petr (ed.) 2001: National and European Identities in EU Enlargement. Prague: Institute of International Relations.
- Dux, Günter 2000: Historisch-genetische Theorie der Kultur. Weilerswist: Velbrück.
- Elkins, David 1995: Beyond Sovereignty. Territory and Political Economy in the Twenty-First Century. Toronto: University of Toronto Press.
- Faist, Thomas 2000: Soziale Bürgerschaft in der Europäischen Union: Verschachtelte Mitgliedschaft. In: Maurizio Bach (ed.), Die Europäisierung nationaler Gesellschaften. Sonderheft 40/2000 der KZfSS. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. pp. 229–250.

- Gerhards, Jürgen (unter Mitarbeit von Michael Hölscher) 2005: Kulturelle Unterschiede in der Europäischen Union. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Gerhards, Jürgen 2006: Europäische versus nationale Gleichheit. Die Akzeptanz der Freizügigkeitsregel für Arbeitskräfte in den Mitglieds- und Beitrittsländern der Europäischen Union. In: Martin Heidenreich (ed.), Die Europäisierung sozialer Ungleichheit. Frankfurt, New York: Campus. pp. 253–276.
- Giscard d'Estaing, Valérie 2002: Europas letzte Chance. In: Süddeutsche Zeitung Nr. 168. 23. 7. 2002.
- Guggenberger, Bernd, Claus Offe (eds.) 1984: An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Gusy, Christoph 1984: Das Mehrheitsprinzip im demokratischen Staat. In: Bernd Guggenberger, Claus Offe (eds.), An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie. Opladen: Westdeutscher Verlag. pp. 61–82.
- Habermas, Jürgen 1976: Legitimation Crisis. London: Heinemann Educational.
- Habermas, Jürgen 1998: Die postnationale Konstellation. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen 2001: Zeit der Übergänge. Frankfurt: Suhrkamp.
- Heidenreich, Martin 2006: The Decision-Making Capacity of the European Union After the Fifth Enlargement. In: Maurizio Bach et al. (Eds.), Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe. Berlin: Sigma. pp. 29–57.
- Heidenreich, Martin 2006a: Die Europäisierung sozialer Ungleichheit zwischen nationaler Solidarität, europäischer Koordinierung und globalem Wettbewerb. In: Martin Heidenreich (ed.), Die Europäisierung sozialer Ungleichheit. Frankfurt, New York: Campus. pp. 17–64.
- Held, David 1995: Democracy and the Global Order. Cambridge: Polity Press.
- Hirschman, Albert O. 1970: Exit, Voice and Loyalty. Cambridge, Mass.
- Holz, Klaus (ed.) 2000: Staatsbürgerschaft. Soziale Differenzierung und politische Inklusion. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Honneth, Axel 1992: Kampf um Anerkennung. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hölscher, Michael 2006: Wirtschaftskulturen in der erweiterten EU. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Kämpfer, Sylvia 2006: Die Entwicklung regionaler Ungleichheiten in Osteuropa. Mimeo. Institute of Sociology, University of Leipzig.
- Kommission der Europäischen Gemeinschaften 2001: Vermerk für die Mitglieder der Kommission. Überblick über den Vertrag von Nizza. Brüssel. SEC (2001) 99.
- Lepsius, M. Rainer 1999: Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität. In: Reinhold Viehoff, Rien T. Segers (Hg.), Kultur, Identität, Europa, Frankfurt: Suhrkamp. pp. 201–222.
- Lijphart, Arend 1999: Patterns of Democracy. New Haven, London: Yale University Press.
- Luhmann, Niklas 1969: Legitimation durch Verfahren. Neuwied: Luchterhand.
- Luhmann, Niklas 1997: Die Gesellschaft der Gesellschaft. Frankfurt: Suhrkamp.
- Mau, Steffen 2005: Democratic Demand for a Social Europe? Preferences of the European Citizenry. In: International Journal of Social Welfare Vol. 14, pp. 76–85.
- Mau, Steffen 2005a: Europe from the Bottom. Assessing Personal Gains and Losses and its Effects on EU-support. In: Journal of Public Policy Vol. 25, No. 3, pp. 289–311.
- Milward, Alan S. 2002: Historical Teleologies. In: Mary Farrel et al. (eds.), European Integration in the 21st Century. London: SAGE.
- Müller, Hans-Peter 1993: Sozialstruktur und Lebensstile. Frankfurt: Suhrkamp.
- Münch, Richard 2006: Solidarity and Justice in the Extended European Union. In:

TANULMÁNYOK

- Maurizio Bach et al. (eds.), *Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe*. Berlin: Sigma. pp. 79–95.
- Nissen, Sylke 1993: *Umweltpolitik in der Beschäftigungsfalle*. Marburg: Metropolis.
- Nissen, Sylke 2004: *Europäische Identität und die Zukunft Europas*. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. B 38/2004. pp. 21–29.
- Nissen, Sylke 2006: *European Identity and the Future of Europe*. In: Maurizio Bach et al. (Eds.), *Europe in Motion. Social Dynamics and Political Institutions in an Enlarging Europe*. Berlin: Sigma. pp. 155–174.
- Offe, Claus 1984: *Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung?* In: Bernd Guggenberger, Claus Offe (eds.) *An den Grenzen der Mehrheitsdemokratie*, Opladen: Westdeutscher Verlag. pp. 150–183.
- Rawls, John 1971: *A Theory of Justice*. Harvard: Harvard University Press.
- Scharpf, Fritz W. 1999: *Governing in Europe: effective and democratic?* New York: Oxford University Press.
- Schumpeter, Joseph A. 1942: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper & Brothers.
- Siedentop, Larry 2000: *Democracy in Europe*. London: Penguin Books.
- Simmel, Georg 1950 (1908): *The Phenomenon of Outvoting*. In: *The Sociology of Georg Simmel*. Translated, Edited, and With an Introduction by Kurt H. Wolff. Illinois: The Free Press. pp. 239–249.
- Smith, Anthony D. 1995: *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Vobruba, Georg 1977: *Legitimation und Güterknappheit*. In: *KZfSS*. 29. Jg., No. 2. pp. 355–363.
- Vobruba, Georg 1997: *Autonomiegewinne*. Wien: Passagen.
- Vobruba, Georg 1999: *Kombinování příjmu. Práce a příjmy mimo hlavní zaměstnání*. In: *Sociologický časopis*, Vol. 35, No. 2. pp. 151–160.
- Vobruba, Georg 2000: *Menová unie, sociální politika a problém evropské identity odolné vůči prerozdelení*. In: *Sociologický časopis*. Vol. 36, No. 3. pp. 275–284.
- Vobruba, Georg 2001: *Integration + Erweiterung. Europa im Globalisierungsdilemma*, Wien: Passagen.
- Vobruba, Georg 2003: *Souveränität und Unterlegenheit*. In: Ulrich Wenzel, Bettina Bretzinger, Klaus Holz (eds.), *Subjekte und Gesellschaft. Beiträge zur historisch-genetischen Theorie*. Weilerswist: Velbrück. pp. 305–322.
- Vobruba, Georg 2003a: *The Enlargement Crisis of the European Union*. In: *Journal of European Social Policy*, Vol. 13, No. 1. pp. 35–49.
- Vobruba, Georg 2005: *Die Dynamik Europas*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

JÓZSA LÁSZLÓ

A szociális ellátás rendszere a Bizánci Birodalomban

(Történelmi visszapillantás)

Konstantinápoly alapításától (Kr. u. 330) a birodalom bukásáig (1453) Bizáncban folyamatosan alapítottak és működtettek filantróp intézményeket. A 6. századtól kezdve a társadalom a városi élet természetes tartozékának tekintette a szociális ellátórendszert. Az elemzés a filantróp intézmények szervezetének, formáinak és működésének leírását tartalmazza, az orvosi ellátástól a szociális jellegű és egyéb módon segítő szervezetekig.

Az orvosi kezelés (mind a kórházakban, mind a járóbeteg rendelőseken), valamint a temetési szertartás valamennyi állampolgár részére ingyenes szolgáltatás volt. A Kelet-római Birodalom (mindenkori) egész területén a következő szociális ellátó intézetek látták el a rászorulókat:

- 1) *Brephotropheion* = csecsemőotthon (lelenház).
- 2) *Orphanotropheion* = árvaház a nagyobb gyermekek részére.
- 3) *Gerokomeion* = öregek otthona, szociális otthon.
- 4) *Ptochotropheion* vagy *ptócheion* = szegényház, szociális otthon.
- 5) *Onomasztikon* = vendégház a zarándokoknak.
- 6) *Xenon* = kórház, de jelentett zarándok-szállást, menhelyet is.
- 7) *Katagogia* = szállás, menedékhely szegény zarándokok és nincstelenek részére.
- 8) *Diakonai* = a monofizita szerzetesek által fenntartott szegényház és kórház.

A karitatív tevékenység nem a keresztény egyház találmánya. Valamennyi ókori kultúrállamban támogatták a rossz sorban élőket, betegeket, öregeket, özvegyeket és árvákat (Hunger 1973). Az Ószövetségben több helyen olvashatunk a „szombat-esztendő”-ről, ami azt jelentette, hogy hét évenként elengedték az adósságokat, és szabadon engedték a szolgásgorba süllyedtek sokaságát. Talán ez volt az egyetlen, szervezett és törvényileg előírt intézkedés az ókorban. A segítség egyéb formái (aratás után a szétszóródott kalászkok gyűjtésének, leszüretelés után a tőkén-fán maradt gyümölcs leszedésének engedélyezése stb.) az adományozótól függtek, nem voltak rendszerek. A nagy, túlnépesedett városokban a nincstelenek ellátása állami beavatkozást tett szükségessé. Legismertebb a Róma szegényeinek rendszeresen juttatott gabona-adomány,

amely később a „panem et circenses” elvvé és gyakorlattá alakult. A kereszténység megjelenése fordulatot hozott a jótékonykodásban. A korai időkben – még mindig szervezetlenül és egyénektől függően, de immár vallási parancsra –, közös étkezéseket szerveztek, pénzt gyűjtöttek az árváknak, özvegyeknek, vagy rabok, foglyok kiváltására (Bréhier 2003, Schwarz 1922–1974¹).

A nikeai zsinat 325-ben minden város számára kötelezővé tette az ispotályalapítást (Anagnosztész 1971, Cunningham 2003). A Kelet-római Birodalom létrejöttét (330-ban) és a kereszténység államvallássá tételét (380-ban) követően két síkon, de nagyrészt összeforrvá az állam és egyház szervezte meg a szegényellátást. Bizánc a Római Birodalom utódjának tekintette magát, s természetes, hogy annak számos intézkedését átvette, folytatta. Az állam működése bonyolult redisztribúciós rendszeren alapult, a javak, adók és egyéb bevételek az államkincstárba áramlottak. Ezeket az apparátus (meglehetősen bürokratikus rendszerben) újraosztotta (Man 2004). A 4. század közepétől fokozatosan alakult ki az a szisztéma, amely a kora bizánci időszak végére kiépítette az állami-egyházi szociális ellátást, s kisebb-nagyobb módosulásokkal a bukást megelőző időkig, a 15. század közepéig működött (Constantelos 1968). A szegényeknek gabonát és kenyeret osztottak, más juttatások (kórházi ellátás, temetés) elvileg minden állampolgárt megillettek, s voltak olyanok, amelyeknek igénybevétele önkéntes volt.

Az állami ingyen-gabona juttatás

A bizánci állam átvette és gyakorolta a „panem et circenses”-t, s a gabonaosztás mellett valamennyi nagy városban ún. hippodromokban szórakoztatták a népet. A legfontosabbnak a gabonaosztást tekintették és Konstantinápoly felavatásától, 330-tól rendszeresítették. I. Konsztantin rendelkezésére az egyiptomi gabona jelentős része ez évtől nem Rómába, hanem az új fővárosba áramlott, de nemcsak ott, hanem néhány más nagyvárosban (Alexandria, Epheszosz, Karthágó stb.) is hozzátartozott a segélyezéshez a búza és (más) gabona. Az állami ingyen-gabona volt az *annona* (Bréhier 2003). A városok lakosságának három rétegét állapították meg: 1. *Pluszoi*: a magas rangú hivatalnokok, földbirtokosok és főpapok. 2. *Meszoi*: a középrétegbe tartozók, vagyis a kishivatalnokok, kézművesek, kereskedők, alsó papság. 3. *Penétesz*: a napszámosok, rabszolgák, nincstelenek tömege. Természetesen csak ez utóbbiak, valamint a palotai szolgák és a testőrcsapatok tagjai jogosultak az *annonara* (Schreiner 2002). A lakosság 60–65 százalékát kitevő igényjogosult réteg várta és követelte azt, s ha késett az „örvendetes szállítmány” (t. i. az egyiptomi gabona), lázadás tört ki a fővárosban. I. Jusztiniánosz ujjaszervezte az *annona* szolgáltatást, II. Jusztinosz pedig 578-ban megadóztatta. Az arab hódítást követően (640 után) elmaradt az egyiptomi gabonabehozatal, de gyorsan sikerült átállni a thrákiai, bithüniai, Fekete-tenger melléki ter-

¹ A bizánci szerzőkre való hivatkozásnál minden esetben a modern fordítások és kritikai kiadások megjelenésének évszámát tüntetem fel.

melésre. A 7. század közepétől rendszertelenné vált, olykor évekre szünetelt, de kisebb-nagyobb rendszerességgel még a 10. században is ingyen kapták a nélkülözők. A kincstárra egyre nagyobb terhet roví juttatás csak a kereszties hódításkor (1204) szűnt meg a fővárosban, bár rendkívüli alkalmakkor (más területeken) továbbiakban is előfordult, mint amikor például 1306-ban Kisászsiában járvány és éhínség pusztított. A bő gabonatermésű Thesszáliában minden földművest hat mérő gabona és négy mérő árpa beszolgáltatására köteleztek, s az így megszerzett készlettel, ingyen látták el az éhező területek lakosait.

A valamennyi állampolgárt megillető szociális juttatások

Az állam és az egyház szoros összefonódása miatt nehéz eldönteni, hogy mit finanszírozott a kincstár és mennyit az egyház. Kétségtelenül, több olyan szolgáltatásról van tudomásunk, amit bárki igénybe vehetett, társadalmi és anyagi helyzetétől függetlenül. Ezeket akkor is biztosították, amikor a birodalom gazdasági és pénzügyi csődbe került és tulajdonképpen a 15. század közepéig, Konstantinápoly elestéig fenntartották (Constantelos 1992). Az ókorban nem volt betegség- és balesetbiztosítás, valamint nyugdíj jellegű ellátás. A gyógykezelés ingyenessége állampolgári jog, a balesetek, háborús sérülések miatt rokkanttá váltakat a szociális ellátórendszer vette gondjaiba.

1. *Orvosi-kórházi ellátás:* A 4. században létesített első ispotályokat hamarosan követték az egyházi, állami vagy főúri alapítású betegházak. A 6. századtól már a szakszerűtlenség vádjá nélkül beszélhetünk kórházakról, hiszen ebben az időben egy intézményen belül szétválasztották a műtétes és a nem operatív betegellátást, és sebészeti-traumatológiai, szemészeti, nőgyógyászati (!!) osztályokat hoztak létre.² A 12. századra pedig kialakult az a kórházi struktúra, ami a napjainkban működő szervezet őskének tekinthető (Józsa 1993). Kétségtelen, hogy kezdetben idegenkedtek a *noszokomeion*nak, vagy *iatrokomeion*nak nevezett fekvőbeteg intézményektől, de a 7. században már több főpap, a következő században pedig a császári család tagjai is kórházban kezeltették bajukat, több uralkodó a noszokomeionban hunyt el. A jól szervezett (és viszonylag hatékony) kórházi gyógykezelés és a 10. századtól kialakult járóbeteg-rendelések minden állampolgár, sőt, az átutazó idegen országbéliek részére is ingyenesek. A poliklinikákon kezeltek a gyógyszereiket is térítésmentesen kapták a kórházi patikákból (Miller 1985). A rendelőintézetek megjelenése előtt a városi orvosok ingyenesen kezelték a hozzájuk fordulókat.³ Az egyénre bízta, hogy az állami egészségügyi szolgálatot, vagy a magánorvosokat veszi-e igénybe. Nem jelentett anyagi terhet a gyógyá-

² A keleti kereszténység területén sohasem vált szét a műtétes és nem műtétes orvoslás. Ellentétben a nyugati egyházzal (amelynek területén a vérzéssel járó beavatkozást sokáig csak sebészek, vagyis kirurgusok végezhetek), az ortodoxia nem tiltotta papjainak, szerzeteseinek a sebészeti tevékenységet, sőt a boncolást is eltúrte, olykor támogatta is. Ezek és számos más ok miatt a bizánci kórházak jóval fejlettebbek, szervezettebbek voltak, és hatékonyabban gyógyítottak, mint a nyugat-európai ispotályok.

³ Természetesen volt „magánpraxis”, amiért a betegnek borsos árat kellett fizetnie.

szati segédeszköz (művégtag mankó, stb.) beszerzése, de még a betanított vakvezető kutyához is ingyenesen jutottak hozzá. A városi és kórházi orvosokat, az ápoló és kisegítő polgári alkalmazottakat, valamint a noszokomeion működési költségeit a kincstár fizette.

2. *Temetés:* Nemcsak a kórházakban, hanem a lakásukon, utcákon elhunytakat is megillette az állam által finanszírozott végtisztesség.⁴ Jusztiniánosz törvénykönyvének a Corpus Iuris Civilis-nek 59. novellájában olvasható, hogy a kórházak kötelessége gondoskodni az elhunytak temetéséről, halotti miséről (a kórházban és a városban elhunytakéről egyaránt), a költségeket pedig a *noszokomeion* fedezte. A kiadások közé a koporsó kifizetése, s a halottvivők, valamint a temetésen éneklő apácakórus javadalmazása is beletartozott. Hinnünk kell az egykorú feljegyzéseknek, amelyekből kiderül, hogy a bizánci végbúcsúztatások nem hasonlíthatók a napjainkban (házánkban) zajló „önkormányzati” temetésekhez. A halottat szerzetesek és apácák kórusa búcsúztatta, papok (szerzetesek) kísérték, mondták a gyászbeszédet. A hozzátartozókra bízták, hogy nagyobb, pompásabb, de egyúttal költséges temetést kívánnak-e rendezni (Mango 1981, Volk 1983). A 4. század végétől, elsősorban Bithüniában (később szerte a birodalomban) jöttek létre azok a zárdák, melyeknek lakói magukat *spoudaioin*ak (= buzgó vagy kegyes nővérek) nevezték. Hamarosan megjelentek a fővárosban is, ahol merőben szokatlan módon jótékonykodtak: az utcán elhunytakat összeszedték, megmosdatták és eltemették.

3. *Oktatás:* A birodalomban állami iskolák nem voltak. Az alapfokú oktatás vagy magániskolákban zajlott, amiért fizetni kellett, vagy a kolostori iskolákban, amelyeknek döntő többsége ingyenesen tanította a gyermekeket.⁵ Nem tudjuk, hogy a középfokú tanintézetekben szedtek-e tandíjat vagy sem. A felsőfokú képzés viszont biztosan térítésmentes volt, de a hallgatóknak (szüleiknek) kellett lakásról, ellátásról stb. gondoskodniuk. A szerzetesek felsőfokú képzését a kolostor támogatta. Az orvosképzésben részt vevők ápolóként, a gyógyszerészetet tanulók patikussegédként dolgoztak tanulmányaik alatt, munkájukért fizetést kaptak, az oktatásért nem kellett fizetniük (Józsa 2006).

Az ellátórendszer kialakulásának kezdetei

A korai kereszténység az Újszövetség írásaira (Máté 22, 37–40 és 25, 31–46, Apostolok cselekedetei 2, 42–44, Pál I. Korinthuszi levél 13, 13 stb.) hivatkozva kezdettől fontosnak tartotta és szorgalmazta a hívők karitatív tevékenységét. Az alamizsna osztása, a tehetetlenek gyámolítása, betegek látogatása kezdetben nem öltött szervezett formát. Az új hit terjedésével mind kifejezettebbé vált a szociális munka, de intézményesített formát csak a kereszténység államvallássá tétele (Kr. u. 380) után kapott. Vala-

⁴ A holttest nem nyughatott hosszú ideig sírjában. Kb. 40–50 évenként a sírokat felbontották, a csontokat összeszedték, a tengerbe szórták, vagy elégették. Ezért nem ismerjük a bizánci nagyvárosok temetőinek archeológiai anyagát.

⁵ A városi lakosság 20–25, a falusi 50–60 százalékban analfabéta maradt.

mivel előbb, a 4. század derekán, megjelentek a korai szerzetes közösségek. A *pakhomiták* inkább befelé fordultak és önmaguk üdvözülésével foglalkoztak, s a világtól elvonulva, kevés gondot fordítottak a nyomor enyhítésére. A Nagy Szt. Vazul alapította bazilita szerzetesrendnek nemcsak programjában, hanem a kötelezettségei között is szerepelt a szociális munka (Deferrari 1961). Mivel a világi papság is fontos feladatának tekintette az elesettek gyámolítását, ezért nehéz megmondani, hogy a püspökök, papok, vagy valamelyik szerzetesi közösség volt-e az első a szociális otthonok alapításában (Charanis 1973).

Valószínűleg Alexandriában, a 4. század közepén jött létre először szegények háza, ahová vallási hovatartozásától függetlenül bárkit befogadtak. Az elesett ember rendszeres ételmezést, feje fölé tetőt kapott, ha beteg lett ápolták, s az elhunytak végtisztességének megrendezését és anyagi terheit is magára vállalta az intézmény. Ugyanebben a városban indult meg a szociális otthonok specializálódása: a szegényházak mellett árvaház és öregek otthona is létesült a 4–5. század fordulója táján. Szíriában 361-ben kezdődött a később országos méretűvé szélesedett építkezés, amelynek keretében minden nagyobb városban *katagogiákat* (= szállás) készítettek a hajléktalanoknak (Anagnosztész 1971). Egyesekben ellátást is kaptak, mások csak éjjeli szállásként szolgáltak. Aranyszájú Szt. János 381-ben lett Konstantinápoly érseke, s az újonnan alapított metropoliszban ő kezdte el a szegényházak létrehozását. Nem lebecsülendő megnyilvánulása Aranyszájú Jánosnak, hogy kihirdette, nincsen különbség a városi és nem városi, pogány és keresztény nincstelenek között, csak szegények vannak, akiken segíteni kell. Az örményországi Szebasteiában Euszthasziosz püspök 357-ben nyitotta meg az első rokkant-menhelyet. A rövid ideig uralkodó Julianosz (aposztata) császár több olyan *ptocheiát* (= szegényház) alapított, amelyeket kivont a papság befolyása alól. Kaiszárea püspöke Baszliosz (371–379) a város falain kívül építtetett kolostort, amelyben szegényházat és öregek otthonát működtettek. Ez a létesítmény azért is megemlítendő, mert elsőként alkalmazott főfoglalkozású orvost a bentlakók gyógyítására. Eudochia császárnő (5. század első fele) Jeruzsálemben és Palesztina más helységeiben kolostorhoz kapcsolt, több részlegből (vendégház, aggok otthona, szegényház, kórház) álló komplexumokat alakított ki. Az egyház állami támogatásának előfeltétele, hogy az újonnan alapítandó kolostorokban betegápolás és legalább egyfajta filantróp intézmény legyen. Pulcheria császárnő (6. század) a főváros szociális hálózatát bővítette több otthonnal, elfekvő-beteg intézettel (Szkülitész 1973). I. Jusztiniánosz 131. novellájából kiderül, hogy a konstantinápolyi árvaházat 450 körül hozták létre. A százéves intézménynek olyan privilégiumokat biztosított az uralkodó, amilyeneket csak az Hagia Szophia székesegyház és a Szampszon kórház élvezett. Jusztiniánosz rendelkezései világosan megkülönböztetik a gyógyító fekvőbeteg intézeteket az egyéb ellátó (szegényház, öregek háza, rokkantak otthona stb.) egységektől. A perzsa hódítást és pusztítást követően Antiochiát úgy építette újjá Jusztiniánosz, hogy a középületek közé sorolta a szegények házat, öregotthonokat, helyrajzilag is elkülönítve azokat a kórháztól (Prokopiosz 1984). Más városokban a kórház és aggok háza, vagy a *noszokomeion* és invalidusok otthona közös irányítás alatt

állott. A 6. században a monofizita kolostorok azzal (is) igyekeztek népszerűségüket fokozni, befolyásukat növelni, hogy a városokban nagyszámú *diakonait* létesítettek. Természetesen az ortodox szerzetesek is igyekeztek a nyomukban járni, s ez a versengés oda vezetett, hogy a középbizánci időszakban a lakosság már természetesnek vette a városokban a szociális ellátó rendszer működését, ahogyan a középületeket, a vízvezetékét vagy a fürdőket is (Mango 1981).

A birodalom első évtizedeitől az utolsóig folyamatosan hozták létre az új karitatív intézeteket, vagy bővítették, szakosították a régebbieket. I. Jusztiniánosz jogi személyiséggé nyilvánította a szeretetintézményeket. Ezek a végrendelezőktől örökölhettek, adás-vételi szerződéseket köthettek (de csak ingóságait adhatták el, ingatlanjaikat nem), s a legtöbb adó alól mentességet élveztek. Azt is elrendelte a császár, hogy a filantróp létesítmények építkezéseit egy év alatt be kell fejezni. A 12. században elkészült Pantokrátor monostorban a kórházzal együtt avatták az öregek otthonát, később más részlegekkel (szegények, rokkantak, árvák gondozását végzőkkel) is kiegészítették. A Pantokrátor *gerokomeionjának* (= öregek otthona) alapítólevele fennmaradt (Gautier 1974). A *tüpikon* (= alapító okirat) mindössze negyvenkét (nyomtatott) sornyi, töredéke a kórház alapítólevelének, mégis számos fontos adatot tartalmaz, betekintést enged a legjobban szervezett egység mindennapi életébe. A keresztes hódítás miatt Nikeába menekült görög császárságban több *ptochotropheiát* emelt Laszkarisz császár, s utódai (Ioannész Vatatész és II. Theodoriosz) folytatták munkáját. A külföldi látogatók nemcsak azon csodálkoztak, hogy a „karitatív intézmények boldog-boldogtalan előtt nyitva állnak”, hanem meglepődve látták, hogy szinte burjánzott az egész országban (Bréhier 2003). A példák bizonyítják, hogy a Kelet-római Birodalom létrejöttével egy időben kezdték megszervezni a szociális ellátást, bár századok múltán is maradtak „fehér foltok”. Krétán (tudomásunk szerint) a 8. században létesült az első öregek otthona és szegényház (Psilakis 1994).

A filantróp intézetekben többnyire diakónus-ápolók (*parabalani*), laikus szerzetesek, apácák, papok, olykor özvegyek látták el a bentlakókat. A 10. században kezdődött az a folyamat, melynek során a szerzetesek lassan kivonultak – nemcsak a kórházakból, hanem – a szociális ellátásból is, bár még a 14. században is többségben voltak.

Bizánc 1100 éves történelme során nem fordult elő, hogy rendszeres (állami vagy egyházi) pénzügyi segélyezést vezessenek be. A jótékonykodás egyéni és esetleges formái közé tartozott az adósság elengedése, néhány személy időközönkénti anyagi támogatása, azonban sem az állam, sem az egyház nem gondolt segély-, vagy nyugdíj-jellegű pénzbeli juttatásra.

A szociális ellátórendszer intézményei

A *xenodochium* (xenosz = idegen, átvitt értelemben utazó) eredeti jelentésében vendégház. Az első xenodochiumokat a 3. században az egyház építette a zarándokoknak Szíriában. A Szuda Lexikon szerint a xenodo-

chium olyan vendégház, amely szállást és ételmezt biztosít az utazóknak. I. Romanosz császár (920–944) idejében a konstantinápolyi xenodochiumok hotelként működtek, ahol a fővárosba érkezők megszállhattak. Szent István is alapított xenodochiumot a Szentföldön és Konstantinápolyban, főként a magyar zarándokok ellátására.⁶ A Neiloszi kolostor (Ciprus) vendégházát a 13. században is xenodochiumnak mondták, noha időközben az elnevezés jelentése megváltozott. Az 5. században Rabula püspök olyan xenodochiumot létesített Edesszában, amely nemcsak az egészséges utazóknak nyújtott szállást, hanem az útközben megbetegedetteket, sőt a helybéli betegeket is gondjaiba vette. Ettől fogva mind a vendégházakra, mind a kórházakra alkalmazták az elnevezést.

A *xenon* sokáig a xenodochium szinonimája, de a 6. század után már kizárólag a gyógyintézetek elnevezése volt. A *xenont*, *iatreiont* és a *noszokomeiont* évszázadokig felváltva használták a fekvőbeteg intézmények megjelölésére. A 10. századi Szuda (vagy Szuida) Lexikon (1928–1930) szerint a *xenon* jelentése 1. vendégház, 2. heveny betegek kórháza. Néha a vendégház jelentésű *xenon* szinonimájaként feltüntetik az *onomasztikont*, ami eredetileg a magánházaknál bérelhető fizető-vendég szállást jelentett.

Az *oikosz*: (= szentház), az alternatív (varázslásos) gyógyítás intézete. Először a fővárosi Koszmidion kórház mellett, Kozma és Demján templomához építettek „szentházat”. Az *oikosz(ok)*ban szentek ereklyéivel, imával, amulettekkel, szenteltvízzel, ördögűzéssel gyógyítottak. Inkább egyházi, hitbuzgalmi hely, semmint valódi gondozó vagy karitatív intézet. Az *oikosz* az ókori *aszklepeionok*nak „modernizált”, a városi élethez idomított és krisztianizált formája.

A *brephotropheion* csecsemőotthon (*brephos* = csecsemő, *tropho* = táplálás). A név arra utal, hogy az utcára kitett vagy árván maradt újszülötteket, csecsemőket ezekben a különleges intézetekben gondozták. A csecsemőgyilkosságot halállal büntették, ezért a „családtervezés” egyik igen gyakori módja volt, az újszülöttek kitétele, ami nemcsak a nincstelenek, hanem a felső társadalmi rétegek körében is dívott. A csecsemőotthonokról a legkorábbi adat Jusztiniánosz Corpus Iuris Civilis törvénygyűjteményében (modern kiadása: 1928) található. A császár úgy rendelkezett, hogy a csecsemőotthonokban, illetve az árvaházakban felnövekedők legyenek szabad emberek, és semmiképpen ne lehessen eladni őket rabszolgának. A kisdedeket igyekeztek anyatejjel táplálni. A szoptatós dajkák kiválasztásának irányelveit Oribasziosz a 4. században dolgozta ki (1931), s valószínűleg a birodalom bukásáig tartották magukat ahhoz. Ennek ellenére a csecsemőhalandóság magas volt, kb. 10–20 százalékkal meghaladta a családban gondozottakét⁷ (Nagar és mtsai 1999). A kisdedek 3–4 évesen kerültek át az árvaházakba. Arról nincsenek adataink, hogy milyen gyakori lehetett az örökbefogadásuk.

Az *orphanotropheion* az árvaház neve (*orphanosz* = árva, *tropho* = táp-

⁶ A Magyarországról a Szentföldre érkezők számát nem ismerjük, az összes zarándokéra vonatkozó becslések évi 40 000 és 500 000 közöttiek (Zias 2002).

⁷ Jóllehet, a kiváló anyagi körülmények között élő családokban is 30–40 százalék közötti a csecsemő- és gyermekhalandóság.

lálás). A fogalom először 458-ban bukkan fel az írásokban (Anagnosztész 1971). Az árvaházak élén az igazgató állt, a gondozást többnyire apácák és szerzetesek végezték. Az intézmények működését, gazdálkodását a püspök felügyelte. A fővárosban jó néhány árvaházról tudunk, s valamennyi nagyobb városban is létrehozták ezeket. Az árvák három–négy éves korukban kerültek át a csecsemőotthonokból, vagy az ennél idősebb, a háborúk és járványok miatt hozzátartozó nélkül maradt gyerekeket fogadták be. Az árvák szigorú vallási nevelés kaptak, sokukból szerzetes lett. A fővárosban biztosan, de valószínűleg más városokban is alapszintű oktatás folyt, többségüknek szakmát adtak, sokan katonának álltak. Az árvaházak lakóit kielégítően táplálták, halandóságuk viszonylag alacsony volt, illetve nem különbözött lényegesen a családban felnövekedőkétől.

A *gerokomeion* az öregek háza (gerosz = öreg, komeo = gondozás, ápolás), az elaggott, magatehetetlen személyeket, többnyire férfiakat vette fel. Az öregotthonok nagy része csak az egészséges időseket gondozta. (Lascaratos és mtsai 2004). Legalább öt-hatszor annyi férfi gerokomeion működött, mint női. A felvétel „bürokrácia-mentesen” zajlott, az idős személynek személyesen kellett jelentkeznie, s vagy azonnal, vagy rövid idő múltán elfoglalhatta helyét az otthonban. Szküthopoliszi Cyrill püspök azt állítja, hogy Eudokia császárnő az 5. században egész sor öregek házát alapított, s ezeket fel is sorolja írásában (Dragon 1974). Abban az időben főként a Szentföldön létesültek, de Konstantinápolyban is három, önálló öregek házáról van ismeretünk. A Pantokrátor komplexumban (amelyet Szt. László király leánya, Piroska tervezett és alapított) a gerokomeion a 12. században készült el (Józsa 1993), s ennek működési szabályzatát ismerjük. Az egység vezetője a *gerokomosz*, többnyire szerzetes, külön javadalmazás nélkül. A gondozottakat hat ápoló (*hyperetasz*) látta el. Állandó orvosa naponta látogatta a gondozottakat.

A legzseniálisabb és emberileg is a legkiválóbb Árpád-házi királylányról méltatlanul feledkezett meg történetírásunk. Árpád-házi Piroska (született 1084 körül, elhunyt 1134-ben) Szt. László király kisebb leánya, akit Könyves Kálmán nevelt és adott férjhez. A 11–12. században szokatlan alapos képzést kapott a kiváló herceglány. Komnénosz Alexiosz császár fia, a trónörökös Ioannisz számára kérte feleségül. A frigyre 1103-ban vagy 1104-ben (a magyar és bizánci források eltérő időpontot adnak meg) került sor, Piroska soha többé nem látta szülőföldjét. Római katolikus hitét ortodoxra cserélte, új hazájában az Eiréné nevet kapta. 1106-ban hozta világra első (iker) gyermekeit, akiket még hat további követett. Fia Manuel, az egyik legjelentősebb bizánci uralkodó. Piroskától távol állt az a fajta bigott vallásosság, amely a későbbi Árpád-házi szentekre jellemző. Nemcsak jótékonykodott, hanem nagyvonalú és jövőbe látó terveit megvalósította, s ezzel útjára indította azt a folyamatot, amelynek révén a mai európai kórházi szisztéma kialakulhatott. Támogatta az ortodox egyházat, kiemelkedő karitatív munkát végzett, legfontosabb alkotása a (romjaiban máig fennmaradt) Pantokrátor-komplexum. A tervezett és megvalósult Pantokrátor monostor és intézményei sokkal több egy kolostor-kór-

ház-aggok háza komplexumnál. Piroska olyan egészségügyi és szociális rendszert alkotott, amely nemcsak építészeti volt egyedülálló, hanem szemléletében és szervezettségében messze megelőzve korát, a mai európai kórházat és gondozói rendszert teremtette meg a 12. századi Konstantinápolyban (Józsa 1993). A Pantokrátor-komplexum kb. 20–25 hektáron terült el az Aranyszarv-öböl szomszédságában. Három temploma mellett két kolostor szolgálta részben a hitéletet, részben az ápoltak lelki gondozását. Az egyemeletes kórházi épületben öt betegellátó osztály, mai terminológiánk szerint: baleseti sebészet, szemészet, nőgyógyászat és két belgyógyászat (amelyek közül az egyik a bélbetegeket látta el) működött. Minden betegnek külön ágya, matraca, gyapjú takarója volt. A kórtermeket fűtötték, valamennyi fekvőbeteg osztályon mosdók és fürdőhelyiség, valamint árnyékszék szolgálta az ápoltak kényelmét. A kórházi részlegek mellett szakosított járó-beteg rendelés (sebészet, nőgyógyászat, belgyógyászat, szemészet) működött. Fizioterápiás egység, műtők, gyógyszertár, könyvtár és patológiai osztály (!) egészítette ki a fekvőbeteg részlegeket. Gazdasági és élelmezési hivatalok biztosították a zavartalan működést. Az építészeti is esztétikus létesítményeket virágos, fás, mesterséges folyóvizekkel és tavacskákkal teli környezetben helyezték el. Amilyen pontosan és előrelátóan megtervezte a Pantokrátor-komplexumot, éppen annyira ügyelt az építkezések ütemezésére. Elsőnek a templomokat és kolostorokat emeltette, ezzel mintegy gesztust nyújtva a nagyhatalmú orthodox egyháznak, s csak ezután kezdett a kórház, az öregek otthona létesítéséhez. Piroska nem érthette meg művének teljes elkészültét és felavatását (1136), ám férje továbbfejlesztette a Pantokrátor-komplexumot, amely később árvaházzal és más gondozókkal bővült.

Egy másik fővárosi intézménybe, a *Koszmoteirasz gerokomeionba* nemcsak az aggokat, hanem az idült betegségben szenvedőket is felvették. Ha az idős személy meggyógyult vagy javult, elhagyhatta a menhelyet, de nem kötelezték erre (Petit 1908). A kisvárosok *gerokomeion*jainak egy része kórházi funkciót is betöltött. Bizáncban nem ismerték a krónikus betegek kórházát, a szanatóriumszerű ellátást, a hiányzó gyógyintézeteknek a szerepét is igyekezett pótolni néhány *gerokomeion*.

Az öregek otthonaiban tevékenykedő orvosok, ápolók, és nem utolsósorban a pszichológus szerepét betöltő papok, szerzetesek körében kezdtek kialakulni a geriátria gyökerei. Az életmódot érintő előírásaikkal, a fürdőekkel és a gyógytorna-kezeléssel, „pszichoterápiás” foglalkozásaikkal, egyéni gondjaik megoldásával kíséreltek meg javítani az idős személyek életminőségén (Lascaratós és mtsai 2000).

A *ptochotropheion* (*ptókheion*) a szegényház neve (*ptochos* = szegény, *tropheo* = táplálni). A korai időszakban a „*xenosz*” és a „*ptochosz*” szó egyaránt jelentett szegényt, vándort, idegent, szerencsétlent, zarándokot. Elsőként Kaiszárea püspöke épített olyan menhelyet, 370-ben, amit *ptochotropheion*nak nevezett. Kezdetből fogva orvost is alkalmazott a kaiszáreai szegények háza (Deferrari 1961). A 6. századig betegellátást is végeztek, később ez megszűnt. A *ptochotropheion*ok többsége a nincste-

leneknek, hajléktalanoknak nyújtott (akár éltük végéig tartó) menedéket, táplálékot (Bréhier 2003), némelyik ruházta is bentlakóit.

A szakosodott *ptochotropheion*oknak külön elnevezést nem adtak. Jó néhány szegényházban kizárólag, vagy többnyire rokkantak, háborús invalidusok találtak menedékre. Miután a hadsereg nem gondoskodott a csonkolódott, nyomorékká vált katonákról, a rokkant otthonok – a táplálás, lakhatás, gondozás mellett – igyekeztek protézissel ellátni, legalább járóképessé tenni a szerencsétleneket. Az ókori és középkori jogrend nem takarékoskodott a csonkító büntetésekkel. A 726-ban kiadott *Eklogé* (= büntető törvénykönyv) megvakítást, az orr, fül, kéz levágását, a nyelv kitépését stb. sorolta fel. A szakosodott otthonok a büntetésvégrehajtás kárvallottjait is gondjaikba vették.

A vakok intézeteinek különleges szerep jutott, amelyről az *hagiográfiai*⁸ és történeti irodalom tájékoztat. Kizárólag vakokat ellátó és „vegyes” otthonok egyaránt működtek, gyakorlatilag minden rászoruló befogadtak, függetlenül vakságuk okától. A gondozásukon túlmenően oktatták (közlekedni, önellátásra stb.) a világtalanokat, sőt, arra is akad írásos adat, hogy egyeseknek vakvezető kutyát adtak. A vakotthonok személyzete állítólag különleges felkészítést kapott (Diamandopoulou-Drummond és mtsai 1995), s ebbe beletartozott a négy lábú segítő társak kiképzése is.

A *szellemi fogyatékosok*, elmebetegek befogadása, gondozása részben a *ptochotropheion*ok feladatát képezte, többségüket azonban a kolostorok vették szárnyuk alá. Laikus, dolgozó barátok és apácák, a klostrom gazdaságának szinte szolgásként tartott ingyen munkásai szállást, étellemezést, ruhát kaptak, s amennyire lehetségesnek találták, bevonták őket a hitéleti tevékenységbe. Akik alkalmatlanoknak bizonyultak ilyen feladatok végzésére, azok a (mai elnevezés szerint) elme-szociális otthonokban nyertek oltalmat. Nem ismeretes sem a rászoruló, sem az ellátó intézetek száma, az viszont kétségtelen, hogy a 10. századra kialakult a pszichoszomatikus orvosok csoportja és a pszichoszociális medicina (Eftychiadis 1999).

A *diakonai* a monofizita szerzetesség különleges intézménye, tulajdonképpen olyan kolostor, amelyben kizárólag az öregek és rokkantak gondozását végezték a diakonisszák⁹. A monofizitizmus háttérbe szorulásával otthonaik is megszűntek, illetve ettől kezdve főként a monofizita egyházak területén (Szíria, Egyiptom, Perzsia) tevékenykedtek.

A *katagógia* jelentése: (= szállás). Szíriában 360 körül keletkeztek az első katagógiák, amit mai terminológiánkkal, megközelítően talán a *hajléktalan szállás* (*sziükségsszállás*, *menhely*) megjelöléssel lehet visszaadni. Ezek a létesítmények ápolást, étellemezést nem nyújtottak, mindössze rövidebb-hosszabb ideig tartó, átmeneti fedezet biztosítottak a rászorulóknak. A katagógiákban pihenhettek, alhattak, tisztálkodhattak az egyre gyarapodó számú zarándokok, akik a birodalom és egész Európa minden szegletéből a Szentföldre igyekeztek. Többségük – anyagiak hiányában

8 Az hagiográfiai írások a szentek, kiemelkedő egyházi személyek életével, cselekedeteivel foglalkoznak. Rendkívül érdekes és értékes adatokat találni ezekben a kéziratokban.

9 A diakonisszák nem tartoztak a klérushoz, az apácák közé sem, nem felszentelték, hanem avatták őket. Idős szűzek vagy özvegyek lehettek diakonisszák, ötvenedik (később negyvenedik) életévük után.

– a szeretetszolgálat nyújtotta lehetőségekre volt utalva, koldulásból vagy könyörödományokból tartotta fent magát, szükségszálláson vészelte át az éjszakát, vagy a hidegebb napokat (Hunger 1973, Szkülitzész 1973).

Bűnbánat kolostornak nevezték azt az egységet, amelyet elsőként Nagy Jusztinianosz felesége, Theodóra császárnő, az egykori utcalány hozott létre a fővárosban (Prokopiosz 1984). Főként a városokban, de nem ritkán a falvakban is számos örömlány csalogatta klienseit, a hadsereg alakulatait pedig csapatosan kísérték (Bäder 1964, Beacamp 1992). A polgári életbe vezető visszaút nehéz vagy lehetetlen, kevesen találták meg annak lehetőségét. Az alapító erőszakkal összefogdosztatta azt az ötszáz prostituáltat, akik később az első bűnbánó otthon lakói lettek. Nyomában több egyházi és magán alapítású Bűnbánat kolostor létesült a fővárosban és a tartományi városokban egyaránt. A későbbi századokban is előfordult, hogy egy-egy túlbuzgó császárné erőszakkal kolostorba záratta az utcalányokat, nagyrészt viszont maguk kérték felvételüket. A szigorú egyházi fegyelem alatt tevékenykedő otthonokba önkéntességi alapon a beteg, kiöregedett, vagy a mesterségüktől szabadulni kívánó prostituáltakat fogadták be, látták el, s ha kellett, gyógyították. Nem elhanyagolható részt képzett a nemi betegségben szenvedők kezelése. Előfordult, hogy a betegségéből tünetmentesített örömlány visszatért a prostitúcióhoz, s arra is akad példa, hogy férjhez ment, vagy más, kenyérkereső foglalkozásba kezdett (Leontsini 1959). A lakástalan utcalány itt szülhette meg gyermekét, akit nyomban a brephotropheionban helyezhetett el. A Bűnbánat kolostorok lakóit nem kötelezték életük végéig tartó bennmaradásra. A megtért örömlányok azonban nem ezekbe az intézetekbe léptek, hanem a korai időszakban a pusztai remetéskedést vállalták, később apácának álltak, néhányukat szentté avatták.

„Szociális gondozók”

A *spoudaioi*-apácák (= buzgó vagy kegyes nővérek) a fővárosban és a nagyobb városokban önkéntesen, de szervezetlenül (és feltehetően irányítás nélkül), mégis hatásosan jótékonykodtak. Munkájukban nem találni tervszerűséget, nem voltak állandó körzeteik, városrészeik, ötletszerűen bolyongtak az utcákon, s nem tudjuk, hogy a fellelt rászorulókat csak egy esetben, alkalmasszerűen vagy rendszeresen látogatták-e. Felkuttatták az elesetteket, a magatehetetleneket, megmosdatták, némi élelmet és kevés pénzt nyújtottak nekik, ha szükségesnek látták (és ha a szenvedő is beleegyezett), a gerokomeionban vagy a szegények házában helyezték el őket. Összegyűjtötték és árvaházba vitték a hozzátartozó nélkül maradt, csavargó gyermekeket. Ha utcára tett csecsemőre bukkantak (ami egyáltalán nem volt ritkaság), gondjukba vették. Az apácák éjszakánként a városban kóboroltak, rézgarasokat osztogattak a hajléktalanoknak. Amikor nem akadt ilyen munkájuk, felkeresték a bordélyokat és ígét hirdettek a prostituáltaknak, igyekeztek őket kiemelni a foglalkozásukból. Nemcsak az utcalányoknak, hanem a reménytelenségbe süllyedt nincsteleneknek is lelki vigaszt vittek.

A szociális hálózat fenntartása, finanszírozása

I. Jusztiniánosz a következőképpen szabályozta a püspökségek bevételeinek felhasználását: 1. A papság ellátása, 2. Liturgiai és az egyházi épültre fordítandó költségek, 3. A szegények ellátásának kiadásai, 4. Hadi-foglyok kiváltására szolgáló összegek. A Corpus Iuris Civilis-nek a 120. és 131. novellája a szociális szervezeteknek két csoportját különíti el. Az egyik (többségi) részük közvetlenül a püspök irányítása és felügyelete alá tartozott, kisebb hányaduk független volt a papságtól, saját adminisztrációja vezette, s ezek a nem egyházi otthonok a lakosság támogatásából tartották fent magukat. Ugyanez a két törvény a városi önkormányzatokat is felhatalmazza karitatív egységek létesítésére. A későbbiekben többféle – állami, egyházi, városi, lakossági, és vagyonos magán-személyek által alapított és fenntartott – rendszer alakult ki. Általában valamennyi intézet több forrásból szerezte meg működési költségeit. A birodalmi adminisztrációban számos (egymástól független) „kincstár”, úgynevezett *szekretion*¹⁰ működött. A kórházakat és szociális intézményeket külön *szekretion* látta el. Jusztiniánosz jogi személyiséggel ruházta fel a karitatív egységeket, az egyházzal közel azonos anyagi kedvezményeket (csaknem teljes adómentességet) biztosított. Megbecsülésüket azzal is kimutatta, hogy vezetőiknek magas hivatali rangot, palotai főméltóságot adott.

Szerzetesek, világi papok, apácák, diakonisszák alkották az ellátó-gondozó személyzet többségét (ők nem kaptak javadalmazást), de fizetett polgári alkalmazottakról is tudunk. A késő bizánci korszakban ez utóbbiak száma növekedett az egyházi személyek rovására. A működés teljes költségeiről nincsenek adataink, a Pantokrátor kolostor gerokomeionjának élelmezési kiadásai azonban ismertek. A bentlakóknak naponta két alkalommal tálaltak fel olíva olajjal készült főzeléket, vagy salátát, sajtot, két fej hagymát, 850 g kenyeret, (napjaink értékére számítva) összesen kb. 3000 kalória tartalommal (Miller 1985). A hús, hal és bor nem szerepelt az étlapon. Minden gondozott napi 1 nomiszmat (1/48 aranypénz) használhatott fel a menü kiegészítésére, húsrá, borra, édességre. A beszerzési listákon az alábbi tételek szerepelnek: főzelék-félék, friss zöldség, gyümölcs, só, olaj, árpa, liszt. A fenntartási kiadásokra némi fényt vet, hogy minden gondozott külön ágyon, gyapjúval töltött matracokon, kecskeszőr takaró alatt feküdt (összehasonlításképpen: a párizsi Hotel Dieu-ban a Nagy Francia Forradalomig három-négy személy szorongott egy vackon!). A matracokat gyakran tisztították, évente cserélték, a régiéket elégették.

Ha nem is volt mindenütt olyan magas szintű ellátás, mint a Pantokrátor gerokomeionjában, mégis meg kell állapítanunk, hogy a karitatív intézmények hatalmas ráfordítást igényeltek. Kérdés, hogy mennyire volt hatékony a közép bizánci korszakra kiépült szociális ellátóhálózat. Nem kétséges, hogy jelentősen enyhítette a késő ókori és középkori nyomort, ám közel sem oldotta meg valamennyi rászoruló életminőségének javí-

¹⁰ Külön-külön hivatal látta el a gyalogságot, lovasságot, kórház- és szociális rendszert, de még a szórakoztató iparnak, a hippodromoknak is volt *szekretionja*.

tását. Ennek egyik oka, hogy a nincstelének, elesettek tömege évről évre újratermelődött. A járványok, éhínségek, háborúk és polgárháborúk a lakosság óriási tömegeit tették földönfutóvá, akiknek nagy része a városokba özönlött. Ők csak a szeretetszolgálattól remélhették megmenekülésüket az éhhaláltól (Leven 1995). A szociális háló elégtelenségének másik eredendőjét abban látom, hogy az egységek nem összehangoltan, valamilyen vezérelv vagy irányítás alatt, hanem egymástól függetlenül, olykor anarchikusan tevékenykedtek. Minden hibája és elégtelensége ellenére a Bizánci Birodalomban hozták létre azt a szociális ellátó rendszert, amely évszázadokon át működött, s példaképe lehetett (volna) nemcsak a középkori Nyugat-Európának, hanem korunknak is számos tanulsággal szolgálhat.

Irodalom

- Anagnostes Theodoros (1971): *Historia ecclesiasticae*. (Kiadta: Hansen, G. C.: Kirchengeschichte. Berlin. CGS. Verl. (106.9. pont)
- Bäder, A. (1964): A nő. Biológiai szerepe a társadalomban az őskortól a reneszánszig. Budapest, Medicina Kiadó, (132–138)
- Beaucamp, J. (1992): *Le statut de la femme á Byzance (4e–7e siècle)*. II. kötet. Paris. Les Practiques sociales.
- Bréhier, L. (2003): A bizánci birodalom intézményei. Budapest, Bizantinológiai Intézet Alapítvány kiadása. (529–530, 550.)
- Charanis, P. (1973): *Social, economic and political life in the Byzantine Empire*. London,
- Constantelos, D. J. (1968): *Byzantine philanthropy and social welfare*. New Brunswick
- Constantelos, D. J. (1992): *Poverty, society and philanthropy in the late medieval Greek World*. New Rochelle
- Corpus Iuris Civilis. (1928), (Kiadta: Schoell, R., Kroll, W.) Berlin. Weidman. (7. poem)
- Cunningham, M. (2003): *Hit a bizánci világban*. Budapest, Scolar Kiadó, (70–74).
- Deferrari, R. J., McGuire, M. R. (1961): *Saint Basil letters*. Cambridge. Harvard Univ. Press. (epistola 94 és 150).
- Diamandopoulou-Drummond, A. H., Diamandopoulos, A. A., Marketos, S. (1995): Four different ways of philanthropic aid to the blind in medieval eastern Christendom. *Ophthalmic Physiol. Opt.* 15, 609–613.
- Dragon, G. (1974): *Naissance d'une capitale.*, Paris. Presse Universitaires. (521).
- Eftychiadis, A. C. (1999): Byzantine psychosomatic medicine (10th-15th century). *Med. Secoli.* 11, 415–421,
- Gautier, P. (1974): *La Typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. *Revue des Etudes Byzantines.* 32, 1–145,
- Hunger, H. (1973): *Byzantinische Grundlagenforschung. XIII. Philantrophia. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites*. London.
- Józsa, L. (1993): Magyar királynő a modern európai kórház megteremtője? *Orvosi Hetilap,* 134, 196–198,
- Józsa, L. (2006): Az orvos- és gyógyszerészképzés Bizáncban. *Orvosi Hetilap,* 147, 1662–1664.
- Lascaratos, J., Kalantzis, G. (2004): Nursing homes for old ('Gerocomeia') in Byzantium (324–1453). *Gerontology,* 50, 113–117.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

- Lascaratos, J., Poulakou-Rebelakou, E. (2000): The roots of geriatric medicine: care of the aged in Byzantine times (324–1453 AD). *Gerontology*, 46, 2–6.
- Leontsini, S. (1959): Die prostitution im frühen Byzanz. Wien. (74–90)
- Leven, K. H. (1995): Athumia and philanthropia. Social reactions to plagues in late antiquity and early Byzantine society. *Clio Med.* 28, 393–407,
- Mango, C. (1981): Daily life in Byzantium. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.* 31, 337–353,
- Man, G. (2004): Az ortodox törésvonal. Budapest, Háttér Kiadó, (59–62).
- Miller, T. S. (1985): The birth of hospital in the Byzantine Empire. Baltimore–London, Johns Hopkins Univ. Press.
- Mommsen, T. (1928): *Corpus iuris civilis. I. Digesta.* Berlin, Weidmann (27.1.6.2).
- Moravcsik, Gy. (1984): Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, (109–126).
- Nagar, Y., Taitz, C., Reich, R. (1999): What can we made of these fragments? Excavation at 'Mamilla' Cave, Byzantine period, Jerusalem. *Int. J. Osteoarcheology*, 9, 29–38.
- Oribasziosz (1931): *Oribasii Collectionum Medicarum Reliquiae.* (Kiadta: Raeder, I.: in *Corpus Medicorum Graecorum*). Lipsiae (Leipzig). Teubner, (III. kötet 179–181. IV. kötet 226–230 és 52–62).
- Petit, L. (1908): *Typicon du monastere de la Kosmosotria.* Bull. de l'institut russa a Constantinaple. 8, 19–75,
- Prokopiosz (1984): *Titkos történet.* Budapest. Helikon Kiadó
- Psilakis, M. (1994): *Klöster Byzantinischer Zeit auf Kreta.* Heraklion, Kormanor, (45–52)
- Schreiner, P. (2002): *Bizánc.* Budapest. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (148–149).
- Schwartz, E. (szerkesztő) (1922–1974): *Acta conciliorum oecumenicorum.* I–IV. kötet. Berlin–Leipzig. Walter de Gruyter, (II. kötet 214–215).
- Skylitzes Ioannis (1973): *Synopsis historiarum.* (Kiadta: Thurn, H.: *Corpus Fontium Historae Byzantine*), Berlin, Walter de Gruyter, (477).
- Suidae Lexicon (1928–1930): I–VI. kötet (Kiadta: Adler, A.). Leipzig. Teubner,
- Volk, R. (1983): *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klöstertypika.* München.
- Zias, J. (2002): New evidence for the history of leprosy in the ancient Near East: an overview. In: Roberts, C. A., Lewis, M. E., Manchester, K. (szerkesztők): *The past and present of leprosy. Archeological, historical, paleopathological and clinical approaches.* Bradford. BAR International Series. (259–268).

www.bunmegelozes.hu

Támogassa személyi jövedelemadójának második egy százalékával a bűnmegelőzési programokat. Közcélu felajánlását az 1294 technikai számon teheti meg.

A társadalmi bűnmegelőzés érdekében végzett munka közhasznú tevékenység, ezért 2007-ben is lehetőség van arra, hogy magánszemélyek a személyi jövedelemadójuk második egy százalékát (az első 1% civil-szervezetek részére ajánlható fel) a társadalmi bűnmegelőzés céljára felajánlják. A közcélu felajánlásból befolyt összeget az Országos Bűnmegelőzési Bizottság helyi bűnmegelőzési programok pályázati támogatására kívánja fordítani.

LICHTNECKERT ANDRÁS

Füred, a parasztok és szegények fürdője

A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő működése az új kutatási eredmények következtében 305 éve dokumentálható. A fürdő vendégeinek számát és összetételét az 1830-as évek óta ismerjük. A nyomtatásban megjelent vendégnévsorok feldolgozására épülő társadalomtörténeti elemzések eddig azt hangsúlyozták, hogy Balatonfüred a reformkorban a gazdagok és a jómódúak gyógyfürdője volt. A forrásanyag teljes körű számbavételéből azonban megállapítható, hogy 1848 előtt a gyógyfürdőn a parasztok és szegények az úri vendégekhez hasonló nagyságrendben jelentek meg és vették igénybe a gyógyfürdő szolgáltatásait, elsősorban a gyulladások kezelésére alkalmazott köpölyözést. A „plebsz” jelenléte a gyógyfürdőn az intézmények, a nyelvhasználat, a gyógyvízfogyasztás, a fürdők szerkezete, a szolgáltatások és az árak, a vendégek és a köpölyözöttek száma és összetétele alapján követhető és bizonyítható. A számbeli adatok azonban a szegények egyre csökkenő jelenlétét tükrözik az 1836–1852 közötti években.

A 19. század végén a helyi lap egyik újságírója a balatonfüredi fürdőhelyet egy előkelő dámához hasonlította, „akit” az elegancia és az etikett okozta feszélyezettség jellemez, szemben Almádival, ahol a veszprémi polgárok fesztelenül és felszabadultan töltötték szabad idejüket, mókáztak, mulatságaikon járták a tóparton a bokaficamító gyöpös-csárdást. Úgy látszik, Füred a gazdagok és jómódúak, vagy ahogyan a 19. századi forrásokban írták: az úri vendégek fürdője volt.

Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a reformkor eleje, közepe a füredi gyógyfürdőn erősen különbözik az 1840-es és különösen az 1850-es évektől. A feudális társadalom másképpen bánt a szegényekkel, mint a polgári. Ebben találtak megoldásokat a szegények gondjaira, törődtek velük, ám a szociális és egészségügyi gondoskodást inkább csinálták, mintsem beszéltek volna róla, emiatt nem könnyű a történetének a megírásához szükséges forrásokat megtalálni. Természetesnek vették a szegénységet, s nem is valószínű, hogy azt az egyén hibájának tekintették. A tehetség, munkabírás, szorgalom és takarékoság elvein felépülő pol-

gári társadalom azonban az egyén hibájának tudja be a szegénységet, a társadalmi süllyedést. A vagyoni különbségek és a rangok következményei megjelentek a társadalmi életben, az érintkezésben, a nyilvánosságban, a szegények pedig maguktól is tudták, hova tartoznak, s hogy hol illik és nem illik megjelenniük.

Az utóbbi időben a füredi gyógyfürdőről és balatoni fürdőről szóló gyarapodó publikációk szerzői elsősorban a savanyúvízi gyógyfürdő és fürdőtelep vendégeinek összetételére koncentráltak. A publikációk megerősítették azt, amit a fenti idézet is kifejez, hogy ti. a füredi fürdő vendégei elsősorban a jómódúakból tevődtek össze.¹ A kutatás elsősorban a vendégnévsorokra, fürdőlistákra épült, s forrásként felhasználta a korabeli publicisztikát és szépirodalmat is.

Ez a kép véleményem szerint ugyanazért alakulhatott ki, amiért a fürdő kezdeteinek kérdésében is elfogadták az 1743-as évszámot, vagy mellőzték a szívgyógyászat kezdeteire vonatkozó iratokat. Ahogyan a bencés hagyomány kritika nélküli átvétele miatt háborítatlanul maradt két és fél évszázadon keresztül a kezdet helytelen évszáma, ugyanúgy a füredi gyógyfürdő működése során keletkezett egyes iratoknak és a gyógyfürdő által terjesztett propagandatermékeknek a szellemét is mindenfajta kételkedés nélkül elfogadta a kutatás. Ehhez járult még az idegen nyelvű levéltári források „következetes” mellőzése.

Orzovenszky Károly, a hosszú ideig működő Adler József után kinevezett fürdőorvos 1854. évi jelentése szerint a vendéglajstromok még az úri vendégeknek is csak egy szűkített körét tartalmazták: „A fürdővendégek száma ez évben 1387-re ment. E' szám a' múlt évekkel összehasonlítva kisebbnek látszik ugyan, de mégis, mint hitelt érdemlő személyek nyilvánították, soha egyszerre oly huzamos ideig itt tartózkodó vendégre nem emlékeznek, mint e' nyáron. A látszólag csekélyebb szám tehát könnyen magyarázható, főleg ha vesszük, miszerint alólírt arra szólítá fel az ügynöki hivatal, hogy a' vendég-lajstromba csak azok véssenek fel, kik a' fürdőhelyen legalább nyolcz napot töltenek, 's a' csupa átkelő vendégek között legfellebb némely nevezetességek soroltattak közbe, hogy kitűnjék, miképp becses pártolásukra számot tartunk, 's hogy ennél fogva ők intézetünk virágzását jobban szívükön viseljék.” Másutt ezt írja: „Az ez évi összes fürdővendégek között (1387) a' külföldre 11, Bécsre 30, Budapestre 302 esik, a' többi az ország összes helyeire. Ezen számnak harmadát a' betegek tették, a' többi a' betegek kíséretére 's szolgálatára vehető, 's egy része csupán szórakozás kedvéért mulatott itt. A' betegek között továbbá 300 's így a' vendégek összes számának körülbelül egy negyede kívánt orvosi felügyelet alatt lenni.”²

Az 1785. december 7-én kelt, német nyelvű fürdőszabályozás 7. pontjában rendelkeztek az árnyas sétányok létesítéséről, amelyek „a betegek és különösen a szegény nép számára” szükségesek.³

Az 1786-ban kiadott fürdőszabályzat 15. pontja a pipázás tilalmáról

1 Katona 1998. – Hudi 1989. 109–135.

2 Veszprém Megyei Levéltár (VeML), Tihanyi Apátság Levéltára (TAL). Savanyúvízi iratok. Capsa 7. Nr. 56. jelzettel.

3 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 15.

szól, s ebben említik az alacsonyabb sorsú embereket, akiket a rendfenn-tartó „politizai katonák” meginthetnek és pipájukat elvehetik, ezzel szemben a nagyobb rangúakat a fürdőbiztosnál bejelentik. A szabályzat 21. pontjában rendelkeztek a fürdőre érkező idegen cselédekről, akiknek az útleveleiket (passusait) be kellett mutatniuk, és a nagyobb rangú új vendégekről, akiknek a nevét, rangját, lakását feljegyezték. Már itt látható a később is jellemző probléma: a nyilvántartott vendég kizárólag az úri vendég. A politizai katonák „a koldusbőrben lappangó csalfa embereket vizsgálják, sőt emiatt akármely koldust is az ajtók elöl eltiltanak, a való-ságos szegényeket pedig a Pol. Komissárius a gazdagabbaknak fogja re-kommandálni és a Kápolna ajtajában álló perselyből, minden szombaton alamizsnát osztogat. (Ha lesz benne.)”⁴

A szegények hét évtizeddel később is jelen vannak a fürdőn. Az 1855. május 18-án kiadott helytartósági rendelet alapján a gyógyhelyi díjak megállapításakor a szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezőket és a 15 éven aluli gyerekeket mentesítették a díjfizetés alól.⁵ A fürdőhelyi bizottság 1857-ben a cselédektől egységesen 30 krajcár kurtaxa beszedését ja-vasolta.⁶

A téma egyik kutatója több alkalommal is megfogalmazza véleményét a fürdőközönség társadalmi összetételéről, miszerint a törzsközönseget ekkor, s később is a „középosztálybeliek” alkották: vármegyei birtokos köznemesek, tisztviselők, uradalmi tisztek, értelmiségiek, városi pol-gárok és kereskedők. 1840-ben (1470 vendég) „a fürdő közönségét a tár-sadalmi hierarchia felső és középső részén elhelyezkedő csoportok alkot-ták”. „...itt nem a teljes társadalmi vertikumot látjuk viszont, hanem azon csoportokat, amelyek megindultak a polgárosodás útján”.⁷ „Egy azonban bizonyos: a köznép, a környező parasztság nemhogy ekkor, még száza-dunk elején is idegenkedett a Balatontól, s csak aratás idején fürdött meg benne. A melegfürdő magas árai miatt volt elérhetetlen számára.”⁸

A szegények fürdőjének a kutatás a parasztfürdőket tekintette, pl. a vérkúti fürdőt. „Távolabb, a zánkai közbirtokosság által épített fürdő-háznál, melyben a fürdés jóval olcsóbb volt a füredinél, biztosan meg-fordultak a kisnemesek mellett parasztok is.”⁹ Hasonlóan vélekedik a téma másik kutatója is: „A nemességnél a felső- és középbirtokosságnál megvolt az anyagi alapja annak, hogy évente visszatérő vendégek lehes-senek egy-egy fürdőhelyen, míg a hétszilvafásoknak jobbadán be kellett érnie parasztfürdővel igaz, igényeik sem voltak magasabbak.” Az árny-oldalon a krakélerek, koldusok, kéjleányok, tébolyodottak, prostituáltak helyezkednek el.¹⁰

4 Magyar Hírmondó. Bécs. 1786. Bőjt-más hava 18 napján szombaton költ 22. levele. 173–176, 195–196, 211–212.

5 A német nyelvű instrukció megtalálható: VeML Balatonfüredi fürdőbizottsági ülések (1855–1913) jegyzőkönyvének 1–4. lapján, a fürdőbizottság 1855. július 26-i ülésének jegy-zőkönyve az 5–6. lapon. Közli Zákonyi 1988. 200–202.

6 Uo. 1857. augusztus 24. 14–15.

7 Hudi 1989. 133.

8 Hudi 1989. 128.

9 Hudi 1989. 128.

10 Katona 1998. 7, 35.

Intézmények

A kérdés megközelítéséhez az első utat az intézmények adják. A füredi fürdőtelepen voltak olyan intézmények, amelyek kimondottan a szegények számára létesültek, vagy a szegények, szegény betegek ellátásával is foglalkoztak.

A fürdőtelepi kórház („polgári ispita”) a szegény betegek részére a mai kikötő bejáratának közelében, a fürdőtelep nyugati szélén létesítették. A szakirodalomban a kórház felállítását többnyire 1821-re teszik, Horváth Bálint pedig teljesen tévesen 1822-re, amikor szerinte a kis kórház négy ágygal felállították.¹¹ Adler József orvosdoktor, Devecseri György kasznár és Biró Ferenc alszolgabíró 1821. július 16-án kelt feljegyzése szerint „az uradalomból és a vendégektől származó 645 frt bevételből a füredi savanyúvízi újból felállított kórházra tett költségek 455 frt 51 krajcárra rúgtak.”¹²

Az iratokból tehát nemcsak az derül ki, hogy 1821-ben létesítették a kórházat, hanem az is, hogy újra alapították, tehát az eredeti alapítás korábbi. 1795. május 13-án kelt a füredi szegények intézetének tervezete, amelyet Oesterreicher Manes József dolgozott ki. A tervezet részletesen szabályozza a kegyes adományok gyűjtését. 1795-ben 144 rajnai forint gyűlt össze a szegény betegek javára. A tihanyi apátság levéltárában őrzött tervezet mellett megtalálható a keltezés nélküli instrukció is, melyet a füredi savanyúvízi szegények kórházi intézete számára a királyi rendelkezések figyelembe vételével dolgoztak ki.¹³

Míg a „polgári ispita” által kezelt, kevés beteg elhanyagolható létszámú volt, addig a gyógyfürdőn működő patika már nagyobb számú szegény beteget szolgált ki. A szegények ingyenesen jutottak hozzá a gyógyszerekhez, a gyógyszerész magára vállalta a szegények részére kiadott gyógyszerek árának egyik felét, az az uradalom fizette a másik felét. A teljes összeggel számolva, a legtöbb 1822-ben 31 ezüstforint (efrt) 11 krajcár (kr.), a legkevesebb 1839-ben 5 efrt 2 kr. volt, amit a szegények részére gyógyszerben kiadtak.

A gyógyszerrel ellátott betegek számát nem ismerjük, de a pápai és a veszprémi gyógyszerterek hasonló célú iratai alapján következtethetünk a nagyságára. Az 1828/29. esztendőben a veszprémi Fekete Sas, a pápai Bisitzky-féle és a könyörülő barátok gyógyszerterében 1662 szegény és rab részére 386 efrt és 11 kr. értékben szolgáltak ki gyógyszert. Az egy főre eső ingyenyógyszer átlagértéke 13,9 kr. volt. Ennek alapján – a füredi összeget elosztva az egy főre eső átlagos gyógyszerértékkel – a füredi gyógyfürdői patikában gyógyszerrel ellátott, szegény betegek száma az 1822–1844. években 22 és 135 fő között mozoghatott, az évi átlag 67 fő.¹⁴ A számított adatok egyértelműen csökkenő tendenciát mutatnak.

11 Horváth 1848. 3.

12 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

13 Mindkét irat jelzete VeML TAL Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 27.

14 VeML Veszprém Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 2102/1830.

1. táblázat A szegények részére kifizetett gyógyszerek értéke és a szegények becsült száma 1822–1844 között

Év	Szegények gyógyszere ezüstforint – krajcár	száma
1822	31–11	135
1828	26–26	114
1830	24–02	104
1832	13–46	59
1835	13–20	58
1836	14–24	62
1838	9–00	39
1839	5–02	22
1842	10–04	43
1843	14–10	61
1844	10–09	44

Forrás: VeML, ZML, Fürdőorvosi jelentések 1822–1842.

A szegényeknek a gyógyfürdőn való jelenlétét bizonyítja a számukra létesített istállók melletti kocsmá is, ahol a kocsisokon, cselédeken kívül nyilván a szegények is fogyaszthattak. Ez arra is példa, hogy miképpen tudták elkülöníteni a fürdőn tartózkodó úri vendégektől a szegényeket.

Nyelvhasználat

A kérdés megközelítéséhez a második lehetséges utat a hivatalos iratokban tapasztalható nyelvhasználat adja. Adler József fürdőorvos 1821-től több mint három évtizeden át a gyógyfürdő működéséről beszámoló, éves jelentéseiben rendszeresen az „úri vendégek” kifejezést használta, amelyben az „úri” nem egy kiüresedett tartalommal bíró, állandó jelző, hanem a vendégek egy meghatározható, a vendégnévsorokban szereplő körének megkülönböztetése. Az „úri” ellenpárja a korabeli nyelvben a „közönséges” (hétköznapi, átlagos) szó volt, amely lépten-nyomon felbukkan a fürdőről szóló iratokban. Olykor az iratokban és a fürdőről szóló irodalomban ezt a konkrétabb „paraszt” megjelöléssel helyettesítették. Latin nyelvű iratokban a betegek egy meghatározható körére a „plebs” kifejezést is alkalmazták, amellyel nyilvánvalóan nem az úri vendégeket jelölték. A „vendég” kifejezést tulajdonképpen a paraszttal, szegényekkel társítva nem is használták.

A gyógyvíz-fogyasztás

A szegények számára gond nélkül és korlátlanul hozzáférhető volt a savanyúvíz, igaz, csak a helyszínen. Zákonyi Ferenc írja monográfiájában, hogy a savanyúvíz helybeni fogyasztása II. József 1784. január 18-i rendelete szerint ingyenes volt.¹⁵ A palackokban és kőkorsókban elszállított savanyúvízért fizetni kellett, emiatt a szegények ezt aligha vették igénybe. A kaposvári, somhegyi (Bakonybél) és vétyemi (Tormafölde) üveg-
hutákban előállított savanyúvizet palackokban és kőkorsókban értékesítették. 1846-ban bonyolították le a legnagyobb forgalmat: 201 704 palackot és korsót.¹⁶ Zákonyi Ferenc is írt a kőkorsókról, amelyekben a savanyúvizet távolabbra szállították.¹⁷ A számadásai iratokból, számlákból megállapítható, hogy seltersi (Hessen) kőkorsókról van szó, melyeket az 1830–50-es években importáltak M. Berkowitsch bécsi kereskedő közvetítésével. Zákonyi idejében ilyen kőkorsó nem került elő, a szűkebb ismeretségi körömben rövid idő alatt több ún. kis seltersi kőkorsót (ürtartalma 1,5 messzely, azaz 0,63 liter) azonosítottunk. A palackon a készítő azonosító szám (Num. 62. stb.), és Selters Nassau vagy Herzogtum Nassau Selters körlenyomat látható porosz címerrel. Van egy korábbi változat is a nassauai korszakból. Mivel legalább 20 ezer darabot importáltak a Kannenbäckerland (Rajna-Pfalz) nevű fazekasközpontból, minden valószínűség szerint több ilyen kőkorsó lehet még a Balaton-felvidéken.

Szállás

A 19. századi iratokból nem derül ki, hogy a fürdőn tartózkodó szegények hol szálltak meg. Détsy Sámuel, a Magyar Kurír szerkesztője a fürdő 1796. évi állapotairól és a melegfürdőkről írva adja a választ: „Egy-néhány épületet tétetett oda a földes úr, mellyekben az odagyülni szokott vendégek rész szerént mulathattyák is magukat. A két esztendővel előbb (1794) készített épületnek alsó részében vagynak a fürdőházak, a közönségesek és magánosok, a felső részében 13 vendégszobák, de nem egyarányúak, hanem némelyek nagyobb, némelyik kisebb. Ezeken kívül két vendég épület vagyon, úgymint délre a Balaton partján egy nagy L formára készült épület, amellyben lévő vendégszobáknak ajtaji rész szerént a savanyu kutakra, rész szerént napnyugatra és északra nyilnak. Azon két dombotskának egyikén, mellyek között a savanyu vizet tsergedő kutak vagynak, napnyugat felé fekvő egyikén vagyon a felső vendéglő ház, melynek ebédlő és jádzó szobái elég tágasak. A padlásán vagynak oly szobátskák is, mellyekben az alacsonyabb sorsu vendégek szoktak szállani.”¹⁸

1786. április 30-án, a Savanyúvíznél bevezetendő rendszabályok ügyében üléselő deputáció összeíratta a rendelkezésre álló szálláshelyeket:

¹⁵ Zákonyi 1988. 129.

¹⁶ Az adatok a monográfiához való adatgyűjtésből származnak.

¹⁷ Zákonyi 1988. 129.

¹⁸ Magyar Kurír, Bécs. 1796. II. fertály. 628. – Zákonyi 1988. 147–148.

Füreden 75 szoba, 7 konyha, 2 istálló 120 lóra, Arácson 152 szoba, 50 konyha, 35 istálló 319 lóra, a nemeseknél 18 szoba, 1 konyha.¹⁹ Ezért írhatta Oláh János 1834-ben a Tudományos Gyűjteményben azt, hogy „Arács Fürednek mintegy vendégfogadója”. Ezek a szálláshelyek elsősorban az úri vendégek elhelyezését szolgálhatták.²⁰

A fürdők szerkezete, szolgáltatások és az árak

A drágább magánfürdőházak mellett már Détsy Sámuel írásában megjelentek a közönséges fürdőházak, amelyek rendeltetéséről közelebbit nem lehet megtudni a tudósításból. A fürdők szerkezete fokozatosan alakult ki és fejlődött.

Az 1835. évi fürdőorvosi jelentés szerint: „meleg fürdő szobák száma lesz 23 (eddig csak nyolcz használható volt) a' két nagy parasztlak fürdőjén kívül, illy javítások, szépítések és gyarapítások után Füred bizonyosan Európának első rangú fürdő intézetei közé számíttandó lesz.”²¹

Carl Ludwig Sigmund 1837-ben megjelent munkájában is említi a parasztlakfürdőket, amelyek számos kellemetlenséget okoztak a vendégeknek, ezért a vérkúti forráshoz való áthelyezésüket tervezték: „Die Bauernbäder, welche der Badedienerschaft und den Gästen manche Unannehmlichkeiten verursachen, und auch ihrem Zwecke minder entsprechen, sollen, einem schon mehrmals erörterten Plane gemäss, an die Quelle zu Verkuht bei Zánka übersetzt werden.”²²

Horváth Bálint imertetése szerint 1848-ban 42 kád állt a két fürdőházban, 14 az ófürdőházban 50 váltókrárcárért (vkr.), 9 az új fürdőházban 75 vkr-ért. Mindkét helyen a kádakat külön szobákban helyezték el. „Van még 19 fürdő parasztlakfürdő neve alatt, 16 férfiak, 3 némberek részére...” A parasztlakfürdők, a hivatalos árjegyzékben „közönséges melegfürdők” ára 15 vkr. Korábban is két közönséges fürdő volt 6, illetve 20 káddal és valamivel olcsóbb árakkal: előbbi 12, utóbbi 8 vkr-ért.²³ A parasztlakfürdőket tehát nem szüntették meg, 1848-ban is működtek Füreden ilyenek a melegfürdőkben.

A balatoni hidegfürdőkben 1836-ban csak magánfürdő volt, 1837-től 1839-ig magánfürdő 35 vkr-ért és közfürdő 15 vkr-ért. 1840-től a közfürdő két részre bomlik: úri közfürdőre (20 vkr.) és közönséges fürdőre (10 vkr.). Utóbbi nyilván a parasztlakfürdővel azonos.

Ez a szerkezet nem változott 1853-ig, amikor új szolgáltatásokkal gazdagodott a melegfürdő kínálata. 1853-ban a savóitalt (szénsavas gyógyital) olcsó áron vezették be, a savófürdő azonban az addigi legdrágább szolgáltatásként jelent meg 6 vfrt 45 kr-os áron. Az ugyanabban az évben bevezetett gőzfürdő, 1854-től az iszapfürdő, 1856-tól a cinkkádás való fürdő a savófürdő után következő, legmagasabb árú szolgáltatások

19 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 22.

20 Oláh 1834. 65.

21 Zala Megyei Levéltár (ZML). Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 582/1836. február 29.

22 Sigmund 1837. 20.

23 Horváth 1848. 18.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

voltak. A zuhanyfürdők szintén drágák voltak, közepes áron csupán az ülőfürdőt lehetett igénybe venni. A szolgáltatásokban a magasabb árú új fürdők az árszínvonal emelkedését okozták, és kizárólag az úri vendégek számára létesültek.

2. táblázat A balatonfüredi gyógyfürdőn 1853–1856 között bevezetett új szolgáltatások árai

Új szolgáltatás	1853	1854 váltóforint és krajcár	1855	1856
Savó 1 pohárral	0–7½			
Savó fél pohárral		0–2½	0–2½	0–2½
Savófürdő	6–45	6–45	6–45	6–45
Kádas zuhanyfürdő			2–00	
Zuhany a gőzfürdőben	0–25	1–00	1–15	1–15
Gőzfürdő 1. osztályú	3–20	3–20	3–20	2–30
Gőzfürdő 2. osztályú	1–40	1–40		
Bérlet 1. osztályú	15–00			
Iszapfürdő az új házban		2–30	2–30	2–30
Iszapfürdő az ó házban		0–36		
Ülő- (és szemfürdő)			0–30	0–30
Cinkkádiban melegfürdő zuhannyal				2–00

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1853–1856.

Az eddigi kutatás lépten-nyomon hivatkozott a fürdő magas áraira, amelyek elriasztották a szegényeket. A melegfürdő a magas árai miatt a parasztság számára elérhetetlen volt.²⁴

A fürdő árai nem voltak annyira magasak, mint amilyenek azokat az eddigi kutatás beállította. Áremelés pedig valójában csak 1851-ben volt. A szakirodalomban megjelent nézet és az adatok az 1837-ben bekövetkezett, 250 százalékos áremelésről (nem is beszélve annak a nagyipari korszakból visszavetített okáról) egy ritka tévedésen alapulnak.²⁵ A reformkorban kétféle pénzben számoltak: ezüst- és váltóforintban, illetve krajcárban. Egy ezüstforint 2,5 váltóforinttal volt egyenlő, ennek következtében 1837-ben nem volt 250 százalékos áremelés a fürdőn, csupán az történt, hogy 1836-ban ezüstforintban, 1837-ben váltóforintban fejezték ki az árakat. A tihanyi apát és talán Écsy László fürdőfelügyelő gazdasági filozófiája, üzletpolitikája amúgy is más elgondolásra épült, mint amiben az utóbbi évtizedekben élünk (nagyberuházások következtében végrehajtott áremelések).²⁶ A fürdő vezetése minden bizonnyal – az iratokból is érzékelhetően – a kis haszon–nagy forgalom elve alapján működtette a gyógyfürdőt. Az elsődleges cél a vendégkör megtartása és – a szolgáltatások bővítésével, színvonalának emelésével, a szálláshelyek számának növelésével – a bővítése volt. Áremelés 1851-ben történt, aminek oka az iratokból nem derül ki. Ugyanakkor 1852-ben, Ferenc József látoga-

24 Hudi 1989. 128.

25 Vö. Hudi 1989. 114.

26 Vö. Hudi 1989. 114.

tásának évében sem emelt árat az apátság. Ebben az évben a reprezentációs célú kiadásokra, a melegfürdőket kiszolgáló, Bécsből hozatott gőzgép megvásárlására és üzembe állítására hatalmas összeget fordítottak, ennek ellenére pénzügyileg ezt az évet is többlettel zárták.²⁷

Borvidékről lévén szó, a meleg- és hidegfürdők árait érdemes összevetni a szőlőmunkák napszámházaival. 1806-ban még nem volt váltóforint, ekkor a szőlőmunkások 12–36 ezüstkrajcáros napszámházaért dolgoztak a „maguk kenyerén”. Később ezek a bérek 30–90 váltókrajcárnak feleltek meg. Ha az ellátást a gazdától kapták, akkor a napszámháruk annak megfelelően csökkent.²⁸

A melegfürdő árai valóban magasak voltak – 1836-ban az új fürdőházban 75, az ófürdőházban 50 vkr. –, de a közönséges fürdő köpölyözés nélkül csak 15 krajcárba, köpölyözéssel együtt 37,5 krajcárba került. Az árak 1851-ben emelkedtek: új fürdőház 90 kr., ófürdőház 60 kr., közönséges fürdő 20 kr., ugyanaz köpölyözéssel 40 kr.²⁹

A fából épített kabinokban vagy „rekesztékekben” való hidegfürdés árai 1824-ben 12-től 48 vkr-ig terjedtek. 1836-ban a legdrágább hidegfürdő, a „magánfürdő” ára 35 krajcárba csökkent, a közönséges fürdő ára 15 krajcár volt. 1840-ben a közönséges fürdő helyett nyílt egy úri közfürdő 20 vkr-os és egy közönséges fürdő 10 vkr-os áron.

1836-ban a fürdőköpeny kölcsönzése 4, a lepedő 5, a törülőkendő 1 1/5 ekr-ba került, mind a meleg, mind a tavi hidegfürdőben. A kutatás állításával ellentétben 250 százalékos áremelés itt sem volt, a tévedés alapja ismét a pénznemek eltérő elnevezésének figyelmen kívül hagyása volt. Valójában 1836-tól 1851-ig nem volt áremelés.³⁰ A Zala vármegye által 1818-ban megállapított árakat az 1820-as években csökkentették. A kölcsönzési árak 1836–1851 között nem változtak. A fürdőnadrag kölcsönzése 5 vkr-ba került, a fürdőköpeny 10, a fürdőlepedő 12,5, a fürdőkendő 3, a kádborító 15 vkr-ba. 1851-ben más szolgáltatásokkal ellentétben a kölcsönzés árait csak jelentéktelen mértékben emelték.

Ezek a meleg- és hidegfürdői árak a szegények számára is elérhetőek voltak, s nyilvánvaló, hogy a gyulladással járó betegségekre akkoriban alkalmazott, legfontosabb gyógymód, a köpölyözés árát ha nehezen is, de összepórolta a beteg.

A vendégek

A vendégek számáról hiányos és hibás adatsorok jelentek meg a szakirodalomban. Az 1822–1852 közötti években a (hiányosan dokumentált) vendéglétszám 385 és 2560 között mozgott. A fizető vendégek száma (azonos a szobaszámlákkal) ennél lényegesen kevesebb: 1836–1852 között 333–577 fő. A vendégnévsorokban és a fizető vendégek között számba

27 VeML TAL. Savanyúvízi számadások 1851, 1852.

28 Lichtneckert 1990. 203.

29 A fürdő szolgáltatásainak árai megtalálhatók a korabeli újsághirdetésekből és a savanyúvízi számadásokban.

30 Vö. Hudi 1989. 115.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

vettek kivétel nélkül az úri vendégeket jelentették. Az úri vendégek összes száma a fizető vendégek számának durván a 3–5-szöröse.

3. táblázat A fizető és úri vendégek és a köpölyözöttek száma és aránya 1822–1852 között

Év	Fizető vendégek	Úri vendégek száma	Köpölyözöttek száma	Köpölyözöttek és úri vendégek aránya
1822		385	1809	4,7
1823		507		
1827 ³¹		566		
1828		607	1520	2,5
1830		566	1877	3,3
1832		626	2083	3,3
1833		430		
1834				
1835	90	663	945	1,4
1836	339	1050 ³²	1609 ³³	1,5
1837	409		1071	
1838	341 ³⁴	1000 ³⁵	1736	1,7
1839	343	1443 ³⁶	1345	0,9
1840	333	1561	1354	0,9
1841	360	1799	1929	1,1
1842	362	1708	1740	1,0
1843	385	1542 ³⁷	1331 ³⁸	0,9
1844	375	1348 ³⁹	1964 ⁴⁰	1,5
1845	367	1327	1735	1,3
1846	365	1815	2145	1,2
1847	577	2167	1477	0,7
1848	340 ⁴¹	2270	1553	0,7
1849	533	2560	1590	0,6
1850	546	2112	1668	0,8
1851	472 ⁴²	2055	1200	0,6
1852	489	2044 ⁴³	1286	0,7

Forrás: VeML, ZML. Fürdőorvosi jelentések 1822–1842, VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852, Horváth 1848, Jalsovics 1878.

31 Számított adat. Az 1828. évi jelentés szerint az előző évben 11 úri és 33 zsidó vendéggel kevesebb volt.

32 Hudi szerint 1150, de 1836-ban „a keresztény úri vendégek száma többre ment nyolcadfél száznál”, tehát 750 felett volt. A zsidó vendégek száma közel 300 volt.

33 A fürdőorvosi jelentés szerint 1557, a számadásban szereplő adatot közöljük.

34 Ennyi szobaszámla volt.

35 Valójában 1000 feletti.

36 Hudi szerint 1143, de az orvosi jelentés és Horváth szerint is 1443.

37 Adler, Horváth Bálint és Jalsovics adata, Hudi szerint 1752. Jalsovics 1878.

38 Az orvosi jelentésben 1273.

39 Az orvosi jelentésben 1018, esetleg 1318.

40 Az orvosi jelentésben 1905.

41 A szobaszámla kettővel kevesebb.

42 Ennyi szobaszámla volt.

43 Jalsovics adata, Hudinál 1925.

A szegények számának behatárolására az egyik lehetőséget a köpölyözöttek száma adja, amelyet ha összevetünk az összes úri vendég számával, akkor megállapítható, hogy 1839-ig az előbbiek száma minden évben jelentősen meghaladta az utóbbiakét. Adler fürdőorvos a köpölyözötteket azonosította a paraszttal, szegényekkel, a plebsszel, emiatt nyilvánvaló, hogy ezekben az években, de több esetben később is, a parasztok, szegények száma a füredi gyógyfürdőn meghaladta az úri vendégek számát.

A melegfürdők, a kezelt betegségek és a köpölyözés

A savanyúvízi gyógyfürdőn kezelt betegségekről és a balatoni víz javallatának eseteiről a legfontosabb forrás Adler József fürdőorvosnak a helytartótanács, Zala vármegye és a tihanyi uradalom számára készített jelentései, amelyek szerint a savanyúvizet és a balatoni fürdést sokféle betegség kezelésére használták és javallották. Adler jelentéseinek egyik pontja tartalmazza azt, hogy hány személyen vágtak eret és hány személyt köpölyöztek az adott évben. Míg érvágás csak néhány tucat esetben történt, a köpölyözöttek száma 1822–52 között 945 és 2145 között mozgott. Számuk 1822-ben 4,7-szerese a hivatalos nyilvántartásban szereplő úri vendégek számának, s bár a későbbiekben ez az arány fokozatosan csökken, el kell ismerni, hogy őket illetően évről évre az úri vendégsereghez hasonló nagyságrendű tömeg megjelenéséről van szó. E jelentős létszám nem lehet azonos az úri vendégekkel, mivel azoknak nyilván csak kisebb része vette igénybe ezt a szolgáltatást. Ennél is többről van szó: Adler 1822. évi jelentésében nemcsak azt írta le, hogy 24 személyen végeztek érvágást és 1809 személyen köpölyözést, hanem azt is, hogy „a parasztokon az érvágást és köpölyözést (sic) ugyanazzal a korlátozással és móddal végezték, amelyet a fürdőorvos előző évi jelentésében is leírt”. (Venae sectiones et scarificationes rusticorum sub restrictione ac modalitate in relatione mea anni praecedentis Ex. Consilio Regio L. H. humillime expositae hoc anno quoque institutae sunt.)⁴⁴ Az 1828. évről készített orvosi jelentés még ezen is túlmegegy, mert a köpölyözötteket – 1520 személy – teljesen azonosítja a néppel. „Numerus individuorum ex classe plebeje per decursum aetatis scarificatorum in 1520, venam secari curantium autem in 18-um constitit.”⁴⁵ A vendégek száma ebben az évben 607.

A köpölyözés helyi vérelvonást jelent, amellyel a gyulladásokat kezelték. Egy harang alakú üvegburával végezték, amelyet előzőleg felmelegítettek. Így amikor ráhelyezték a testre, a levegő kihűlése során vákuum keletkezett. A búra mozgásával a vákuum alaposan megszívta a gyulladt részt. Véres köpölyözésnél a bőrt a köpöly alkalmazása előtt átmetsztették. Az eszköz szivattyús változata máig megtalálható a kórházakban. A gyógykezeléshez bükkfából csináltattak köpölyöző székeket.

44 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VI. Nr. 728.

45 ZML. Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 3106/1828. november 17.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

A gyógyfürdő 1851. évi leltárában 6 köpölyöző gép és 400 köpölyöző üveg volt. Míg az érnyitást az 1840-es években Packl János helybeli orvosmester végezte, addig a köpölyözést Drexler Máté köpölyöző mester, aki a kezelésért befolyt összeg 6 százalékát kapta. A fürdők üzemeltetésének joga és a köpölyözés a seborvosi szakma kulcskérdése lett a 18–19. században, és nem véletlen, hogy a füredi gyógyfürdő alapítójának, a soproni származású, de székesfehérvári polgár Flasker Andrásnak saját városában elhúzódó vitás ügye volt egy Axmann nevű társával, de Füreden is volt vitás ügyük emiatt a seborvosoknak.⁴⁶

A Kopácsy József királyi biztos által a tihanyi apátsági uradalom és a fürdőorvos részére (pro physico ad aquas soterias) 1821. április 11-én kiadott és a fürdőorvos kötelességeit szabályozó instrukció 5. pontja szintén világosan megfogalmazta: a fürdőorvos a gyógyítandó betegségekben serényen forgatja magát, serénységgel és nyájassággal a szegényebbeknek és a tehetősebbeknek (pauperibus ac opulentioribus) munkájával a szolgálatára lesz.⁴⁷

A parasztok, szegények igénybe vették a melegfürdő szolgáltatásait, s a köpölyözöttek nyilván azért is, mert ezt célszerű volt megtenni a kezelés minél nagyobb határfoka érdekében. A parasztok, szegények számának meghatározásához kétféle adatot lehet felhasználni: 1. a meleg közfürdőt igénybe vevők számát, 2. A melegfürdőt és utána a köpölyözést is igénybe vevők számát. Az előbbi ára 15 kr., 1851-től 20 kr., az utóbbié 37,5 kr., 1851-től 40 kr. volt.

4. táblázat A balatonfüredi melegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Melegfürdő			Köpölyözés és fürdés
	új házban	óházban	közfürdő	
1836	1465	3409	535	1609
1837	1619	2495	616	1071
1838	1423	2770	690	1736
1839	1600	2711	746	1343
1840	1630	3054	960	1354
1841	1519	3108	934	1929
1842	1805	3521	902	1760
1843	1594	2701	900	1331
1844	1762	3058	1237	1964
1845	1727	2893	896	1735
1846	1941	3427	1159	2145
1847	2590	3693	1392	1477
1848	1411	1822	990	1553
1849	3055	3374	1141	1590
1850	3527	4802	1555	1668
1851	2121	3040	1010	1200
1852	1878	3293	651	1286

Forrás: VeML. Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

46 Lichtneckert 2007.

47 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 760.

A balatoni hidegfürdők

Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a Balatonban nem fürödtek az emberek. Erre bizonyítéknak látszott az, hogy a gyógyfürdő árszabásaiban szerepelt a Balaton vizében való fürdés, de csak úgy, hogy a vizet behordták a melegfürdőkbe és felmelegítették. Hogy mióta fürödnek a Balatonban, azt levéltári iratok alapján nem lehet megállapítani, de Horváth Pál tihanyi apátnak az 1824. május 28-án, Oesterreicher Manes József ügyében a vármegyéhez intézett levelében egy meggyőző bizonyíték olvasható:⁴⁸ „minekutánna a Balaton tavának szélessen ki terjedő körös körül lévő partyain egész 1821-k esztendőig még úri személyek is alkalmasabb helyeken szabad ég alatt meg fürödtek, és sokan a savanyó vízi balatonyi hideg ferdők felállítása után még most is a ferdő ház elmellőzésével a tóóban fürödni nem álltallanak, a katonai közönséges karnak 's a polgári szegénységnek az által éppen jó tétemény nem nyújtatik, ha ezek (a mihez nem is szoktak) rekesztékbe fürödni engedtetnek, kik inkább valamint ez előtt a Balatonyban szabad ég és levegő alatt meg tudtak fürödni, úgy ezután is legottan bátrabban és örömöstyebb megfürödnek.” Arról van tehát szó, hogy az emberek fürödtek a Balatonban, ám ezt hivatalos helyeken (de különösen az egyház részéről) nem nézték jó szemmel. Ez 1822, az apátság hidegfürdőjének felállítása előtt is így volt, utána pedig az is belejárt, hogy az efajta fürdőzés után nem volt bevétel. Oesterreicher ajánlata pedig kimondottan a szegényebb sorsúakra és a közlegényekre vonatkozott.

Zákonyi Ferenc említi könyvében, hogy Szily József Pest vármegyei alispán 1783-ban egy tutajszerű fürdőházat építtetett a Balatonra, amelyet azonban egy vihar 1787-ben a tihanyi partokra átsodort, miközben darabokra is tört. Nem lehet megállapítani, hogy erre vagy egy másik hidegfürdőre vonatkozik-e a Nidermayer Ferenc ácsmester által készített költségvetés, amely alapján 190 rajnai forint értékű, elvégzendő javítási munkát 1787. május 15-én hagyott jóvá Tallherr József magyar királyi építész.⁴⁹ Mivel az ácsszámla csak egy meglévő fürdő javításáról szólhat, a Zákonyi által említett 1789-es térképen feltüntetett hidegfürdők is létezhettek, s nem az 1821–22-ben megépült hidegfürdőket ábrázolják.⁵⁰

Ugyancsak a szakirodalomból ismert, hogy 1821-ben építtetett hidegfürdőt a nádorispán a maga és hitvese számára.⁵¹ Ez a magán célú hidegfürdő Horváth Pál tihanyi apátnak Zala vármegyéhez 1825. április 14-én írt levele szerint az arácsi határban létesült.⁵²

A tihanyi apátság levéltárában olyan iratok találhatóak, amelyek bizonyítják, hogy a 19. században az első közcélokot szolgáló hidegfürdőt

48 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

49 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 25.

50 Situationsplan der im Jahre 1789 begonnenen Anlage beim Sauerbrunn im Szalader Comitatus nächst Führed am Platten See. Aufgenommen Ao. 1789. von Fr. Mussil Op. Ing. – Zákonyi 1988. 143–145. – Lipták 1963. 2. sz.

51 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728. Relatio physico medica de statu acidularum physici Fürediensis Josephi Adler medio domini et comitatus Excelso Consilio praestita pro anno 1822.

52 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

Oesterreicher Manes József építtette 1821-ben, de a Balaton azt még ugyanabban az évben összedöntötte.⁵³ Ezután megpróbálta visszaállítani azt „a katonai legénység és az adózók” szolgálatában, de felajánlásával nem élt sem a vármegye, sem az uradalom. Oesterreicher tovább próbálkozott a „katonai ispita” és a hidegfürdő terveinek a megvalósításával, de a legfelsőbb helyen is elutasították.

A szakirodalom szerint a hidegfürdőket 1822-ben nyitották meg, de ezek csak a bencések által felállított fürdők voltak.⁵⁴ Kopátsy József veszprémi püspök és királyi biztos „serkentette” az uradalmat a hidegfürdő felállítására. Mivel az uradalom nem volt felkészülve a javaslat megvalósítására, 1821-ben a pesti nemzeti és a budai német újságokban meghirdette, hogy bárkinek 4 forint bér ellenében engedélyezi a Balatonon hidegfürdő létesítését. Mivel senki sem jelentkezett a hirdetésre, az uradalom a hidegfürdő felállításának a lehetőségét magánszemélyek részére megszüntette, s a maga költségén „a közönség köz hasznára és kedvéért a Felséges Cs. K. Fő Herczeg nádor ispány úr ferdejének formájára egy 6 osztálybul, nevezetesen 4 kisebb és 2 nagyobbul álló ferdőt állított fel a Balatonyban”⁵⁵.

A tihanyi apátság levéltárában megtalálható a bencések által 1822-ben megnyitott hidegfürdő tervrajza.⁵⁶ A tervrajz és a kivitelezés nem egyezik meg teljesen, mert a hat részből álló építmény megvalósult ugyan, de a fürdő orvosának az 1822. évről készített jelentése szerint a nádorispáni hidegfürdő mintájára emelt faépítmény két nagyobb és négy kisebb „osztályból” állt.⁵⁷

Az 1821–22-ben létesített hidegfürdők helyét pontosan meg lehet állapítani a tihanyi apátság levéltárában fennmaradt rajz alapján. Oesterreicher é a Horváth háztól délre, az iratok szerint attól délkeletre esett. Ezen a részen az apátság elbontatta a hajdúházat, mert zavarta a Balatonra nyíló kilátást. Részben ugyanezzel indokolta meg az apátság Zala vármegye előtt, hogy miért ellenezte Oesterreicher hidegfürdőjének a visszaállítását. A Horváth háztól nyugatra eső postamesteri ház és a Csépán ház alatti Balaton a sekélysége miatt nem volt alkalmas hidegfürdő létesítésére. Emiatt az apátság a Csépán háztól nyugatra, kb. a mai kikötő irányában építtette meg a hidegfürdőjét. Ugyanitt állt a parton a „polgári ispita”⁵⁸.

1837-ben a hideg magánfürdő 35 vkr., a közönséges fürdő 15 vkr. 1840-ben a magánfürdő 35, az úri közfürdő 20, a közönséges fürdő 10 vkr. 1851-ben ugyanezek az árak 50, 25, 12 ½ vkr.

53 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. – Vö. Hudi 1989. 112. és 13. jegyzet.

54 Vö. Zákonyi 1988. 161, 165.

55 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

56 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

57 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728.

58 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. A fennmaradt rajzon kívül egy pontosabb is készült a hidegfürdők helyéről, amelyre a tihanyi apát hivatkozott a Zala vármegyéhez küldött 1825. április 14-i levelében.

5. táblázat A balatonfüredi hidegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Hidegfürdő			
	magán	úri köz	közönséges	közönséges
1836	2694			
1837	3536		1119	
1838	3786		1339	
1839	5491		1834	
1840	4293	1720		1517
1841	4791	2040		1486
1842	4540	2006		1694
1843	2726	1264		1469
1844	2864	1257		1590
1845	3370	1885		1886
1846	4855	2629		2160
1847	5259	2598		1992
1848	2485	1222		1049
1849	2124	1878		733
1850	6363	3548		1084
1851	2733	2182		2434
1852	4487	3737		2804

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

Anyagi javak és a szegények

A kutatás feltételezi, hogy „A megfelelő kategórián belül a vendég egyféleképpen takarékoskodhatott: mindenből a »közönséges« minőséget, s nem a »finomat« választotta.”⁵⁹

Ezt nehéz lenne bizonyítani. Számszaki adatokkal még nem alátámasztva, de eddigi benyomásaim szerint ez egyáltalán nem volt jellemző a reformkorban a gyógyfürdőn kialakult fogyasztási szokásokra. Inkább az figyelhető meg, hogy mindenki betartotta a szabályokat, s a vagyonának, rangjának megfelelően fogyasztott. Néhány példa említést érdemel. Az árszabásokban külön tüntették fel a társasági ebédet az úri vendégek, és a cselédebédet a többiek számára. 1785-ben a füredi felső vendéglőben négyféle asztal volt: 12 kr-os a cselédség számára, azután 17, 30 és 60 krajcáros.⁶⁰ Az 1823. évi árszabás szerint az ebédlőben elfogyasztott társasági ebéd – „egy levessel, egyféle marhahússal, mellynek kétféle mártalékjai lesznek, kétféle czuspajzzal, sülttel megrakva, kétféle betsinálttal, egy tésztás, kétféle petsenye, 's kétféle salátával, kenyér és bor nélkül egy személyre” – 2 vfrt-ba, egy cselédebéd háromféle étellel kenyér nélkül 30 kr-ba került. Extra ellátás is volt: Széchenyi, gr. Festetics Tasziló, a tihanyi apát, Maisson és Clark olyan levest kaptak ebédre, ami fejenként 2 vfrt 30 kr-ba került. Nem is rendeltek második fogást, hanem csak egy whist kártyát. A drága somlai, bársonyosi, tényői borok mellett

⁵⁹ Hudi 1989. 126.

⁶⁰ PRT XI. 486.

kimérték olcsóbb tihanyi, azon belül még olcsóbb közbort is 6–10 krajcáros áron, utóbbit az istállók melletti kocsmákban, ahol a kocsisokat, cselédeket, szegényeket szolgálták ki. Deák Ferenc matracon aludt, a szolgálja szalmazsákon, ahogyan a színészek is. Volt cselédgyertya, a középosztálybeliek számára öntött faggyúgyertya, az előkelők és egyes rendtagok számára tökéletes sztearin(faggyú)gyertya, amit a feltalálója után Milli-gyertyának hívtak, ezenkívül az első osztrák szappanfőző társaság által előállított, és Bécsből a seltersi korsókkal együtt importált, finom Apollo gyertya. A középosztálybeliek nem használták cselédgyertyát, hanem idővel ők is a Milli-gyertyával világítottak, s így a kezdetben csak az előkelők számára hozzáférhető új fogyasztási cikk fokozatosan „alászállt” az alsóbb osztályokba. A bútorokból (subláda, asztal, szék, ágy, mosdókasztló) volt „politéros” és fakó, a legtöbb használati tárgyból (köpölkád, fürdőkád, lavór, tükör, öveg pohár, kalamáris, ciha) közönséges és finom, éjjeli edényből öveg és cserép, korsóból zöld cserép és réz, lepedőből, törülő ruhából vászon és gyolcs, matracból 12, 16 és 20 fontos, kanapéból tapacéros és sétatéri, demokratikus viseletnek számított viszont az 1838-tól kölcsönözhető fürdőnadrág, amely gyorsan háttérbe szorította a fürdőköpeny használatát. Ezekkel a bútorokkal és tárgyakkal azonban főleg a szállást foglaló jómódúak, előkelők és cselédek, s nem a parasztok és szegények számára rendezték be a „traktérokot”, vendéglőket.

A szegények számának alakulása

A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a szegények megjelenésében az idők folyamán változások történtek. Ha a gyógyszerrel ellátott szegény betegek számát nézzük, akkor megállapítható, hogy a számuk csökkent. A számított létszám az 1822. évi 135 főről 114, majd 104 főre csökkent, 1832–36 között 58–62 fő, 1838–42 között 22–43 fő.

A szegény betegek kimutatására alkalmas a köpölyözöttek száma. Az úri vendégek aránya jól mutatja a gyógyfürdői forgalomban kitapintható tendenciát. 1822-ben 4,7-szer annyi köpölyözött volt a gyógyfürdőn, mint úri vendég. Első lépcsőben ez az arány 2,5–3,3-szorosra csökkent 1828–1832 között, a második lépcsőben 1835–38 között 1,4–1,7-szeresre, 1839–46 között 0,8–1,5-szörösre, 1847–61 között 0,6–0,8-szorosára.

A köpölyözöttek számához hozzá kell számítani a közönséges melegfürdőt igénybe vevők számát, tehát azokat, akik melegfürdőt vettek, de nem köpölyöztették magukat. Ezenkívül hozzájuk számítandók a közönséges hidegfürdőt igénybe vevők is. Azt azonban nem lehet tudni, hogy ki hányszor vett közönséges meleg- és hidegfürdőt, a számuk hány parasztot és szegény vendéget takar. Ha a hideg magán- és úri közfürdőt használók összes számát elosztjuk a vendégnévsorokban szereplő úri vendégek számával, akkor kiderül, hogy a balatoni úri fürdőzők száma 1840–52 között az 1,6–4,7-szerese az úri vendégek számának, tehát maximálisan 1,6–4,7-szer fürdött egy személy. A melegfürdők esetében 1,4–3,9-szeres arányról van szó. Ez támpontot ad a közönséges hideg- és melegfürdőt igénybe vevők számának megállapításához is.

A parasztfürdők Füredről Vérkútra való áttelepítésének tervét nem hajtották végre. A füredi gyógyfürdőre továbbra is jártak parasztok és szegények, igaz, az úri vendégekhez képest egyre csökkent az arányuk, aminek okát az iratok alapján nem lehet megállapítani, mivel ezt célzó intézkedések nem születtek vagy írásos nyomuk nem maradt. Feltételezhető, hogy a szegények visszaszorulása a gyógyfürdőn spontán módon ment végbe, s okát elsősorban a gyógyfürdő fejlődésében, a szolgáltatások drágulásában kell keresni.

Irodalom

- Horváth Bálint (1848): A' füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi 's balatongőzösi minden karu, 's rendü tisztos vendégeknek írta Horváth Bálint pannonhegyi sz. benedek rendü, bakonykajári egyház' papja. Magyar-Óvárrott.
- Hudi József (1989): A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg.
- Jalsovics Aladár (1878): A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei. Bp.
- Katona Csaba (1998): A balatonfüredi fürdővendégek társadalomtörténeti vizsgálata (1840–1916). (Kézirat) Bp.
- Lichtneckert András (1990): A balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém.
- Lichtneckert András (2006a): A füredi savanyúvízi gyógyfürdő kezdetei 1702–1755. Füredi História. VI. évf. 14. sz. 24.
- Lichtneckert András (2006b): Szenzációs levéltári anyag. Két évszázados füredi szívgyógyászat! Balatonfüredi Napló. VI. évf. (2006. október) 10. sz.
- Lichtneckert András (2007): Új adatok a füredi savanyúvízi gyógyfürdő történetéhez 1674–1822. Alba Regia Múzeumi Évkönyv. (Megjelenés alatt)
- Lipták Gábor (1963): Balatonfüred fejlesztési terve a XVIII. században. Magyar Építőművészet. 2. sz.
- Mangold, Heinrich (1863): Der Kurort Füred am Plattensee, (Balaton Füred) vom historischen, physikalisch-chemischen, medizinischen, öconomischen und sociellen Standpunkte. Balaton-Füred.
- Oláh János (1834): Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény. III. 65.
- PRT XI. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. XI. Bp. 486.
- Sigmund, Carl Ludwig (1837): Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste. Pest.
- Zákonyi Ferenc (1988): Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém.

LICHTNECKERT ANDRÁS

Füred, a parasztok és szegények fürdője

A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő működése az új kutatási eredmények következtében 305 éve dokumentálható. A fürdő vendégeinek számát és összetételét az 1830-as évek óta ismerjük. A nyomtatásban megjelent vendégnévsorok feldolgozására épülő társadalomtörténeti elemzések eddig azt hangsúlyozták, hogy Balatonfüred a reformkorban a gazdagok és a jómódúak gyógyfürdője volt. A forrásanyag teljes körű számbavételéből azonban megállapítható, hogy 1848 előtt a gyógyfürdőn a parasztok és szegények az úri vendégekhez hasonló nagyságrendben jelentek meg és vették igénybe a gyógyfürdő szolgáltatásait, elsősorban a gyulladások kezelésére alkalmazott köpölyözést. A „plebsz” jelenléte a gyógyfürdőn az intézmények, a nyelvhasználat, a gyógyvízfogyasztás, a fürdők szerkezete, a szolgáltatások és az árak, a vendégek és a köpölyözöttek száma és összetétele alapján követhető és bizonyítható. A számbeli adatok azonban a szegények egyre csökkenő jelenlétét tükrözik az 1836–1852 közötti években.

A 19. század végén a helyi lap egyik újságírója a balatonfüredi fürdőhelyet egy előkelő dámához hasonlította, „akit” az elegancia és az etikett okozta feszélyezettség jellemez, szemben Almádival, ahol a veszprémi polgárok fesztelenül és felszabadultan töltötték szabad idejüket, mókáztak, mulatságaikon járták a tóparton a bokaficamító gyöpös-csárdást. Úgy látszik, Füred a gazdagok és jómódúak, vagy ahogyan a 19. századi forrásokban írták: az úri vendégek fürdője volt.

Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a reformkor eleje, közepe a füredi gyógyfürdőn erősen különbözik az 1840-es és különösen az 1850-es évektől. A feudális társadalom másképpen bánt a szegényekkel, mint a polgári. Ebben találtak megoldásokat a szegények gondjaira, törődtek velük, ám a szociális és egészségügyi gondoskodást inkább csinálták, mintsem beszéltek volna róla, emiatt nem könnyű a történetének a megírásához szükséges forrásokat megtalálni. Természetesnek vették a szegénységet, s nem is valószínű, hogy azt az egyén hibájának tekintették. A tehetség, munkabírás, szorgalom és takarékoság elvein felépülő pol-

gári társadalom azonban az egyén hibájának tudja be a szegénységet, a társadalmi süllyedést. A vagyoni különbségek és a rangok következményei megjelentek a társadalmi életben, az érintkezésben, a nyilvánosságban, a szegények pedig maguktól is tudták, hova tartoznak, s hogy hol illik és nem illik megjelenniük.

Az utóbbi időben a füredi gyógyfürdőről és balatoni fürdőről szóló gyarapodó publikációk szerzői elsősorban a savanyúvízi gyógyfürdő és fürdőtelep vendégeinek összetételére koncentráltak. A publikációk megerősítették azt, amit a fenti idézet is kifejez, hogy ti. a füredi fürdő vendégei elsősorban a jómódúakból tevődtek össze.¹ A kutatás elsősorban a vendégnévsorokra, fürdőlistákra épült, s forrásként felhasználta a korabeli publicisztikát és szépirodalmat is.

Ez a kép véleményem szerint ugyanazért alakulhatott ki, amiért a fürdő kezdeteinek kérdésében is elfogadták az 1743-as évszámot, vagy mellőzték a szívgyógyászat kezdeteire vonatkozó iratokat. Ahogyan a bencés hagyomány kritika nélküli átvétele miatt háborítatlanul maradt két és fél évszázadon keresztül a kezdet helytelen évszáma, ugyanúgy a füredi gyógyfürdő működése során keletkezett egyes iratoknak és a gyógyfürdő által terjesztett propagandatermékeknek a szellemét is mindenfajta kételkedés nélkül elfogadta a kutatás. Ehhez járult még az idegen nyelvű levéltári források „következetes” mellőzése.

Orzovenszky Károly, a hosszú ideig működő Adler József után kinevezett fürdőorvos 1854. évi jelentése szerint a vendéglajstromok még az úri vendégeknek is csak egy szűkített körét tartalmazták: „A fürdővendégek száma ez évben 1387-re ment. E' szám a' múlt évekkel összehasonlítva kisebbnek látszik ugyan, de mégis, mint hitelt érdemlő személyek nyilvánították, soha egyszerre oly huzamos ideig itt tartózkodó vendégre nem emlékeznek, mint e' nyáron. A látszólag csekélyebb szám tehát könnyen magyarázható, főleg ha vesszük, miszerint alólírt arra szólítá fel az ügynöki hivatal, hogy a' vendég-lajstromba csak azok véssenek fel, kik a' fürdőhelyen legalább nyolcz napot töltenek, 's a' csupa átkelő vendégek között legfellebb némely nevezetességek soroltattak közbe, hogy kitűnjék, miképp becses pártolásukra számot tartunk, 's hogy ennél fogva ők intézetünk virágzását jobban szívükön viseljék.” Másutt ezt írja: „Az ez évi összes fürdővendégek között (1387) a' külföldre 11, Bécsre 30, Budapestre 302 esik, a' többi az ország összes helyeire. Ezen számnak harmadát a' betegek tették, a' többi a' betegek kíséretére 's szolgálatára vehető, 's egy része csupán szórakozás kedvéért mulatott itt. A' betegek között továbbá 300 's így a' vendégek összes számának körülbelül egy negyede kívánt orvosi felügyelet alatt lenni.”²

Az 1785. december 7-én kelt, német nyelvű fürdőszabályozás 7. pontjában rendelkeztek az árnyas sétányok létesítéséről, amelyek „a betegek és különösen a szegény nép számára” szükségesek.³

Az 1786-ban kiadott fürdőszabályzat 15. pontja a pipázás tilalmáról

1 Katona 1998. – Hudi 1989. 109–135.

2 Veszprém Megyei Levéltár (VeML), Tihanyi Apátság Levéltára (TAL). Savanyúvízi iratok. Capsa 7. Nr. 56. jelzettel.

3 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 15.

szól, s ebben említik az alacsonyabb sorsú embereket, akiket a rendfenn-tartó „politizai katonák” meginthetnek és pipájukat elvehetik, ezzel szemben a nagyobb rangúakat a fürdőbiztosnál bejelentik. A szabályzat 21. pontjában rendelkeztek a fürdőre érkező idegen cselédekről, akiknek az útleveleiket (passusait) be kellett mutatniuk, és a nagyobb rangú új vendégekről, akiknek a nevét, rangját, lakását feljegyezték. Már itt látható a később is jellemző probléma: a nyilvántartott vendég kizárólag az úri vendég. A politizai katonák „a koldusbőrben lappangó csalfa embereket vizsgálják, sőt emiatt akármely koldust is az ajtók elöl eltiltanak, a való-ságos szegényeket pedig a Pol. Komissárius a gazdagabbaknak fogja re-kommandálni és a Kápolna ajtajában álló perselyből, minden szombaton alamizsnát osztogat. (Ha lesz benne.)”⁴

A szegények hét évtizeddel később is jelen vannak a fürdőn. Az 1855. május 18-án kiadott helytartósági rendelet alapján a gyógyhelyi díjak megállapításakor a szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezőket és a 15 éven aluli gyerekeket mentesítették a díjfizetés alól.⁵ A fürdőhelyi bizottság 1857-ben a cselédektől egységesen 30 krajcár kurtaxa beszedését ja-vasolta.⁶

A téma egyik kutatója több alkalommal is megfogalmazza véleményét a fürdőközönség társadalmi összetételéről, miszerint a törzsközönseget ekkor, s később is a „középosztálybeliek” alkották: vármegyei birtokos köznemesek, tisztviselők, uradalmi tisztek, értelmiségiek, városi pol-gárok és kereskedők. 1840-ben (1470 vendég) „a fürdő közönségét a tár-sadalmi hierarchia felső és középső részén elhelyezkedő csoportok alkot-ták”. „...itt nem a teljes társadalmi vertikumot látjuk viszont, hanem azon csoportokat, amelyek megindultak a polgárosodás útján”.⁷ „Egy azonban bizonyos: a köznép, a környező parasztság nemhogy ekkor, még száza-dunk elején is idegenkedett a Balatontól, s csak aratás idején fürdött meg benne. A melegfürdő magas árai miatt volt elérhetetlen számára.”⁸

A szegények fürdőjének a kutatás a parasztfürdőket tekintette, pl. a vérkúti fürdőt. „Távolabb, a zánkai közbirtokosság által épített fürdő-háznál, melyben a fürdés jóval olcsóbb volt a füredinél, biztosan meg-fordultak a kisnemesek mellett parasztok is.”⁹ Hasonlóan vélekedik a téma másik kutatója is: „A nemességnél a felső- és középbirtokosságnál megvolt az anyagi alapja annak, hogy évente visszatérő vendégek lehes-senek egy-egy fürdőhelyen, míg a hétszilvafásoknak jobbadán be kellett érnie parasztfürdőkkel igaz, igényeik sem voltak magasabbak.” Az árny-oldalon a krakélerek, koldusok, kéjleányok, tébolyodottak, prostituáltak helyezkednek el.¹⁰

4 Magyar Hírmondó. Bécs. 1786. Bőjt-más hava 18 napján szombaton költ 22. levele. 173–176, 195–196, 211–212.

5 A német nyelvű instrukció megtalálható: VeML Balatonfüredi fürdőbizottsági ülések (1855–1913) jegyzőkönyvének 1–4. lapján, a fürdőbizottság 1855. július 26-i ülésének jegy-zőkönyve az 5–6. lapon. Közli Zákonyi 1988. 200–202.

6 Uo. 1857. augusztus 24. 14–15.

7 Hudi 1989. 133.

8 Hudi 1989. 128.

9 Hudi 1989. 128.

10 Katona 1998. 7, 35.

Intézmények

A kérdés megközelítéséhez az első utat az intézmények adják. A füredi fürdőtelepen voltak olyan intézmények, amelyek kimondottan a szegények számára létesültek, vagy a szegények, szegény betegek ellátásával is foglalkoztak.

A fürdőtelepi kórház („polgári ispita”) a szegény betegek részére a mai kikötő bejáratának közelében, a fürdőtelep nyugati szélén létesítették. A szakirodalomban a kórház felállítását többnyire 1821-re teszik, Horváth Bálint pedig teljesen tévesen 1822-re, amikor szerinte a kis kórház négy ágygal felállították.¹¹ Adler József orvosdoktor, Devecsery György kasznár és Biró Ferenc alszolgabíró 1821. július 16-án kelt feljegyzése szerint „az uradalomból és a vendégektől származó 645 frt bevételből a füredi savanyúvízi újból felállított kórházra tett költségek 455 frt 51 krajcárra rúgtak.”¹²

Az iratokból tehát nemcsak az derül ki, hogy 1821-ben létesítették a kórházat, hanem az is, hogy újra alapították, tehát az eredeti alapítás korábbi. 1795. május 13-án kelt a füredi szegények intézetének tervezete, amelyet Oesterreicher Manes József dolgozott ki. A tervezet részletesen szabályozza a kegyes adományok gyűjtését. 1795-ben 144 rajnai forint gyűlt össze a szegény betegek javára. A tihanyi apátság levéltárában őrzött tervezet mellett megtalálható a keltezés nélküli instrukció is, melyet a füredi savanyúvízi szegények kórházi intézete számára a királyi rendelkezések figyelembe vételével dolgoztak ki.¹³

Míg a „polgári ispita” által kezelt, kevés beteg elhanyagolható létszámú volt, addig a gyógyfürdőn működő patika már nagyobb számú szegény beteget szolgált ki. A szegények ingyenesen jutottak hozzá a gyógyszerekhez, a gyógyszerész magára vállalta a szegények részére kiadott gyógyszerek árának egyik felét, az az uradalom fizette a másik felét. A teljes összeggel számolva, a legtöbb 1822-ben 31 ezüstforint (efrt) 11 krajcár (kr.), a legkevesebb 1839-ben 5 efrt 2 kr. volt, amit a szegények részére gyógyszerben kiadtak.

A gyógyszerrel ellátott betegek számát nem ismerjük, de a pápai és a veszprémi gyógyszerterek hasonló célú iratai alapján következtethetünk a nagyságára. Az 1828/29. esztendőben a veszprémi Fekete Sas, a pápai Bisitzky-féle és a könyörülő barátok gyógyszerterében 1662 szegény és rab részére 386 efrt és 11 kr. értékben szolgáltak ki gyógyszert. Az egy főre eső ingyenyógyszer átlagértéke 13,9 kr. volt. Ennek alapján – a füredi összeget elosztva az egy főre eső átlagos gyógyszerértékkel – a füredi gyógyfürdői patikában gyógyszerrel ellátott, szegény betegek száma az 1822–1844. években 22 és 135 fő között mozoghatott, az évi átlag 67 fő.¹⁴ A számított adatok egyértelműen csökkenő tendenciát mutatnak.

11 Horváth 1848. 3.

12 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

13 Mindkét irat jelzete VeML TAL Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 27.

14 VeML Veszprém Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 2102/1830.

1. táblázat A szegények részére kifizetett gyógyszerek értéke és a szegények becsült száma 1822–1844 között

Év	Szegények gyógyszere ezüstforint – krajcár	száma
1822	31–11	135
1828	26–26	114
1830	24–02	104
1832	13–46	59
1835	13–20	58
1836	14–24	62
1838	9–00	39
1839	5–02	22
1842	10–04	43
1843	14–10	61
1844	10–09	44

Forrás: VeML, ZML, Fürdőorvosi jelentések 1822–1842.

A szegényeknek a gyógyfürdőn való jelenlétét bizonyítja a számukra létesített istállók melletti kocsmá is, ahol a kocsisokon, cselédeken kívül nyilván a szegények is fogyaszthattak. Ez arra is példa, hogy miképpen tudták elkülöníteni a fürdőn tartózkodó úri vendégektől a szegényeket.

Nyelvhasználat

A kérdés megközelítéséhez a második lehetséges utat a hivatalos iratokban tapasztalható nyelvhasználat adja. Adler József fürdőorvos 1821-től több mint három évtizeden át a gyógyfürdő működéséről beszámoló, éves jelentéseiben rendszeresen az „úri vendégek” kifejezést használta, amelyben az „úri” nem egy kiüresedett tartalommal bíró, állandó jelző, hanem a vendégek egy meghatározható, a vendégnévsorokban szereplő körének megkülönböztetése. Az „úri” ellenpárja a korabeli nyelvben a „közönséges” (hétköznapi, átlagos) szó volt, amely lépten-nyomon felbukkan a fürdőről szóló iratokban. Olykor az iratokban és a fürdőről szóló irodalomban ezt a konkrétabb „paraszt” megjelöléssel helyettesítették. Latin nyelvű iratokban a betegek egy meghatározható körére a „plebs” kifejezést is alkalmazták, amellyel nyilvánvalóan nem az úri vendégeket jelölték. A „vendég” kifejezést tulajdonképpen a paraszttal, szegényekkel társítva nem is használták.

A gyógyvíz-fogyasztás

A szegények számára gond nélkül és korlátlanul hozzáférhető volt a savanyúvíz, igaz, csak a helyszínen. Zákonyi Ferenc írja monográfiájában, hogy a savanyúvíz helybeni fogyasztása II. József 1784. január 18-i rendelete szerint ingyenes volt.¹⁵ A palackokban és kőkorsókban elszállított savanyúvízért fizetni kellett, emiatt a szegények ezt aligha vették igénybe. A kaposvári, somhegyi (Bakonybél) és vétyemi (Tormafölde) üveg-
hutákban előállított savanyúvizet palackokban és kőkorsókban értékesítették. 1846-ban bonyolították le a legnagyobb forgalmat: 201 704 palackot és korsót.¹⁶ Zákonyi Ferenc is írt a kőkorsókról, amelyekben a savanyúvizet távolabbra szállították.¹⁷ A számadásai iratokból, számlákból megállapítható, hogy seltersi (Hessen) kőkorsókról van szó, melyeket az 1830–50-es években importáltak M. Berkowitsch bécsi kereskedő közvetítésével. Zákonyi idejében ilyen kőkorsó nem került elő, a szűkebb ismeretségi körömben rövid idő alatt több ún. kis seltersi kőkorsót (ürtartalma 1,5 messzely, azaz 0,63 liter) azonosítottunk. A palackon a készítő azonosító szám (Num. 62. stb.), és Selters Nassau vagy Herzogtum Nassau Selters körlenyomat látható porosz címerrel. Van egy korábbi változat is a nassauai korszakból. Mivel legalább 20 ezer darabot importáltak a Kannenbäckerland (Rajna-Pfalz) nevű fazekasközpontból, minden valószínűség szerint több ilyen kőkorsó lehet még a Balaton-felvidéken.

Szállás

A 19. századi iratokból nem derül ki, hogy a fürdőn tartózkodó szegények hol szálltak meg. Détsy Sámuel, a Magyar Kurír szerkesztője a fürdő 1796. évi állapotairól és a melegfürdőkről írva adja a választ: „Egy-néhány épületet tétetett oda a földes úr, mellyekben az odagyülni szokott vendégek rész szerént mulathatták is magukat. A két esztendővel előbb (1794) készített épületnek alsó részében vagynak a fürdőházak, a közönségesek és magánosok, a felső részében 13 vendégszobák, de nem egyarányúak, hanem némelyek nagyobb, némelyik kisebb. Ezeken kívül két vendég épület vagyon, úgymint délre a Balaton partján egy nagy L formára készült épület, amellyben lévő vendégszobáknak ajtaji rész szerént a savanyu kutakra, rész szerént napnyugatra és északra nyilnak. Azon két dombotskának egyikén, mellyek között a savanyu vizet tsergedő kutak vagynak, napnyugat felé fekvő egyikén vagyon a felső vendéglő ház, melynek ebédlő és jádzó szobái elég tágasak. A padlásán vagynak oly szobátskák is, mellyekben az alacsonyabb sorsu vendégek szoktak szállani.”¹⁸

1786. április 30-án, a Savanyúvíznél bevezetendő rendszabályok ügyében üléselő deputáció összeíratta a rendelkezésre álló szálláshelyeket:

¹⁵ Zákonyi 1988. 129.

¹⁶ Az adatok a monográfiához való adatgyűjtésből származnak.

¹⁷ Zákonyi 1988. 129.

¹⁸ Magyar Kurír, Bécs. 1796. II. fertály. 628. – Zákonyi 1988. 147–148.

Füreden 75 szoba, 7 konyha, 2 istálló 120 lóra, Arácson 152 szoba, 50 konyha, 35 istálló 319 lóra, a nemeseknél 18 szoba, 1 konyha.¹⁹ Ezért írhatta Oláh János 1834-ben a Tudományos Gyűjteményben azt, hogy „Arács Fürednek mintegy vendégfogadója”. Ezek a szálláshelyek elsősorban az úri vendégek elhelyezését szolgálhatták.²⁰

A fürdők szerkezete, szolgáltatások és az árak

A drágább magánfürdőházak mellett már Détsy Sámuel írásában megjelentek a közönséges fürdőházak, amelyek rendeltetéséről közelebbit nem lehet megtudni a tudósításból. A fürdők szerkezete fokozatosan alakult ki és fejlődött.

Az 1835. évi fürdőorvosi jelentés szerint: „meleg fürdő szobák száma lesz 23 (eddig csak nyolcz használható volt) a’ két nagy parasztlakon kívül, illy javítások, szépítések és gyarapítások után Füred bizonyosan Európának első rangú fürdő intézetei közé számíttandó lesz.”²¹

Carl Ludwig Sigmund 1837-ben megjelent munkájában is említi a parasztlakokat, amelyek számos kellemetlenséget okoztak a vendégeknek, ezért a vérkúti forráshoz való áthelyezésüket tervezték: „Die Bauernbäder, welche der Badedienerschaft und den Gästen manche Unannehmlichkeiten verursachen, und auch ihrem Zwecke minder entsprechen, sollen, einem schon mehrmals erörterten Plane gemäss, an die Quelle zu Verkuht bei Zánka übersetzt werden.”²²

Horváth Bálint imertetése szerint 1848-ban 42 kád állt a két fürdőházban, 14 az ófürdőházban 50 váltókrájcárért (vkr.), 9 az új fürdőházban 75 vkr-ért. Mindkét helyen a kádakat külön szobákban helyezték el. „Van még 19 fürdő parasztlak neve alatt, 16 férfiak, 3 némberek részére...” A parasztlakok, a hivatalos árjegyzékben „közönséges melegfürdők” ára 15 vkr. Korábban is két közönséges fürdő volt 6, illetve 20 káddal és valamivel olcsóbb árakkal: előbbi 12, utóbbi 8 vkr-ért.²³ A parasztlakokat tehát nem szüntették meg, 1848-ban is működtek Füreden ilyenek a melegfürdőkben.

A balatoni hidegfürdőkben 1836-ban csak magánfürdő volt, 1837-től 1839-ig magánfürdő 35 vkr-ért és közfürdő 15 vkr-ért. 1840-től a közfürdő két részre bomlik: úri közfürdőre (20 vkr.) és közönséges fürdőre (10 vkr.). Utóbbi nyilván a parasztlakokkal azonos.

Ez a szerkezet nem változott 1853-ig, amikor új szolgáltatásokkal gazdagodott a melegfürdő kínálata. 1853-ban a savóitalt (szénsavas gyógyital) olcsó áron vezették be, a savófürdő azonban az addigi legdrágább szolgáltatásként jelent meg 6 vfrt 45 kr-os áron. Az ugyanabban az évben bevezetett gőzfürdő, 1854-től az iszapfürdő, 1856-tól a cinkkádás való fürdő a savófürdő után következő, legmagasabb árú szolgáltatások

19 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 22.

20 Oláh 1834. 65.

21 Zala Megyei Levéltár (ZML). Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 582/1836. február 29.

22 Sigmund 1837. 20.

23 Horváth 1848. 18.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

voltak. A zuhanyfürdők szintén drágák voltak, közepes áron csupán az ülőfürdőt lehetett igénybe venni. A szolgáltatásokban a magasabb árú új fürdők az árszínvonal emelkedését okozták, és kizárólag az úri vendégek számára létesültek.

2. táblázat A balatonfüredi gyógyfürdőn 1853–1856 között bevezetett új szolgáltatások árai

Új szolgáltatás	1853	1854 váltóforint és krajcár	1855	1856
Savó 1 pohárral	0–7½			
Savó fél pohárral		0–2½	0–2½	0–2½
Savófürdő	6–45	6–45	6–45	6–45
Kádas zuhanyfürdő			2–00	
Zuhany a gőzfürdőben	0–25	1–00	1–15	1–15
Gőzfürdő 1. osztályú	3–20	3–20	3–20	2–30
Gőzfürdő 2. osztályú	1–40	1–40		
Bérlet 1. osztályú	15–00			
Iszapfürdő az új házban		2–30	2–30	2–30
Iszapfürdő az ó házban		0–36		
Ülő- (és szemfürdő)			0–30	0–30
Cinkkádiban melegfürdő zuhannyal				2–00

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1853–1856.

Az eddigi kutatás lépten-nyomon hivatkozott a fürdő magas áaira, amelyek elriasztották a szegényeket. A melegfürdő a magas árai miatt a parasztság számára elérhetetlen volt.²⁴

A fürdő árai nem voltak annyira magasak, mint amilyenek azokat az eddigi kutatás beállította. Áremelés pedig valójában csak 1851-ben volt. A szakirodalomban megjelent nézet és az adatok az 1837-ben bekövetkezett, 250 százalékos áremelésről (nem is beszélve annak a nagyipari korszakból visszavetített okáról) egy ritka tévedésen alapulnak.²⁵ A reformkorban kétféle pénzben számoltak: ezüst- és váltóforintban, illetve krajcárban. Egy ezüstforint 2,5 váltóforinttal volt egyenlő, ennek következtében 1837-ben nem volt 250 százalékos áremelés a fürdőn, csupán az történt, hogy 1836-ban ezüstforintban, 1837-ben váltóforintban fejezték ki az árakat. A tihanyi apát és talán Écsy László fürdőfelügyelő gazdasági filozófiája, üzletpolitikája amúgy is más elgondolásra épült, mint amiben az utóbbi évtizedekben élünk (nagyberuházások következtében végrehajtott áremelések).²⁶ A fürdő vezetése minden bizonnyal – az iratokból is érzékelhetően – a kis haszon–nagy forgalom elve alapján működtette a gyógyfürdőt. Az elsődleges cél a vendégkör megtartása és – a szolgáltatások bővítésével, színvonalának emelésével, a szálláshelyek számának növelésével – a bővítése volt. Áremelés 1851-ben történt, aminek oka az iratokból nem derül ki. Ugyanakkor 1852-ben, Ferenc József látoga-

24 Hudi 1989. 128.

25 Vö. Hudi 1989. 114.

26 Vö. Hudi 1989. 114.

tásának évében sem emelt árat az apátság. Ebben az évben a reprezentációs célú kiadásokra, a melegfürdőket kiszolgáló, Bécsből hozatott gőzgép megvásárlására és üzembe állítására hatalmas összeget fordítottak, ennek ellenére pénzügyileg ezt az évet is többlettel zárták.²⁷

Borvidékről lévén szó, a meleg- és hidegfürdők árait érdemes összevetni a szőlőmunkák napszámházaival. 1806-ban még nem volt váltóforint, ekkor a szőlőmunkások 12–36 ezüstkrajcáros napszámházaért dolgoztak a „maguk kenyerén”. Később ezek a bérek 30–90 váltókrajcárnak feleltek meg. Ha az ellátást a gazdától kapták, akkor a napszámháruk annak megfelelően csökkent.²⁸

A melegfürdő árai valóban magasak voltak – 1836-ban az új fürdőházban 75, az ófürdőházban 50 vkr. –, de a közönséges fürdő köpölyözés nélkül csak 15 krajcárba, köpölyözéssel együtt 37,5 krajcárba került. Az árak 1851-ben emelkedtek: új fürdőház 90 kr., ófürdőház 60 kr., közönséges fürdő 20 kr., ugyanaz köpölyözéssel 40 kr.²⁹

A fából épített kabinokban vagy „rekesztékekben” való hidegfürdés árai 1824-ben 12-től 48 vkr-ig terjedtek. 1836-ban a legdrágább hidegfürdő, a „magánfürdő” ára 35 krajcárba csökkent, a közönséges fürdő ára 15 krajcár volt. 1840-ben a közönséges fürdő helyett nyílt egy úri közfürdő 20 vkr-os és egy közönséges fürdő 10 vkr-os áron.

1836-ban a fürdőköpeny kölcsönzése 4, a lepedő 5, a törülköző 1 1/5 ekr-ba került, mind a meleg, mind a tavi hidegfürdőben. A kutatás állításával ellentétben 250 százalékos áremelés itt sem volt, a tévedés alapja ismét a pénznemek eltérő elnevezésének figyelmen kívül hagyása volt. Valójában 1836-tól 1851-ig nem volt áremelés.³⁰ A Zala vármegye által 1818-ban megállapított árakat az 1820-as években csökkentették. A kölcsönzési árak 1836–1851 között nem változtak. A fürdőnadrág kölcsönzése 5 vkr-ba került, a fürdőköpeny 10, a fürdőlepedő 12,5, a fürdőkendő 3, a kádborító 15 vkr-ba. 1851-ben más szolgáltatásokkal ellentétben a kölcsönzés árát csak jelentéktelen mértékben emelték.

Ezek a meleg- és hidegfürdői árak a szegények számára is elérhetőek voltak, s nyilvánvaló, hogy a gyulladással járó betegségekre akkoriban alkalmazott, legfontosabb gyógymód, a köpölyözés árát ha nehezen is, de összepórolta a beteg.

A vendégek

A vendégek számáról hiányos és hibás adatsorok jelentek meg a szakirodalomban. Az 1822–1852 közötti években a (hiányosan dokumentált) vendéglétszám 385 és 2560 között mozgott. A fizető vendégek száma (azonos a szobaszámlákkal) ennél lényegesen kevesebb: 1836–1852 között 333–577 fő. A vendégnévsorokban és a fizető vendégek között számba

27 VeML TAL. Savanyúvízi számadások 1851, 1852.

28 Lichtneckert 1990. 203.

29 A fürdő szolgáltatásainak árai megtalálhatók a korabeli újsághirdetésekből és a savanyúvízi számadásokban.

30 Vö. Hudi 1989. 115.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

vettek kivétel nélkül az úri vendégeket jelentették. Az úri vendégek összes száma a fizető vendégek számának durván a 3–5-szöröse.

3. táblázat A fizető és úri vendégek és a köpölyözöttek száma és aránya 1822–1852 között

Év	Fizető vendégek	Úri vendégek száma	Köpölyözöttek száma	Köpölyözöttek és úri vendégek aránya
1822		385	1809	4,7
1823		507		
1827 ³¹		566		
1828		607	1520	2,5
1830		566	1877	3,3
1832		626	2083	3,3
1833		430		
1834				
1835	90	663	945	1,4
1836	339	1050 ³²	1609 ³³	1,5
1837	409		1071	
1838	341 ³⁴	1000 ³⁵	1736	1,7
1839	343	1443 ³⁶	1345	0,9
1840	333	1561	1354	0,9
1841	360	1799	1929	1,1
1842	362	1708	1740	1,0
1843	385	1542 ³⁷	1331 ³⁸	0,9
1844	375	1348 ³⁹	1964 ⁴⁰	1,5
1845	367	1327	1735	1,3
1846	365	1815	2145	1,2
1847	577	2167	1477	0,7
1848	340 ⁴¹	2270	1553	0,7
1849	533	2560	1590	0,6
1850	546	2112	1668	0,8
1851	472 ⁴²	2055	1200	0,6
1852	489	2044 ⁴³	1286	0,7

Forrás: VeML, ZML. Fürdőorvosi jelentések 1822–1842, VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852, Horváth 1848, Jalsovics 1878.

31 Számított adat. Az 1828. évi jelentés szerint az előző évben 11 úri és 33 zsidó vendéggel kevesebb volt.

32 Hudi szerint 1150, de 1836-ban „a keresztény úri vendégek száma többre ment nyolcadfél száznál”, tehát 750 felett volt. A zsidó vendégek száma közel 300 volt.

33 A fürdőorvosi jelentés szerint 1557, a számadásban szereplő adatot közöljük.

34 Ennyi szobaszámla volt.

35 Valójában 1000 feletti.

36 Hudi szerint 1143, de az orvosi jelentés és Horváth szerint is 1443.

37 Adler, Horváth Bálint és Jalsovics adata, Hudi szerint 1752. Jalsovics 1878.

38 Az orvosi jelentésben 1273.

39 Az orvosi jelentésben 1018, esetleg 1318.

40 Az orvosi jelentésben 1905.

41 A szobaszámla kettővel kevesebb.

42 Ennyi szobaszámla volt.

43 Jalsovics adata, Hudinál 1925.

A szegények számának behatárolására az egyik lehetőséget a köpölyözöttek száma adja, amelyet ha összevetünk az összes úri vendég számával, akkor megállapítható, hogy 1839-ig az előbbiek száma minden évben jelentősen meghaladta az utóbbiakét. Adler fürdőorvos a köpölyözötteket azonosította a parasztokkal, szegényekkel, a plebsszel, emiatt nyilvánvaló, hogy ezekben az években, de több esetben később is, a parasztok, szegények száma a füredi gyógyfürdőn meghaladta az úri vendégek számát.

A melegfürdők, a kezelt betegségek és a köpölyözés

A savanyúvízi gyógyfürdőn kezelt betegségekről és a balatoni víz javallatának eseteiről a legfontosabb forrás Adler József fürdőorvosnak a helytartótanács, Zala vármegye és a tihanyi uradalom számára készített jelentései, amelyek szerint a savanyúvizet és a balatoni fürdést sokféle betegség kezelésére használták és javallották. Adler jelentéseinek egyik pontja tartalmazza azt, hogy hány személyen vágtak eret és hány személyt köpölyöztek az adott évben. Míg érvágás csak néhány tucat esetben történt, a köpölyözöttek száma 1822–52 között 945 és 2145 között mozgott. Számuk 1822-ben 4,7-szerese a hivatalos nyilvántartásban szereplő úri vendégek számának, s bár a későbbiekben ez az arány fokozatosan csökken, el kell ismerni, hogy őket illetően évről évre az úri vendégsereghez hasonló nagyságrendű tömeg megjelenéséről van szó. E jelentős létszám nem lehet azonos az úri vendégekkel, mivel azoknak nyilván csak kisebb része vette igénybe ezt a szolgáltatást. Ennél is többről van szó: Adler 1822. évi jelentésében nemcsak azt írta le, hogy 24 személyen végeztek érvágást és 1809 személyen köpölyözést, hanem azt is, hogy „a parasztokon az érvágást és köpölyözést (sic) ugyanazzal a korlátozással és móddal végezték, amelyet a fürdőorvos előző évi jelentésében is leírt”. (Venae sectiones et scarificationes rusticorum sub restrictione ac modalitate in relatione mea anni praecedentis Ex. Consilio Regio L. H. humillime expositae hoc anno quoque institutae sunt.)⁴⁴ Az 1828. évről készített orvosi jelentés még ezen is túlmegegy, mert a köpölyözötteket – 1520 személy – teljesen azonosítja a néppel. „Numerus individuorum ex classe plebeje per decursum aetatis scarificatorum in 1520, venam secari curantium autem in 18-um constitit.”⁴⁵ A vendégek száma ebben az évben 607.

A köpölyözés helyi vérelvonást jelent, amellyel a gyulladásokat kezelték. Egy harang alakú üvegburával végezték, amelyet előzőleg felmelegítettek. Így amikor ráhelyezték a testre, a levegő kihűlése során vákuum keletkezett. A búra mozgásával a vákuum alaposan megszívta a gyulladt részt. Véres köpölyözésnél a bőrt a köpöly alkalmazása előtt átmetsztették. Az eszköz szivattyús változata máig megtalálható a kórházakban. A gyógykezeléshez bükkfából csináltattak köpölyöző székeket.

44 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VI. Nr. 728.

45 ZML. Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 3106/1828. november 17.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

A gyógyfürdő 1851. évi leltárában 6 köpölyöző gép és 400 köpölyöző üveg volt. Míg az érnyitást az 1840-es években Packl János helybeli orvosmester végezte, addig a köpölyözést Drexler Máté köpölyöző mester, aki a kezelésért befolyt összeg 6 százalékát kapta. A fürdők üzemeltetésének joga és a köpölyözés a seborvosi szakma kulcskérdése lett a 18–19. században, és nem véletlen, hogy a füredi gyógyfürdő alapítójának, a soproni származású, de székesfehérvári polgár Flasker Andrásnak saját városában elhúzódó vitás ügye volt egy Axmann nevű társával, de Füreden is volt vitás ügyük emiatt a seborvosoknak.⁴⁶

A Kopácsy József királyi biztos által a tihanyi apátsági uradalom és a fürdőorvos részére (pro physico ad aquas soterias) 1821. április 11-én kiadott és a fürdőorvos kötelességeit szabályozó instrukció 5. pontja szintén világosan megfogalmazta: a fürdőorvos a gyógyítandó betegségekben serényen forgatja magát, serénységgel és nyájassággal a szegényebbeknek és a tehetősebbeknek (pauperibus ac opulentioribus) munkájával a szolgálatára lesz.⁴⁷

A parasztok, szegények igénybe vették a melegfürdő szolgáltatásait, s a köpölyözöttek nyilván azért is, mert ezt célszerű volt megtenni a kezelés minél nagyobb határfoka érdekében. A parasztok, szegények számának meghatározásához kétféle adatot lehet felhasználni: 1. a meleg közfürdőt igénybe vevők számát, 2. A melegfürdőt és utána a köpölyözést is igénybe vevők számát. Az előbbi ára 15 kr., 1851-től 20 kr., az utóbbié 37,5 kr., 1851-től 40 kr. volt.

4. táblázat A balatonfüredi melegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Melegfürdő			Köpölyözés és fürdés
	új házban	óházban	közfürdő	
1836	1465	3409	535	1609
1837	1619	2495	616	1071
1838	1423	2770	690	1736
1839	1600	2711	746	1343
1840	1630	3054	960	1354
1841	1519	3108	934	1929
1842	1805	3521	902	1760
1843	1594	2701	900	1331
1844	1762	3058	1237	1964
1845	1727	2893	896	1735
1846	1941	3427	1159	2145
1847	2590	3693	1392	1477
1848	1411	1822	990	1553
1849	3055	3374	1141	1590
1850	3527	4802	1555	1668
1851	2121	3040	1010	1200
1852	1878	3293	651	1286

Forrás: VeML. Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

46 Lichtneckert 2007.

47 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 760.

A balatoni hidegfürdők

Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a Balatonban nem fürödtek az emberek. Erre bizonyítéknak látszott az, hogy a gyógyfürdő árszabásaiban szerepelt a Balaton vizében való fürdés, de csak úgy, hogy a vizet behordták a melegfürdőkbe és felmelegítették. Hogy mióta fürödnek a Balatonban, azt levéltári iratok alapján nem lehet megállapítani, de Horváth Pál tihanyi apátnak az 1824. május 28-án, Oesterreicher Manes József ügyében a vármegyéhez intézett levelében egy meggyőző bizonyíték olvasható:⁴⁸ „minekutánna a Balaton tavának szélessen ki terjedő körös körül lévő partyain egész 1821-k esztendőig még úri személyek is alkalmasabb helyeken szabad ég alatt meg fürödtek, és sokan a savanyó vízi balatonyi hideg ferdők felállítása után még most is a ferdő ház elmellőzésével a tóóban fürödni nem általlanak, a katonai közönséges karnak 's a polgári szegénységnek az által éppen jó tétemény nem nyújtatik, ha ezek (a mihez nem is szoktak) rekesztékbe fürödni engedtetnek, kik inkább valamint ez előtt a Balatonyban szabad ég és levegő alatt meg tudtak fürödni, úgy ezután is legottan bátrabban és örömöstyebb megfürödnek.” Arról van tehát szó, hogy az emberek fürödtek a Balatonban, ám ezt hivatalos helyeken (de különösen az egyház részéről) nem nézték jó szemmel. Ez 1822, az apátság hidegfürdőjének felállítása előtt is így volt, utána pedig az is belejárt, hogy az efajta fürdőzés után nem volt bevétel. Oesterreicher ajánlata pedig kimondottan a szegényebb sorsúakra és a közlegényekre vonatkozott.

Zákonyi Ferenc említi könyvében, hogy Szily József Pest vármegyei alispán 1783-ban egy tutajszerű fürdőházat építtetett a Balatonra, amelyet azonban egy vihar 1787-ben a tihanyi partokra átsodort, miközben darabokra is tört. Nem lehet megállapítani, hogy erre vagy egy másik hidegfürdőre vonatkozik-e a Nidermayer Ferenc ácsmester által készített költségvetés, amely alapján 190 rajnai forint értékű, elvégzendő javítási munkát 1787. május 15-én hagyott jóvá Tallherr József magyar királyi építész.⁴⁹ Mivel az ácsszámla csak egy meglévő fürdő javításáról szólhat, a Zákonyi által említett 1789-es térképen feltüntetett hidegfürdők is létezhettek, s nem az 1821–22-ben megépült hidegfürdőket ábrázolják.⁵⁰

Ugyancsak a szakirodalomból ismert, hogy 1821-ben építtetett hidegfürdőt a nádorispán a maga és hitvese számára.⁵¹ Ez a magán célú hidegfürdő Horváth Pál tihanyi apátnak Zala vármegyéhez 1825. április 14-én írt levele szerint az arácsi határban létesült.⁵²

A tihanyi apátság levéltárában olyan iratok találhatóak, amelyek bizonyítják, hogy a 19. században az első közcélokot szolgáló hidegfürdőt

48 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

49 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 25.

50 Situationsplan der im Jahre 1789 begonnenen Anlage beim Sauerbrunn im Szalader Comitatus nächst Führed am Platten See. Aufgenommen Ao. 1789. von Fr. Mussil Op. Ing. – Zákonyi 1988. 143–145. – Lipták 1963. 2. sz.

51 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728. Relatio physico medica de statu acidularum physici Fürediensis Josephi Adler medio domini et comitatus Excelso Consilio praestita pro anno 1822.

52 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

Oesterreicher Manes József építtette 1821-ben, de a Balaton azt még ugyanabban az évben összedöntötte.⁵³ Ezután megpróbálta visszaállítani azt „a katonai legénység és az adózók” szolgálatában, de felajánlásával nem élt sem a vármegye, sem az uradalom. Oesterreicher tovább próbálkozott a „katonai ispita” és a hidegfürdő terveinek a megvalósításával, de a legfelsőbb helyen is elutasították.

A szakirodalom szerint a hidegfürdőket 1822-ben nyitották meg, de ezek csak a bencések által felállított fürdők voltak.⁵⁴ Kopátsy József veszprémi püspök és királyi biztos „serkentette” az uradalmat a hidegfürdő felállítására. Mivel az uradalom nem volt felkészülve a javaslat megvalósítására, 1821-ben a pesti nemzeti és a budai német újságokban meghirdette, hogy bárkinek 4 forint bér ellenében engedélyezi a Balatonon hidegfürdő létesítését. Mivel senki sem jelentkezett a hirdetésre, az uradalom a hidegfürdő felállításának a lehetőségét magánszemélyek részére megszüntette, s a maga költségén „a közönség köz hasznára és kedvéért a Felséges Cs. K. Fő Herczeg nádor ispány úr ferdejének formájára egy 6 osztálybul, nevezetesen 4 kisebb és 2 nagyobbul álló ferdőt állított fel a Balatonyban”⁵⁵.

A tihanyi apátság levéltárában megtalálható a bencések által 1822-ben megnyitott hidegfürdő tervrajza.⁵⁶ A tervrajz és a kivitelezés nem egyezik meg teljesen, mert a hat részből álló építmény megvalósult ugyan, de a fürdő orvosának az 1822. évről készített jelentése szerint a nádorispáni hidegfürdő mintájára emelt faépítmény két nagyobb és négy kisebb „osztályból” állt.⁵⁷

Az 1821–22-ben létesített hidegfürdők helyét pontosan meg lehet állapítani a tihanyi apátság levéltárában fennmaradt rajz alapján. Oesterreicher é a Horváth háztól délre, az iratok szerint attól délkeletre esett. Ezen a részen az apátság elbontatta a hajdúházat, mert zavarta a Balatonra nyíló kilátást. Részben ugyanezzel indokolta meg az apátság Zala vármegye előtt, hogy miért ellenezte Oesterreicher hidegfürdőjének a visszaállítását. A Horváth háztól nyugatra eső postamesteri ház és a Csépán ház alatti Balaton a sekélysége miatt nem volt alkalmas hidegfürdő létesítésére. Emiatt az apátság a Csépán háztól nyugatra, kb. a mai kikötő irányában építtette meg a hidegfürdőjét. Ugyanitt állt a parton a „polgári ispita”⁵⁸.

1837-ben a hideg magánfürdő 35 vkr., a közönséges fürdő 15 vkr. 1840-ben a magánfürdő 35, az úri közfürdő 20, a közönséges fürdő 10 vkr. 1851-ben ugyanezek az árak 50, 25, 12 ½ vkr.

53 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. – Vö. Hudi 1989. 112. és 13. jegyzet.

54 Vö. Zákonyi 1988. 161, 165.

55 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

56 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

57 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728.

58 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. A fennmaradt rajzon kívül egy pontosabb is készült a hidegfürdők helyéről, amelyre a tihanyi apát hivatkozott a Zala vármegyéhez küldött 1825. április 14-i levelében.

5. táblázat A balatonfüredi hidegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Hidegfürdő			
	magán	úri köz	közönséges	közönséges
1836	2694			
1837	3536		1119	
1838	3786		1339	
1839	5491		1834	
1840	4293	1720		1517
1841	4791	2040		1486
1842	4540	2006		1694
1843	2726	1264		1469
1844	2864	1257		1590
1845	3370	1885		1886
1846	4855	2629		2160
1847	5259	2598		1992
1848	2485	1222		1049
1849	2124	1878		733
1850	6363	3548		1084
1851	2733	2182		2434
1852	4487	3737		2804

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

Anyagi javak és a szegények

A kutatás feltételezi, hogy „A megfelelő kategórián belül a vendég egyféleképpen takarékoskodhatott: mindenből a »közönséges« minőséget, s nem a »finomat« választotta.”⁵⁹

Ezt nehéz lenne bizonyítani. Számszaki adatokkal még nem alátámasztva, de eddigi benyomásaim szerint ez egyáltalán nem volt jellemző a reformkorban a gyógyfürdőn kialakult fogyasztási szokásokra. Inkább az figyelhető meg, hogy mindenki betartotta a szabályokat, s a vagyonának, rangjának megfelelően fogyasztott. Néhány példa említést érdemel. Az árszabásokban külön tüntették fel a társasági ebédet az úri vendégek, és a cselédebédet a többiek számára. 1785-ben a füredi felső vendéglőben négyféle asztal volt: 12 kr-os a cselédség számára, azután 17, 30 és 60 krajcáros.⁶⁰ Az 1823. évi árszabás szerint az ebédlőben elfogyasztott társasági ebéd – „egy levessel, egyféle marhahússal, mellynek kétféle mártalékjai lesznek, kétféle czuspajzzal, sülttel megrakva, kétféle betsinálttal, egy tésztás, kétféle petsenye, 's kétféle salátával, kenyér és bor nélkül egy személyre” – 2 vfrt-ba, egy cselédebéd háromféle étellel kenyér nélkül 30 kr-ba került. Extra ellátás is volt: Széchenyi, gr. Festetics Tasziló, a tihanyi apát, Maisson és Clark olyan levest kaptak ebédre, ami fejenként 2 vfrt 30 kr-ba került. Nem is rendeltek második fogást, hanem csak egy whist kártyát. A drága somlai, bársonyosi, tényői borok mellett

59 Hudi 1989. 126.

60 PRT XI. 486.

kimérték olcsóbb tihanyi, azon belül még olcsóbb közbort is 6–10 krajcáros áron, utóbbit az istállók melletti kocsmákban, ahol a kocsisokat, cselédeket, szegényeket szolgálták ki. Deák Ferenc matracon aludt, a szolgálja szalmazsákon, ahogyan a színészek is. Volt cselédgyertya, a középosztálybeliek számára öntött faggyúgyertya, az előkelők és egyes rendtagok számára tökéletes sztearin(faggyú)gyertya, amit a feltalálója után Milli-gyertyának hívtak, ezenkívül az első osztrák szappanfőző társaság által előállított, és Bécsből a seltersi korsókkal együtt importált, finom Apollo gyertya. A középosztálybeliek nem használták cselédgyertyát, hanem idővel ők is a Milli-gyertyával világítottak, s így a kezdetben csak az előkelők számára hozzáférhető új fogyasztási cikk fokozatosan „alászállt” az alsóbb osztályokba. A bútorokból (subláda, asztal, szék, ágy, mosdókasztló) volt „politéros” és fakó, a legtöbb használati tárgyból (köpölkád, fürdőkád, lavór, tükör, öveg pohár, kalamáris, ciha) közönséges és finom, éjjeli edényből öveg és cserép, korsóból zöld cserép és réz, lepedőből, törülő ruhából vászon és gyolcs, matracból 12, 16 és 20 fontos, kanapéból tapacéros és sétatéri, demokratikus viseletnek számított viszont az 1838-tól kölcsönözhető fürdőnadrág, amely gyorsan háttérbe szorította a fürdőköpeny használatát. Ezekkel a bútorokkal és tárgyakkal azonban főleg a szállást foglaló jómódúak, előkelők és cselédek, s nem a parasztok és szegények számára rendezték be a „traktérokot”, vendéglőket.

A szegények számának alakulása

A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a szegények megjelenésében az idők folyamán változások történtek. Ha a gyógyszerrel ellátott szegény betegek számát nézzük, akkor megállapítható, hogy a számuk csökkent. A számított létszám az 1822. évi 135 főről 114, majd 104 főre csökkent, 1832–36 között 58–62 fő, 1838–42 között 22–43 fő.

A szegény betegek kimutatására alkalmas a köpölyözöttek száma. Az úri vendégek aránya jól mutatja a gyógyfürdői forgalomban kitapintható tendenciát. 1822-ben 4,7-szer annyi köpölyözött volt a gyógyfürdőn, mint úri vendég. Első lépcsőben ez az arány 2,5–3,3-szorosra csökkent 1828–1832 között, a második lépcsőben 1835–38 között 1,4–1,7-szeresre, 1839–46 között 0,8–1,5-szörösre, 1847–61 között 0,6–0,8-szorosára.

A köpölyözöttek számához hozzá kell számítani a közönséges melegfürdőt igénybe vevők számát, tehát azokat, akik melegfürdőt vettek, de nem köpölyöztették magukat. Ezenkívül hozzájuk számítandók a közönséges hidegfürdőt igénybe vevők is. Azt azonban nem lehet tudni, hogy ki hányszor vett közönséges meleg- és hidegfürdőt, a számuk hány parasztot és szegény vendéget takar. Ha a hideg magán- és úri közfürdőt használók összes számát elosztjuk a vendégnévsorokban szereplő úri vendégek számával, akkor kiderül, hogy a balatoni úri fürdőzők száma 1840–52 között az 1,6–4,7-szerese az úri vendégek számának, tehát maximálisan 1,6–4,7-szer fürdött egy személy. A melegfürdők esetében 1,4–3,9-szeres arányról van szó. Ez támpontot ad a közönséges hideg- és melegfürdőt igénybe vevők számának megállapításához is.

A parasztfürdők Füredről Vérkútra való áttelepítésének tervét nem hajtották végre. A füredi gyógyfürdőre továbbra is jártak parasztok és szegények, igaz, az úri vendégekhez képest egyre csökkent az arányuk, aminek okát az iratok alapján nem lehet megállapítani, mivel ezt célzó intézkedések nem születtek vagy írásos nyomuk nem maradt. Feltételezhető, hogy a szegények visszaszorulása a gyógyfürdőn spontán módon ment végbe, s okát elsősorban a gyógyfürdő fejlődésében, a szolgáltatások drágulásában kell keresni.

Irodalom

- Horváth Bálint (1848): A' füredi-savanyúviz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi 's balatongőzösi minden karu, 's rendü tisztos vendégeknek írta Horváth Bálint pannonhegyi sz. benedek rendü, bakonykajári egyház' papja. Magyar-Óvárrott.
- Hudi József (1989): A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg.
- Jalsovics Aladár (1878): A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei. Bp.
- Katona Csaba (1998): A balatonfüredi fürdővendégek társadalomtörténeti vizsgálata (1840–1916). (Kézirat) Bp.
- Lichtneckert András (1990): A balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém.
- Lichtneckert András (2006a): A füredi savanyúvízi gyógyfürdő kezdetei 1702–1755. Füredi História. VI. évf. 14. sz. 24.
- Lichtneckert András (2006b): Szenzációs levéltári anyag. Két évszázados füredi szívgyógyászat! Balatonfüredi Napló. VI. évf. (2006. október) 10. sz.
- Lichtneckert András (2007): Új adatok a füredi savanyúvízi gyógyfürdő történetéhez 1674–1822. Alba Regia Múzeumi Évkönyv. (Megjelenés alatt)
- Lipták Gábor (1963): Balatonfüred fejlesztési terve a XVIII. században. Magyar Építőművészet. 2. sz.
- Mangold, Heinrich (1863): Der Kurort Füred am Plattensee, (Balaton Füred) vom historischen, physikalisch-chemischen, medizinischen, öconomischen und sociellen Standpunkte. Balaton-Füred.
- Oláh János (1834): Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény. III. 65.
- PRT XI. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. XI. Bp. 486.
- Sigmund, Carl Ludwig (1837): Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste. Pest.
- Zákonyi Ferenc (1988): Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém.

BUDAI ISTVÁN

Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez III.

Curriculum- és rendszer-szemlélet

*„...miképpen reflektál a képzési program a valóság sajátos viszonyai között a szociális munka tudás lényegére, folyamatára és készségeire...”
(Global Standards for Social Work Education and Training, Sewpaul és Jones 2004)*

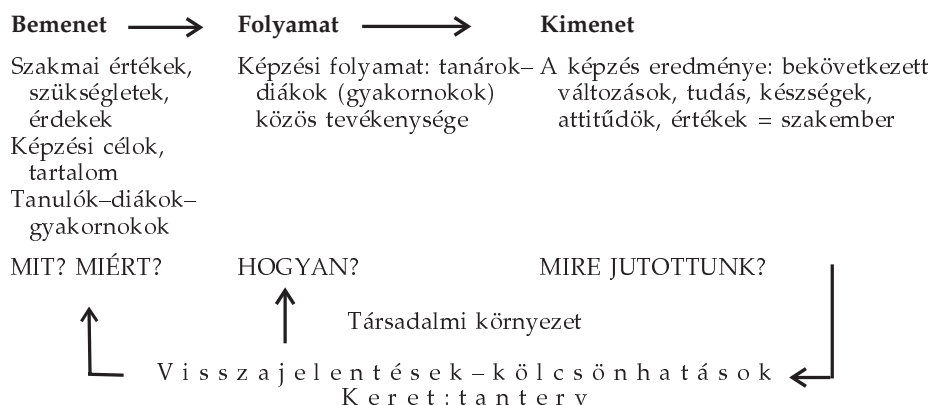
A hazai és a nemzetközi, de főleg az európai szakmai tapasztalatok, a szakirodalomban megjelent teoretikus elemzések és a különböző szakmai viták alapján három egymásra épülő tanulmány a *szociális képzések alapvető összefüggéseire, a „MIT, MIÉRT, HOGYAN tanítsunk, és a MILYEN KERETEKBE történjék a szociális munkás-képzés” kérdésekre keresi a válaszokat. Az első tanulmány a szakmai tudás és a kompetencia-alapú képzés néhány kérdését vizsgálta meg. A második választ kívánt adni arra, hogy milyen módszerekkel, tanulási stratégiákkal, eszközökkel ruházza fel a képzés a diákokat szociális munkás tevékenységük végzésére, azaz a képzés metodikai kérdéseire kereste a válaszokat (Budai 2006, 2007).*

Jelen tanulmány a brit szakirodalomra támaszkodva és a *Global Standards-ek* háttérében a *curriculum- és a rendszer-szemléletű képzésfejlesztés előnyeiről és lehetőségeiről, a tantervről magáról mint a képzés keretéről, valamint a permanens tanterv- és képzésfejlesztés néhány, kiemelten fontos összefüggéséről kíván áttekintést adni. A három tanulmány szorosan összefügg egymással, így az alábbi tanulmány megértéséhez és használatához szükséges az előzők ismerete.*

A curriculum-szemlélet

A rendszer-szemléletű (rendszerelméleti, ökológiai rendszerperspektíva) megközelítés mind a szociális munka gyakorlatában, mind pedig az oktatásban és a képzésben egyre határozottabban előtérbe került és elterjedt a 20. század hetvenes–nyolcvanas éveitől (Germain és Gitterman 1980, Pincus és Minahan 1973). A képzések rendszer-szemléletű megközelítése az alábbi egyszerű modellben vázolható fel (1. táblázat).

1. táblázat A képzés rendszer-szemléletű megközelítése

Báthory (1992) ábrája nyomán

A pedagógiai kibernetikából származtatott modell a képzést szabályozott rendszernek értelmezi, s a bemeneti ponton különös figyelmet szentel a képzést szabályozó szükségletek meghatározására, mint e rendszer társadalmi alapösszetevőjére, továbbá a tanulók–diákok–gyakornokok szempontjára (érdeklődésére, motivációira, szükségleteire). A rendszer alapvetően attól rendszer, hogy a képzést szabályozó tényezők (bemenet, folyamat, kimenet) között folyamatos visszacsatolásokat, kölcsönhatásokat feltételez. Az egyes elemek között nem egyirányúak a kapcsolatok: nemcsak a céltól az eredményig, hanem az eredménytől a célokig is terjednek. A visszacsatolások tehát egyaránt irányulnak a képzésben részt vevő diákokra, a képzési folyamatra, azaz a tanár munkájára, ill. a célokra, azok mérlegelésére. E visszajelentések biztosítják a rendszer ön-szabályozását, így az abban közreműködők érdekelttségét a fejlesztésben. A bemeneti tényezők közül a szakmai szempontok, a képzési célok és a tartalom néhány összefüggését elemeztük e tanulmány-sorozat első részében, ill. a folyamat egyes kérdéseivel a második részben foglalkoztunk (Báthory 1992).

2. táblázat A tantervi „műfaj” fejlődése

Szillabusz	Nagyvonalú, vázlatos, de előírt célok, tantárgyak idő-dimenziókkal
Tanterv	(Központosított) célok Képzési keretek Előírt tartalom és követelmények (Módszertani ajánlások)

SZOCIÁLIS MUNKA

Curriculum – folyamatterv (kézikönyv, „partitúra”)	Társadalmi igények, helyzetfelmérés, szükségletek definiálása Célrendszer: követelmények Tartalom meghatározása és elrendezése Alkalmazható módszerek, stratégiák – a tanítási-tanulási folyamat részletes leírása A képzés erőforrásai Eredmény: visszacsatolás, értékelés
---	---

Báthory (1992) ábrája nyomán

Az oktatási-képzési folyamatnak keretet adó, szabályozó tanterv műfaját tekintve az idők folyamán igen jelentős változásokon, fejlődésen ment keresztül világszerte és Magyarországon is (2. táblázat).

Európában és a világban a tanterveket ma már többnyire a tanterv-fejlesztő folyamat és a mindennapi képzési gyakorlat összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban értelmezik és kezelik. Az elsősorban angolszász országokban (Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, India), vagy Skandináviában és Hollandiában elterjedt *curriculum-szemléletet* jobban kifejező dokumentumok szélesebb kontextusban értelmezik a tantervet. Megjelenítik benne a helyzetfelmérést, a képzés iránti szükségletek meghatározását, a képzés filozófiáját, a képzés diákokhoz és tanárokhoz való viszonyrendszerét, a programok építkezését. A curriculum fogalom szélesen értelmezi a tanulás tartalmát, a képzés kivitelezésében alkalmazható tanítási-tanulási stratégiákat, a tanulás erőforrásait: a tanulás helyszínét, a diákok tanulási tapasztalatait és az iskolai környezetet, a visszacsatolás és a reflexiók lehetőségeit, a monitorozást és az értékelést. Összességében tehát a fejlesztés főbb elemei egyúttal jól kifejezik a képzés rendszer-szemléletét (Báthory 1992, Benner 1984, Coulshed 1993, Dewey 1938, Doel és társai 1996, Kelly 1999, Kerr 1968, Kolb 1984, Skillbeck 1976, Stenhouse 1975).

Magyarországon a közoktatásban, a szakképzésben és a felsőfokú képzésben – így a szociális képzésekben is – egyaránt nyomon követhető a tantervek változása és fejlődése, ma egyaránt jelen vannak a hagyományos felfogású és a curriculum-szemléletű tantervek (2. táblázat).

A szociális munkás-képzések tanterv-felfogásában Hegyesi (1999) megállapítása szerint a világban általában alapvetően kétféle gyakorlat érvényesül: egyrészt az ún. elméletből építkező, másrészt a diákok, a tanárok, a szolgáltatásokat felhasználók, a szakma igényeit és a változó társadalmi szükségleteket jobban figyelembe vevő tanterv. Ez azért is lényeges megközelítés, mert egy alapvetően gyakorlat-orientált képzésben a csupán célokból származtatott tartalom, folyamat és módszerek ellentmondásba kerülhetnek a szakmai elvárásokkal. A csak szakmai valóságból építkező képzések viszont túlzottan praktacistává, beszűkülteké tehetnek képzési folyamatokat.

A brit gyakorlatban a tanterv- és kurzusszervezők hagyományosan igen gazdag szakirodalmi háttér felhasználásával dolgoznak. Ezek részletes tájékoztatást adnak a hatékony tanterv tényezőiről, a curriculum-tervezés különböző megközelítéseiről, folyamatáról.

Tantervi tipológiák, tantervfejlesztési modellek

Folyamat-modell

A curriculum-szemléletnek megfelelően a szociális munkás-képzésben jól alkalmazható a Stenhouse (1975) és a Skillbeck-féle (1976) folyamat-modell, amely különös hangsúlyt helyez a tervezés, a kidolgozás, a kivitelezés és értékelés nagy fázisaira, folyamat jellegére. Azokon belül a helyzetelemzésre, a különböző definíciókra, a fejlesztési dokumentáció áttekintésére, a kurzusok engedélyeztetési folyamatára, a programok felépítésére, a kivitelezés és monitorozás követelményeire, az értékelésre és a tapasztalatok rekonstruálására stb. Jelentősége abban áll, hogy szellemisége párhuzamba állítható a szociális segítségnyújtás folyamatának lényegével.

Fejlesztési modell

Kelly (1999) részletes elemzést mutat be a tantervekről mint tartalomról és mint produktumról, a tantervek és a tantervkészítés fejlődéséről, modelljeiről. A *curriculum-tervezés és -fejlesztés három modelljéről* beszél:

- a „*hasznossági modell*,” amelyben a tudás megszerzésének „gazdaságossági, hasznossági” összefüggései és a képzési tartalom bír központi szereppel,
- a „*célmodell*,” amelyben alapkérdés, hogy a céloknak megfelelően legyenek kiválasztva a képzési tartalmak,
- a „*fejlesztési-fejlődési modell*,” amelyben az emberi (tanuló-diák) fejlődés elősegítése érdekében a célok eljárási elvekké válnak, és amelyben a diák fejlődését elősegítő tartalmak meghatározására kerül a hangsúly.

Azonosulni lehet azon argumentációjával, miszerint a *curriculum* egyrészt *keretként*, másrészt *fejlődésként és fejlesztésként* értelmezhető, amelyben igen fontos kiinduló szempont a célok, és az alapot szolgáltató elvek világos definiálása, mind a tantervkészítés, mind a kivitelezés (ilyen szellemiségű tanterv alapján zajló képzés) során.

„...a fejlesztési modell túllép a folyamat modellen abban, hogy inkább a világos, egyértelmű eljárási elvek alapul vételét tanácsolja, mint csak a tartalmak, vagy csak a célok és feladatok meghatározást, és ajánlja továbbá a humánium és a társadalom különleges nézőpontjának – az emberi és különösen a társadalmi fejlődés, mint ezen elvek forrásának – alapul vételét...” (Kelly 1999, p. 87).

A szociális munkás-képzésben különösen egyet kell érteni a fejlődés szociális dimenziójáról, ill. az ember és a társadalmi környezet összefüggéseiről szóló megfogalmazásokkal, hiszen a képzési folyamatban lényegében demokratikus keretek között folyó szakmai személyiség fejlesztést kell megvalósítani, s amely fókuszában a szakmai szükségleteken túl a diákok szükségletei és érdeklődése állnak.

„...a képzésnek az abban részt vevő valamennyi egyén emancipációjára és az empowerment-re (a diákokat képessé tenni a saját sorsuk irányítására, hogy ennek már a képzésben létrejött átélése alapján legyenek kompetensek hatalommal felruházni a szolgáltatás felhasználókat) kell fókuszálni, a bevonódás valóságos érzékelését és a társadalmi kontrollt... fejlesztve ezzel...” (Kelly 1999, p. 89).

A fejlesztési koncepció kifejezi tehát a szándékokat, az elveket, az értékeket, a tartalmakat, a tanár és a tanítása között kialakuló dinamikus interakciók komplex folyamatát, így feltétlenül alkalmazható a szociális munkás-képzésben.

Multi-dimenzionális megközelítések

Figyelemre méltó tantervi taxonómiát jelentő megközelítésekkel lehet találkozni Shane és Tabler (1987) tanulmányában. Beszélnek az elméleti racionalizmuson nyugvó *regresszív megközelítésről*, amely a magas színvonalú – és főleg – intellektuális követelményrendszer és a klasszikus humanista stílus közvetítését jelenti, a többnyire elit rétegekből rekrutálódó diákok számára. Beszélnek továbbá az egzisztencializmuson nyugvó *konzervatív megközelítésről*, amely a tömeges képzésre és ebben a kognitív folyamatokra, az értékek megőrzésére és a fegyelmező stílusra teszi a hangsúlyt. Mindkettő szellemisége erősen meghatározó a mai magyar szociális felsőoktatási gyakorlatban.

Shane és Tabler a mai társadalmi viszonyok között egyfelől a progresszió alapuló – az egyéni különbségeket, továbbá a pszicho-szociális szükségletek tudatosítását jelentő – *innovatív-liberális-analitikus stílusú megközelítést*, másfelől a társadalmi rekonstrukció relevanciáját igenlő *kísérleti megközelítést* – melynek során a tanterv önmaga konkrét társadalmi igényeket elégít ki – tartják inkább járhatónak. Említik továbbá a rekonstrukcionizmus talaján álló, a radikális változást igenlő, a tanulási folyamatban az önmegvalósítást hirdető és pszicho-szociális humanista stílust jelentő *regeneratív megközelítést*, melyben hangsúlyosan kifejezésre jut a tanulási tartalmak lényegi reformja, a jelenlegitől lényegesen eltérő, új, radikális formában. Végezetül a fentiek kombinációját, egyfajta *eklektikus megközelítést* is felsorolnak, melynek tartalma függ a diákok életkorától, kulturális körülményeitől, az egyes stúdiumok természetétől. Az utóbbi szellemiségek mentén kialakított tantervekkel kevésbé lehet találkozni a hazai szociális munkás-képzésekben.

Kelly szociális dimenzióit is figyelembe véve Shane és Tabler modelljei közül a szociális munkás-képzésben az innovatív-liberális-analitikus, a társadalmi rekonstrukciót kifejező kísérleti modellek képzelhetők el első sorban, bár használhatók a regeneratív modell elemei is. A strukturáláson túl leginkább a különböző modellek előnyeiben alapuló és az adott képzési helyzet paramétereit alapul vevő kombinációs lehetőség-modelleket vázoló gondolataik értékesek.

Hemeyer (1985) az alábbi tanterv modelleket különbözteti meg:

- *konceptuális*, amely megmutatja, hogy adott tanterv milyen elméleti rendszerekből épül fel,

- *legitimációs*, amely a kötelezőség–választhatóság, a nyitottság–zárt-ság közti egyensúlyra összpontosít; e szellemiség elemei ma már megjelentek a hazai szociális munkás-képzésekben,
- a *folyamat-szabályozó*, amely elsősorban a diákok interakcióira, személyközi kapcsolataira teszi a hangsúlyt,
- a *kreatív-innovációs* és a
- *strukturális*, amely a „mit, hogyan és milyen struktúrákban tanít-sunk?” – kérdésre összpontosít.

Képzési(fejlesztési)-orientációk

Főleg brit és amerikai szakirodalomra alapozva Bognár (1996) a curriculum-szemlélet, a fejlesztési filozófia és a *képzési-fejlesztési orientációk* terén ad átfogó áttekintést és elemzést. Kiemeli a képzések rendszerszerű működését, a rendszer vezéreszmén-filozófián alapuló irányítását (azaz hogy miképpen tekintenek a képzés-irányítók a képzésben részt vevő diákokra, a közvetítendő, megszerzendő tudásra és a külső, környezeti, szociális és kulturális körülményekre), továbbá a tanterv-fejlesztési folyamat mozzanatait. Mindezek a szociális képzésekben fundamentális kérdéseknek tekinthetők, és mielőbb célszerű lenne ezekkel számolni a hazai szociális munkás-képző iskolákban, a tanterv és képzés-fejlesztés folyamatában.

A diákok és a tanítási tartalom viszonyát alapul véve Miller és Seller (1985) lényegében három jellegzetes képzési, fejlesztési orientációt körvonalaz. Az „*átadó*” orientáció a kötelezősége épít, a kognitív tényezőket tartja fontosnak, a tények és az adatok verbális közvetítését helyezi a középpontba, a képzési tartalmat, a tananyagot szigorúan a tudományok belső logikája szerint strukturálja (ld. tantárgy-rendszer, óra- és vizsgaterv), hangsúlyos szerepet kap a külső, ellenőrző jellegű értékelés (ez a vizsgáztatás különböző formáit jelenti). Az „*átadó*” orientáció lényegében a poroszos, prelegáló jellegű képzés filozófiáját jeleníti meg, és általános elterjedtséggel bír Magyarországon a közoktatásban, a felsőoktatásban, és jelentős mértékben a szociális munkás-képzésekben is.

A „*kapcsolatépítő*” orientáció szellemében a képzési folyamat során a diákokat a valós életre (és szakmára) kívánják felkészíteni; itt a kognitív mellett jelentőssé válnak az affektív és a pszichomotoros személyiségbeli összetevők is. A diákokat különböző elméleti problémákkal szembesítik, igen fontosnak tartják a problémakezelés és megoldás módjának tanulását és az ahhoz szükséges kompetenciák fejlesztését, amely alapja lesz az értékelésnek is. Nem lezárt ismereteket nyújtanak, a problémák komplex mivoltából következően a tantervi keretek rugalmasak, könnyebben válhatnak inter-diszciplináris, inter-professzionális. Ez a problémaközpontú képzés átlépi, felülírja a tradicionális tantárgy-rendszert, az egy-egy társadalmi-szociális kérdéssel, problémával való dolgozás keretét pedig a különböző képzési modulok adják. Látható, hogy ennek az orientációnak jelentős relevanciája van a szociális képzésekben, ugyanakkor tudható, hogy ez a szellemiség csak igen csekély mértékben

SZOCIÁLIS MUNKA

tudott szerveződni a hazai szociális munkás-képzésbe (vö. Kolb tapasztalat-alapú tanulási rendszere, Budai 2007).

Az „átalakító” orientáció a diákok teljes személyiségéből indul ki, akik önmaguk és a környezet értékeit felhasználva fejlődnek, így alapvetően ők maguk szabadon választják meg a számukra lényeges és fontos tanulnivalót. Az alapvetően projekt-tanulás keretében nyílik lehetőség környezetük változtatására, átalakítására, önmaguk teljesítményének, az önmagukhoz mért fejlődés értékelésére.

A Miller és Seller-féle (1985) orientációk nem csupán a képzés mindennapi gyakorlatában használhatók, hanem kiválóan alkalmazhatók a szociális munkás-képző tantervek átfogó elemzéséhez, értékeléséhez, a tantervek tervezéséhez és fejlesztéséhez is. Nélkülözhetetlen fogódzónak bizonyulnak a különböző szervezetekhez, támpontokat adnak a fejlesztő gondolkodáshoz. Mindhárom orientációban vannak elemek, melyek szempontokat adnak az adott képző iskolában, az adott minőségi szinten álló képzés továbbfejlesztéséhez (3. táblázat).

3. táblázat A tantervi rendszerek áttekintése

Kelly tipológiája	Shane-Tabler modellje	Hemeyer modellje	Miller-Seller orientációi
Hasznossági modell	Regresszív: racionalista és intellektualista	Konceptuális: elméleti rendszerekből építkezik	Átadó: kognitív, tudomány – tananyag, verbalizáló
Célmodell	Konzervatív: kognitív és értékszemléletű	Legitimációs: többféle egyensúly kialakítására törekvő	Kapcsolat-építő: valós életre, probléma kezelő, probléma megoldó
Fejlesztési-fejlesztési modell	Innovatív: egyéni különbségeket méltányló, liberális, progresszív Kísérleti: társadalmi szükségleteket kielégítő Regeneratív: radikális változást, önmegvalósítást megcélzó Eklektikus	Folyamat-szabályozó: különböző interakciók preferálása Kreatív-innovációs Strukturális: az oktatás struktúrái a középpontban	Átalakító: diák személyiségnek fejlesztése, szabad tananyag választás

A szociális munkás-képzésben elsősorban alkalmazható modellek dőlt betűvel jelölve.

A szociális munkás-képzésben szükség van a rugalmas tantervi keretekre, a tanterv tanár által történő szabályozására, a diákok minden pszichés funkciójának teljes mobilizálására, és különösen lényeges a diákok teljes személyiségével, a képzés szűkebb-tágabb környezetével való kalkulálás, a problémakezelés és -megoldás, a környezetváltoztatás kerüljön a képzés középpontjába, és az eredményeket és a fejlődést különböző keretekben és módokon mérjék.

A tantervi típusok és modellek rövid áttekintésből (3. táblázat) kitűnik, hogy a tantervkészítés és a képzésfejlesztés folyamata csak együtt

értelmezhető a szociális munkás-képzésben is. Egy-egy iskola tanterv- és képzésfejlesztését illetően egy követendő, vagy egy új modell megkonstruálása, vagy bármelyik modell egy-egy elemének kiválasztása és alkalmazása rendkívül munkaigényes és sok dilemmával jár, haszna viszont, hogy a közösen megkonstruált modell és rendszer az egész képző stábé lesz, s ennek motiváló ereje igen jelentős (Barr és Gosby 1999).

A magyar helyzet

A hazai tantervek a poroszors rendszert követő oktatásban-képzésben általában csak a képzés céljait, a tanulási-képzési folyamat kereteit, a tanulás főbb tartalmait, a tananyag elrendezését, a tanulókkal-diákokkal szemben támasztott követelményeket és a tanulás értékelésének szempontjai határozzák meg.

A magyarországi felsőoktatásban még ma sem általános a curriculum- és rendszer-szemlélet, a tantervkészítés elsősorban a különböző tantárgyak tartalmi tervezését jelenti. A helyzetet kiválóan illusztrálják a Magyar Akkreditációs Bizottság (továbbiakban MAB), a különböző alap- és mesterszakok létesítésére és indítására vonatkozó – a Bologna-deklaráció utáni időszakra érvényes! – útmutatójának szempontjai. Az egyes szakok létesítésekor a korábbi képesítési követelményekhez – a klasszikus „célok-képzési idő-tartalom-értékelés”-hez – képest új szempont az adott szakképzettség hasznosítási területének, a munkaerő-piaci és a társadalmi igények meghatározása. Ugyanakkor az útmutató továbbra is kiemelt jelentőségűnek tekinti az adott szak fő tanulmányi területeinek, azok arányainak (törzsanyag; alapozó és szakmai modulok; differenciáló szakmai anyag; szabadon választható stúdiumok) meghatározását. Az európai trendeknek megfelelően további új szempont a szakmai kompetenciák (ismeretek, készségek, milyen tevékenységek végzésére lesznek alkalmazsak a leendő szakemberek) meghatározása.

Az új szakindítási dokumentumoknál továbbra is kiemelt szempont a képzés óra- és vizsgatervének – tantárgyrendszerének a bemutatása, az egyes tantárgyakat illetően a tantárgyanként elsajátítandó ismeretanyag néhány soros leírása, és nem a képzés egésze folyamatában fejlesztendő kompetenciák, vagy nem az egyes problémákhoz kapcsolódó tananyagstrukturálás és a készségfejlesztés. Az ellentmondás tehát mind tanterveméleti, mind pedig a szociális szakma szempontból óriási.

A magyar felsőoktatási rendszer ugyanakkor deklaráltan kimenetet kíván szabályozni, erre szolgálnak az új felsőoktatási törvény szerint a képzési és kimeneti követelmények (továbbiakban kkk).¹ A kimenet- és keretszabályozási rendszer előnye, hogy igen tág határok között határozza meg egy-egy képzés alap-jellemzőit. Központi szinten – helyesen – nem követelmény az angolszász curriculum-felfogás bő szempontsora, hiszen az azokban szereplő kérdések csak adott képző iskolára vonatkozó helyen, az iskolák szintjén dönthetők el, viszont egyre sürgetőbb fo-

¹ 289/2005.(XII. 22.) sz. Korm. rendelet 15/2006. (IV. 3.) OM rendelete az alap- és mesterképzési szakok képzési és kimeneti követelményeiről 2. sz. melléklete

gódzókat adni a képző stáboknak a problémaközpontú képzés fejlesztéséhez (vö. Global Standards for Social Work Education and Training).

Nagyfokú a képző iskolák, stábok és az ott dolgozó tanárok, gyakorlatvezetők szakmai és szabályozási autonómiája a képzési tartalom meghatározása, a képzés belső szakaszolása, felépítése, a képzési módszerek, a tanulásirányítási stratégiák és a követelmények meghatározása terén. Miután iskolai szinten, az adott képzés tanszéki, intézeti képző stábjának munkájában készülnek a tantervek, és miután a képzés stúdiumokra bontott céljait, tartalmát, módszereit, követelményeit tartalmazó tantárgyi programokat pedig az egyes tanszékek, tanárok, gyakorlatvezetők készítik el, *van lehetőség a curriculum- és rendszer-szemlélet fokozatos bevezetésére és alkalmazására.*

Kérdés persze, hogy a viszonylag „puha” központi és a viszonylag részletes és konkrét iskolai és tanári szintű szabályozás együttes hatásaként érvényesülő tantervek miképpen tudják megjeleníteni a szociális munka főbb karaktereit, változásait, fejlődését, a szociális szakemberekkel szemben támasztott újabb és újabb társadalmi és szociális követelményeket (Budai 2004, Körkérdés a szociális munkás-képzésről 1992, Stubs 1996).

„Sopron” szellemisége

A hazai szociális szakma és szociális munkás-képzés szakmai közvéleményében, továbbá a képzések tantervi kimunkálásában az 1990. évi *Soproni Konferencia* kiemelt és különleges jelentőséggel bírt. Az akkori munkakonferenciát sokan, sokféleképpen értékelték és értékelik, és főleg idéző-idézik máig (szóhasználatban ld. „soproni norma”).

17 év távlatából kijelenthető, hogy a kivételes lehetőséggel jól élt Sopronban a szociális munkás-képzést vállaló és beindító szakmai kör. Az akkori és ottani ötnapos, produktív együttműködés a szociális szakma és képzés alapvető értékévé vált. A vitatkozó és végül is igen sok kérdésben többé-kevésbé konszenzusra jutott szakembergárda maradandó dokumentumot – a főiskolai szintű, általános szociális munkás-képzés tantervi irányelveit – alkotott, ami több volt, mint irányelv, de kevesebb, mint tanterv vagy curriculum. Megfogalmazódott, hogy a szociális munka közös, egységesítő szempontjainak meghatározására van szükség, arra, hogy mi a szociális munka(ás) alaptudása. A jövőt meghatározó szellemiség öltött testet az ottani munkában és a dokumentumban is, hiszen a szakmának, a szakember mibenlétének és a képzés tartalmának alapkérdései kerültek a fókuszba (Az általános szociális munkás-képzés tantervi irányelvei 1990, Körkérdés a szociális munkás-képzésről 1992).

A szociális képzés korábbi fejlődésének kevés tapasztalata miatt Sopronban az *egyik biztos fogódzónak a szaktudományos háttér bizonyult.* A konferencián köztudottan elsősorban a felsőoktatásban dolgozó elméleti szakemberek vettek részt: pszichológusok, szociológusok, jogászok, szociálpolitikusok, pedagógusok, egészségügyiek és csak egy-két (főleg külföldi szakember) képviselővel a szociális munkások. A sajátos helyzet következtében elsősorban nem a szociális munkások (szakemberek) dön-

töttek, ill. dönthettek a szociális professzió tartalmairól. A résztvevők a saját tudományuk egészét kívánták a szociális munkás-képzés részévé tenni, és így a biztos és a maximalista tudományos háttérrel nyújtották az induló szociális munkás-képzéseknek. Ezek a képzési tartalmak egy „kívánatos” jóléti állami szociálpolitikából indultak ki, és elsősorban a társszakmákból és a társszociálpolitikákból deriválódtak, a szociális munka közelében lévő szakmák, ill. tudományok rakták össze a szociális munkás-képzés alapjait, filozófiáját. Így kevésbé definiálódhatott itt maga a professzionális szociális munkás személye. Nem a szociális munka gyakorlatának változó szükségleteiből rajzolódott ki, és nem a szociális szakemberek döntöttek a tananyag tantervi elrendezéséről, összefüggéseiről, hangsúlyairól és arányairól. Következésképp a szociális munkás-képzésben közvetített szociális munka-alaptudás is meglehetősen eklektikus jellegűvé vált.

Sopronban érthető módon csak részben kerülhetek sorra a képző rendszerrel, a tantervkészítés módszereiről és még kevésbé a képzési metodikákról szóló kérdések. Mindennek következményei viszont ma már jól láthatóan végigkísérték a szakma és a képzés fejlődését. Máig is érzékelhető a társszakmák és társtudományok (sokszor túlságosan is) befolyásoló szerepe a szociális munkás-képzésre (ld. tanulmányi területek jogszabályokká vált merevségei), máig érzékelhető a kognitivitás, a sajátos maximalizmus és az intellektualizmus primátusa a képzésekben, vagy az „anya-intézmény” képzési hagyományai, prioritásai, ld. egészségügyi, pedagógiai stb. képzések (Szöllősi 1997). *Sopron a tanterv szempontjából tehát a klasszikus tantervfelfogás alapján dolgozott, és hozott létre produktumot.* Sopronra hivatkozni döntően a képzési tartalom (a képzés célja, a mit tanítunk, a társszociálpolitikák arányai) összefüggéseiben szokás.

Voltaképpen miben is „norma” Sopron? Az erről szóló diskurzusok és elemzések alapján ma kijelenthető, hogy értéke a különböző szakmai háttérrel, képzettséggel, tapasztalatokkal bíró szakembereknek a közös érdek felismerésén alapuló, jelentős produktumot létrehozó együtt-dolgozásában határozható meg. Jelentőségének a mai képző stábokban folyó közös tanterv és képzésfejlesztő tevékenységben kell tovább hagyományozódnia. Nem ilyen egyértelmű viszont, hogy az akkori tantervi irányelvekben fogalmazott tudás-tartalmak és követelmények ma mindenben kiállják-e az idő próbáját. A helyükön kell, nem lehet túl- és alul értékelni Sopron értékeit, ugyanakkor a képző szakemberek véleményeiben egyre erőteljesebben kifejeződik egy jogos, a korábbi „vívmányok” eliminálódása miatti elégedetlenség. Más részről pedig ma már szükségszerű a kellő távolságtartás, és az akkori történések és folyamatok kritikai elemzése.

A hazai szociális munkás-képző tantervek

A szociális munkás-képző stábok igen jelentős képzésfejlesztő tevékenysége ellenére a tantervekről általában megállapíthatók:

- Többnyire *hagyományos szemléletűek*, leginkább az „átadó”, az elméletből a gyakorlat felé haladó, deduktív, prelegáló, mintsem „kapcsolat-építő”, vagy „átalakító” orientációt kifejezők.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Fő jellemzőik: a *tantárgyi struktúra*, az óra- és vizsgaterv, az egyes stúdiumok tartalmi annotációi, a szakirodalmi háttér leírása, újabban a kredit értékek meghatározása (mint korábban érintettük, a MAB is ezeket a paramétereket várja el elsősorban).

- A tartalom-szabályozásból következően domináns a *diszciplináris struktúra*: a tanulmányi területek közötti lehatárolás, a „munka- és felelősség-megosztás (leosztás)”. Az ezek közötti arányok fontosabb kérdés, mint a társadalmi-szociális problémákból, a szociális munka gyakorlatából kiinduló és építkező struktúra, így a képző folyamatok kevésbé képesek integrált szellemiséget és probléma központúságot képviselni. Nem feltétlenül követelmény a tanárokkal szemben, hogy különböző integrációkra és komplex megközelítésekre törekedjenek – erre elsősorban (korlátosan) saját diszciplinájukon belül nyílik lehetőség. Gyakran a diákokra marad az integrációk elvégzése, különösen a záróvizsgákra készülési időszakában.

- *Nehézségek* adódnak a tantárgy-kreditrendszer és a képző folyamat összehangolásában: a kreditrendszerben az ún. „mintatantervek” szabályozzák ugyan az egyes stúdiumok felvételi sorrendjét, de így csak viszonylagosan lehet érési, szakmai identitási folyamatról beszélni, a diákok egyéni képzési útja (hogyan elvégezze az iskolát) fontosabb, mint a biztos szakmai szocializációjuk folyamata.

- Az e fajta tantervek nem támogatják megfelelően a hagyományos oktatási (tanár prelegál + tankönyv + tartalmak visszamondása) és autokratikus nevelési módszerekkel szocializálódott diákokat, azaz a szociális professzió alapvető értékeinek szakmai személyiségükbe való beépülését. Így a képzési folyamat kevésbé lesz képes a szakma gyakorlásához szükséges kompetenciák fejlesztésére. (A képző-stáboknak egyébként nem kevés nehézséget jelent a kompetencia szemléletű tantervek meghatározása és a képző folyamat megvalósítása.) Mindennek következtében nem lehet csodálkozni a „jól képzett” pályakezdő szociális munkások egyes tevékenységén, viselkedésén, így pl. a felhasználók meg- és elítélésén, szankcionálásán stb. (Budai 2004, Global Standards for Social Work Education and Training 2004).

Összefoglalva: Fentieket figyelembe véve joggal tekinthető különleges jelentőségűnek a *permanens képzés- és tantervfejlesztő tevékenység* melletti érvelés, amely magában foglalja a különböző modellek, orientációk közötti választást, ugyanakkor a fejlesztéssel járó számtalan kérdést és dilemmát is. E tevékenység megkövetel egy sajátos szellemiséget és kultúráltságot, amely egyrészt a folyamatos változtatások okainak, szükségességének multi-dimenzionális elemzését, másrészt a képzési filozófiák, célok, tartalmak, stratégiák, módszerek, ellenőrzés-értékelés stb. folyamatos és sok szempontú vizsgálatát jelenti. Továbbá a fejlesztő, változtató folyamatok rendszerszemléletű megközelítését is, valamint a képzés valamennyi szereplőjével (tanárok, diákok, a gyakorlat képviselői stb.), a tantervméletben járatos szakemberekkel való együttműködésen alapuló közös tevékenységet feltételezi.

A curriculum-szemléletű tanterv, mint e rendszer-szemléletű fejlesztő folyamat „végső” eredményként, dokumentumként értelmezhető. Ezen

eredmények következtében a hazai szociális munkás-képzésben többféle tanterv, tantervi struktúra és képzésfejlesztő modell létezhet egyidejűleg, s mind-egyik a maga helyén lehet értékes és hasznos. A permanens képzés- és tantervfejlesztő folyamat általános elterjedését segíti a kimenet szabályozó felsőoktatási rendszer és a kkk-k is, az egyes képző intézmények, stábok és tanárok viszonylagos autonómiája, a képző iskolák és társadalmi környezetük közötti kölcsönhatások és konkrét együttműködések, ill. a már megkonstruált, vagy adaptált tantervi modellek.

Rendszer-szemléletű tanterv- és képzésfejlesztés

A permanens és reflektív rendszer-szemléletű tanterv, ill. képzésfejlesztés folyamatában az alábbi elemek különböztethetők meg:

- a diákok-gyakornokok helyzetének és a szolgáltatások (terep) szükségleteinek felmérése,
- a képzés filozófiájának meghatározása,
- a képzési célok, feladatok meghatározása, különös tekintettel a képzés szűkebb-tágabb társadalmi környezetével való együttműködésre,
- a képző folyamatba lépés követelményei,
- a képzés során alakítandó kompetenciák meghatározása,
- a tanárok szakmai identitásának, szakmai orientációjának, a diákok/gyakornokok hozott motivációinak, érdeklődésének figyelembe vétele,
- a képzés feltételrendszerének, forrásainak meghatározása,
- a képzési program kialakítása: a társadalmi és szociális problémák köré rendeződő tartalom kiválasztása és elrendezése, a tantárgyak-modulok hálótervének kialakítása (különböző folyamatábrák és mátrixok alkalmazásával, időszükségletek meghatározása),
- a képzési folyamat megvalósítása: a különböző tanulási tevékenységek (információ-gyűjtés, adatelemzések, intervenciók stb) és tanulásiirányítási stratégiák, módszerek és eszközök használata; különös tekintettel a különböző (tanár–diák, diák–diák, tanár–tanár) interakciókra, a képzésben szereplők közötti kapcsolatokra, innovációkra, szolgáltatások működtetésére, alkalmazott, gyakorlatra épülő és abban gyorsan hasznosítható kutatásokra,
- A képzésben résztvevők motivációs rendszerének kidolgozása és működtetése,
- a képzési folyamat monitorozása és a tanulási folyamat értékelése (reflection in action),
- a képző folyamat egészének, a tantervnek, a diákok és a képzőstáb tevékenységének elemzése, értékelése (reflection on action) (Budai 2007, Schön 1991).

A reflektív fejlesztő folyamat – rendszer – különböző elemei egyrészt szorosan összekapcsolódnak egymással, kölcsönösen áthatják és meghatározzák egymást, ugyanakkor az egyes elemek egymásból is következnek. Egy-egy elem megváltoztatása befolyásolja a többi elemet, az egész rendszert. Mindez könnyen belátható, ha például a Shane–Tabler-féle innovatív modell alapján zajlik a tantervfejlesztés, akkor ott a diák szük-

ségelemek felmérése alapvetően befolyásolja a képzés során fejlesztendő kompetenciák körét, az alkalmazott tanulásirányítási stratégiákat, a motivációs rendszert, a képző folyamat monitorozását. És ha változnak a diákok képzési szükségletei, akkor a többi elem is változtatásra szorul. Mindez a Miller–Seller-féle kapcsolatépítő modellben az alábbiak szerint értelmezhető: a szükségletek felmérésének magában kell foglalnia az adott gyakornoki csoportot körbevevő, szűkebb-tágabb társadalmi környezet szociális helyzetének, problémáinak megismerését is, ez befolyásolja adott kurzus konkrét céljait, programját, az adott tevékenység végzéséhez szükséges – kiemelten a problémák kezelésére és megoldására vonatkozó – kompetenciák körét (vö. az előző tanulmányban a projekt-munkára vonatkozó gondolatokat, Budai 2007).

A folyamat ugyanakkor lineáris jellegű is: az első elemből következik a második, a másodikból a harmadik, a tanterv- és képzésfejlesztés során célszerű tehát a különböző lépéseket egymás után megtenni. A folyamat másfelől egyfajta reflektivitást is kifejez, ezt szolgálja a folyamatos kritikai elemzés, a visszacsatolások rendszere és a monitorozás stábértékezők, diák, tanári és főleg közös értékelések stb. formában. Az adott tantervfejlesztési ciklus „végigjárása” egyúttal a következő ciklus elindítását jelenti: a permanens fejlesztő folyamat során az összes elem végigjárása után vissza lehet jutni az első elemhez, csak már egy minőségileg magasabb szinten. Azaz hogy mit és hogyan kell csinálni a tanterv és képzésfejlesztést illetően (vö. Kolb tapasztalat alapú tanulásának ciklusai, Kolb 1981, 1984, továbbá: konkrét cselekvés – az elvégzett cselekvések folyamatos átgondolása – a cselekvésekről szóló gondolatok újragondolása: „doing – thinking about doing – thinking about thinking”, Budai 2007 és Schön 1983, 1991).

A végeredmény az alternatív képzésfejlesztési utak és az új, vagy a továbbfejlesztett tanterv megkonstruálása, vagy a régi továbbfejlesztése. Az efajta tanterv és képzésfejlesztési folyamat modellértéke a képzés mindennapi gyakorlatában, szakmai relevanciájában hallatlan jelentőséggel bír: hiszen a képzés- és tantervfejlesztési metodikai és a szakmai tevékenységek egymásba simulnak, erősítik egymást, komplex egésszé, kongruenssé válnak. Az ilyen fejlesztés pozitívan visszahat a képzés mindennapjaira, a diákok számára láthatóvá válnak az együttműködés, a rendszeres munkavégzés, a reflektivitás, a kritikai szellemiség stb. megnyilvánulásai. Mindezek átélése identitásuk alakulása szempontjából döntő jelentőségű. *Egyúttal világossá válik az iskola (képzőstáb) képzés legfontosabb összetevőiről alkotott gondolatrendszere, filozófiája is: hogy kik vagyunk, miért vagyunk, és mit, hogyan akarunk.* Ezáltal válik perspektivikusan minőségivé a képző folyamat egésze, amelyben a tanterv „csak a keret” és „csak egy eszköz”.

A képzés missziója

Egy önmagát minőségi szociális képző iskolának valló stábtól ma már elvárt, hogy eddigi képzési tevékenysége, tapasztalata és eredményei alapján átgondolja, összegezze és meghatározza a szociális képzésben és

szakmában betöltött szerepét, az általuk folytatott képzés fő szándékait, vagy misszióját. Az esszenciális deklaráció igen fontos képzéspolitikai és minőségbiztosítási-fejlesztési kérdés is, hiszen a képző-stáb lényegében ebben deklarálja képzési filozófiáját – a képzésfejlesztés vezérlő elvét, azaz viszonyát:

- az általuk közvetített szociális munka-tudáshoz, a szakmához, a szakma értékeihez és etikai elveihez, pl.:
  - ahhoz, hogy mi a viszonya a képző-stábnak egy-egy újabb szociális szolgáltatás bevezetéséhez, mennyiben tekinthető az adósságkezelő tanácsadás vagy az elterelés szociális ellátásnak, mennyiben jelenik meg azokban a szociális munka értékszemplélete,
  - ahhoz, hogy mi a viszonya a képző-stáboknak a minőségbiztosításban, a sztenderdekben és protokollokban kifejeződő és erősödő hazai menedzser-szemplélethez, lehet-e minden szociális munka tevékenységre protokollt felállítani, milyen szükségszerűségei, korlátai és veszélyei vannak e szemléletnek,
- a képzésben részt vevő diákokhoz-gyakornokokhoz, a képző folyamatban betöltött szerepükhöz,
- a társadalmi és a szociális környezethez: intézményekhez, szervezetekhez, egyesületekhez, önkormányzatokhoz, főhatóságokhoz stb.

A missziós sztenderdek

„...magukba foglalják az etnikai, nemi reprezentáció kérdéseit éppúgy, mint az adott képző iskola helyi és demográfiai viszonyait alapul véve a diákok rekrutálódását, a felvételi procedúrát” (Global Standards for Social Work Education and Trainings, Sewpaul and Jones 2004, p. 495).

A szándéknyilatkozat tartalmazza továbbá a képző-iskola hasonló – rokon-képzésekhez, hazai és külföldi partner-iskolákhoz való viszonyát, és meghatározza a stáb adott egyetemen belüli helyét, szerepét, például a más szakokon tanuló diákok szociális érzékenyítését illetően. Igazodási pontokat ad, széles körben tájékoztat, kisugároz, hatást kelt, önbecsülést erősít, fejleszt. Nem az a fontos, hogy egy alkalommal sok bölcs tanár szép gondolatokat szül, és az kikerül az iskola falára, hanem hogy az adott szellemiség állandóan diskurzus tárgya legyen. Így igen fontos időnként felülvizsgálni, újrapitatni, újrafogalmazni, gyakrabban pontosítani, például a képzés és tantervfejlesztési ciklusokat érintően, vagy a szakmai szükségletek és képzési keretek változása miatt.

Érvényesítendő kongruenciák

A programcélok és kimenetek meghatározása a tradicionális tantervkészítési gyakorlat értelmében általában kiemelt (evidens) tanterv- és képzésfejlesztési feladat. A jelenlegi tantervek többségében megfogalmazták a Global Standard-ek céljait, ám vannak olyan új, inspiráló cél-szempontok, amelyek átgondolása mindenképp indokolt. Ilyen pl.:

SZOCIÁLIS MUNKA

„• ...A képzési módszerek meghatározása, valamint annak leírása, hogy miképpen esnek ezek egybe a szociális munkás diákok kognitív és affektív fejlődésével.

• ...az utalás arra, hogy a szociális munkás gyakornokok miképpen válnak képessé egy kezdő szintű szaktudás elsajátítására, továbbá a szociális munka értékeinek, ismereteinek és készségeinek önreflektív alkalmazására a gyakorlatban.

• az utalás arra, hogy a képző program miképp illeszkedik a nemzeti és/vagy regionális/nemzetközi szinten meghatározott szakmai célkitűzésekhez, s hogy miként felel meg a helyi, nemzeti és/vagy regionális, esetleg nemzeti fejlesztési szükségleteknek és prioritásoknak.

• Mivel a szociális munka nem légüres térben működik, a képzési programnak tükröznie kell a globális szintű, egymást befolyásoló kulturális, gazdasági, kommunikációs, társadalmi, politikai és pszichológiai jelenségek hatásait.

• Terjen ki a képzési program célkitűzéseinek és az elvárt kimenetek (eredmények) elérését szolgáló önértékelés kialakítására.

• Törekedjen a képzéssel egyenértékű külső szereplők (más iskolák, más szakemberek, szakmai szervezetek és más diákok) értékelésének bevonására is, amennyire ez megoldható és pénzügyileg kivitelezhető. Az értékelés megtörténhet ez egyenrangú külső moderátor vezetésével, írásban és szóban, és/vagy írásbeli dolgozatok, disszertációk (szakdolgozatok) elemzésével, és a tantervek külső szakemberek (volt diákok) által történő áttekintő elemzésével és értékelésével...” (Sewpaul and Jones 2004, pp. 495–496).

A Global Standard-ek az iskolai szinten megfogalmazandó képzési célokat illetően is következetesen képviselik egyrészt a szociális munka értékein alapuló tevékenységet, másrészt elvárják, hogy a célok igazodjanak a globális (egy, közös világban élünk) valóság sajátos viszonyaihoz. Továbbá a képességek vállaljanak kritikusságot a társadalmi jelenségek vonatkozásában, és reflektáljanak rugalmasan az újabb és újabb szakmai kihívásokra, legyenek azokkal adekvátak, hogy a szociális munka perspektívkusan pl. az emberi jogok szakmájává is tudjon válni (vö. az első tanulmányban a szociális munka definíciókat és szándékokat, Budai 2006). Harmadrészt erősítsék fel a diákok – mint szolgáltatás-megrendelők – képzésben betöltött szerepét. Ezek aláhúzzák mind a tapasztalat-alapú tanulás, mind a reflektív professzionalizmus, vagy éppen a konstruktivizmus szellemiségének követelményét és lehetőségét a szociális munkás-képzésben (vö. az előző két tanulmány vonatkozó részeit, pl. Gibbons – Gray 2002, Kolb 1984, Schön 1987, Parton – O’Byrne 2000, 2006 stb.).

A tantervfejlesztő stábnak ezen a ponton érdemes tehát a Global Standard-eket összevetni a hazai kimeneti szabályozást megtestesítő képzési és kimeneti követelményekkel, továbbá saját, korábban definiált céljaikkal. Bizonyára lesz több azonosság, de bizonyára több pont további gondolkodásra készíthet.

A Global Standard-ek tantervről szóló alfejezete is részletes szempontrendszerrel operál. Felhívja a figyelmet az iskolai *képzési célok, az elvárt*

kimenetek és a tanterv más részeinek (program, képzési tartalom, alkalmazott tanulás-irányítási stratégiák, módszerek, a képzés szervezése, eszközei, az értékelés stb.) tantervekben érvényesítendő kongruenciájára. Hangsúlyozzák, hogy a tanterv kivitelezését össze kell hangolni az adott település, térség, régió társadalmi, kulturális, gazdasági, demográfiai, szociális összefüggéseivel, problémáival, hagyományaival, a különböző etnikai csoportok jelenlétével, életével. Kiemelten a diákok kritikus gondolkodására, a gondolkodási attitűdök fejlesztésére hív fel; arra hogy a tantervben világosan meg kell fogalmazni, hogy miképpen lehet a képzési folyamatban nyitottá tenni a diákokat az új tapasztalatokra, paradigmákra, és hogy idővel elkötelezettek legyenek az élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) iránt.

A sztenderdek részletesen foglalkoznak a terepen folyó képzés követelményeivel. A terepen folyó képzés eredményessége érdekében felhívják a figyelmet a képző iskola és a terep-intézmények közötti konkrét és jótékony hatású szakmai és tudományos együttműködésre (tereptanárok szisztematikus bevonása az iskolai keretek között folyó kurzusok vezetésébe, tantervfejlesztésbe, az elméleti tanárok gyakorlatban való alkalmazására, a különböző szakmai fejlesztési tervek elkészítésében, kivitelezésében, projektek vezetésében stb.), amely biztosítéka a képzési célok és a tanulási lehetőségek komplexitásának. Amennyiben lehetséges, az együttműködés kiterjedhet a szolgáltatást felhasználók körére is – hangsúlyozza a Global Standards. A különböző iskolai tantervekhez kapcsolódóan fontosnak tartanak egy olyan „vezérfonál” kimunkálását és alkalmazását a tereptanárok számára, amely a gyakorlatok sztenderdjeit, eljárásait, az értékelő munka különböző konkrét folyamatait és formáit tartalmazza.

Végezetül kihangsúlyozza a rendszer-jellegű tanterv- és képzésfejlesztés állandó, reflektív folyamatának tantervben történő rögzítésének fontosságát (ld. korábban!) (Sewpaul and Jones 2004).

A képzés szereplői

A szociális munkás-képzés soktényezős és sokszereplős arénájában kiemelten kezelendők a képző stábokkal és a képzésben résztvevőkkel szemben támasztott elvárások. A Global Standard-ek két, vonatkozó alfejezetéből az első egyértelműen kinyilvánítja, hogy a szociális munkás képző iskolák stábjainak szakmai minőségi szinten kell állniuk, azaz hogy az adott országban a szociális munka fejlődési státusa szerinti kvalifikációval kell bírniuk. Különösen fontos az adott ország hangsúlyozása, hiszen például, ha a magyarországi szociális munka minőségére és viszonyaira utalunk, és ha csupán a hazai szakma jelenlegi státusából és presztízséből indulnánk ki, akkor ez nem lenne túlzottan szerencsés, hiszen a képzés összes problémáját és diszfunkcióit tekintve ma még mindig jobb helyzetben van, mint a szociális ellátás, és intézményrendszere. Jól jellemzi e helyzetet, hogy míg egyes képzőstábok és erre létrejött grémiumok MA szakokat tudtak akkreditáltatni (Szociálpolitika, Szociális munka és Egészségügyi szociális munka), addig sem a szaktárca illetékesei, sem a szakmai szervezetek, egyesületek nem tudják meghatározni, hogy milyen in-

tézményekben, szervezetekben és munkakörökben lehet majd nem is olyan távoli időben az MA szinten végzett, friss diplomásokat alkalmazni.

A sztenderdek egyértelműen elvárják, hogy a képzőstábok tagjai kapjanak lehetőséget a tantervi célok, a szándéknyilatkozat, a képzési kimenetek és minden olyan fontos ügy megalkotásában, amelyet maga a stáb fontosnak tart. A stábtagnak kapjanak folyamatos támogatást szakmai fejlődésükben, különös tekintettel a szociális munkáról alkotott tudás (vö. első tanulmány vonatkozó részei, Budai 2006), a tanítás és tanulás-irányítás gyakorlati kérdéseiben, a szociálpolitika hatásainak elemzésében, értékelésében és a szociális munka gyakorlatának kutatásában és publikálásában. Világos, egyenlőségi alapú „politikát”, viszonyulást vár el a stáboktól az új tagok és a tereptanárok rekrutálása és kinevezése terén; a nemi, származási, etnikai és egyéb identitásbeli különbségek vonatkozásaiban.

Jelen tanulmány már többször felhívta a figyelmet a képzésben résztvevők nagyobb körére, a képzést – mint szolgáltatást – közvetlen megrendelőkre, a diákokra és az ő, képzésben betöltendő, megnövelendő szerepükre. A Global Standard-ek kiindulásképpen igen lényegesnek tekintik a felvételi kritériumok és eljárások világos meghatározását, ami talán jó alapot jelenthet Magyarországon, hiszen ma úgy látszik, hogy az általános felsőoktatási ernyő alá becsatornázott felvételi eljárás a szociális munkás-képzésben – érthető okok miatt – nem megoldott és nem megnyugtató helyzetet eredményezett. A képzési és a szakmai közvéleményben – helyesen – tovább zajlik a vita arról, hogy miképpen lehet e képzésre jelentkezőket megfelelő módokon és eszközökkel szűrni. A több – és igen sok energiát jelentő – kipróbált felvételi eljárás ellenére jelenleg még nincsenek olyan szisztémák, amelyek segítségével kielégítőbb helyzet jöhetne létre. Mindezzel együtt kellene kezelni azt is, hogy miképpen lehetne csökkenteni a kisebbségi csoportok alul reprezentáltságát a szociális képzésekben.

A sztenderdek fontosnak tartják egyfelől a diákok közötti egyenlőséget nemi, származási, kulturális, életkori, családi, fizikai állapota, társadalmi-gazdasági státusa, etnikai, nyelvi, vallási, politikai és szexuális orientációja stb. tekintetében. Másrészt el kell fogadni, hogy a diákokat orientáló, az egyes kurzusok meg- és kiválasztását jól támogató, a diákprezentációk elvárásait, módszereit, a diákok szakmai rátermettségének és tevékenységének értékelését bemutató, a karrierútjuk tervezését elősegítő diák tanácsadó szolgálat létrehozása és működtetése is a képzés része.²

Hangsúlyozni kellene a diákok képzésben betöltött szerepe újragondolásának fontosságát, hiszen – miként ez a második tanulmányban különösen kiderült – nem passzivitásra ítélt „hallgatókkal” dolgoznak együtt a tanárok (ezért használta a szerző a diák vagy gyakornok fogalmat). Hanem az ő egyéni szükségleteikre, motivációikra építve kell magasabbrendű interakciókra, a szociális munkában oly fontos személyközi kapcsolatokra jutni, így lehet bevonni őket a társadalmi valóság alaposabb vizsgálatába és a szociális helyzetek, problémák mélyebb megértésébe és azok kezelésébe (vö. projekt-oktatás, Budai 2007).

² 79/2006. (IV.5.) sz. Korm. rendelete a felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. Törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról

Álljon itt egy példa arra, hogy miként emelhető be a diák-gyakornok tapasztalata tananyagként a képző folyamatba, vagy miként válhat adott kérdés tanárává, miként kerülhet professzionális szerepbe. Nemrégiben első éves szociális munkás diákok két végzős társukat interjúvolták meg egy tanórán. A szociális munka szinte valamennyi fontos területe a beszélgetés fókuszába került. Pl. mi volt a nehezebb az intenzív gyakorlatokon, hogyan fogadták el a (gyakornoki) személyiségüket a kliensek, vagy hogy kinek a helyzetét volt könnyebb megérteni – a kliensekét vagy a sajátjukét stb. Mit üzennek a végzősök a kezdőknek: ti. hogy legyenek kritikusak, járjanak nyitott szemmel, lássanak, ne csak nézzenek stb. A jó hangulatú, nyílt, őszinte diskurzus során a kortársak hitelessége kapott primátust, a tanár „csak” a kereteket nyújtotta ehhez.

*

Befejezésül kimondható tehát: a képzés kerete, azaz a tanterv és problematikája csak a képzés egészében, összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban rendszerszemlélettel értelmezhető. Ami nem más, mint curriculum-szemléletű tantervfejlesztés, és nem más, mint a képző folyamat egészének rendszeres, szisztematikus, reflektív fejlesztése.

Irodalom

- Az általános szociális munkás-képzés tantervi irányelvei (1990): *Esély*, 4, 62–70. old.
- Barr, A. and Gosby J. (1999): Tanterv és kurzusfejlesztés. In: TEMPUS FECCC tanármobilitási program, 25 October 1999, Bournemouth University, IHCS, unpublished.
- Báthory Zoltán (1992): Tanulók, iskolák, különbségek. Egy differenciális tanításméltet vázlat. Tankönyvkiadó, Budapest
- Benner, P. (1984): *From Novice to Expert*. California: Addison-Wesley.
- Bognár Mária (1996): A szociális képzés curriculum-fejlesztési alternatívái. In: Budai István, Somorjai Ildikó, Tordainé Vida Katalin (szerk): *Szociális képzés európai szinten – hazai viszonyok között*. Esztergom, 54–59. old.
- Budai István (2004): „...szakmai identitásában megerősödve lépjen ki a gyakorlatba...” *Esély*, 1. szám, 61–79. old.
- Budai István (2006): *Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez I*. *Esély*, 6. szám, 62–88. old.
- Budai István (2007): *Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez II*. *Esély*, 1. szám, 84–109. old.
- Coulshed, V. (1993): *Adult Learning: Implications for Teaching in Social Work Education*. *The British Journal of Social Work*, Vol. 23, pp. 1–23.
- Dewey, J. (1938): *Experience and Education*. New York: Macmillan-now Palgrave.
- Doel, M., Shardlow, S., Sawdon, C., and Sawdon, D. (1996): *Teaching social work practice*. Aldershot: Arena.
- Germain, C., B. and Gitterman, A. (1980): *The Life Model of Social Work Practice*. New York, Columbia University Press
- Gibbons, J. and Gray, M. (2002): An integrated and experience-based approach to social work education: the Newcastle model. *Social Work Education*, 2002, Vol. 21, N. 5. October, pp. 529–550.

SZOCIÁLIS MUNKA

- Hegyesi, G. (1999): Az elmélet és gyakorlat integrációja a szociális munkában. *Szociális Munka* XI. évf. 2–3. 84–99. old.
- Hemeyer, D. (1985): Curriculum Theories. In: T. Husen and N. Postlethwaite eds. *The international encyclopedie of education*. Oxford: Pergamon Press, pp. 1204–1207.
- Kelly, A., V. (1999): *The Curriculum Theory and Practice*. 4th ed, London, Thousand Oaks, New Delhi: Paul Chapman Publishing Ltd. A Sage Publications Company.
- Kerr, J., F. (ed.) (1968): *Changing the Curriculum*. London: University of London Press.
- Kolb, D., A. (1981): Learning Style and Disciplinary Differences. In: A. Chickring (ed). *The Modern American College*. San Francisco: Jossay-Bass.
- Kolb, D., A. (1984): *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Körkérdés a szociális munkás-képzésről – 1992, (1993): *Esély*, 4, 93–98. old.
- Miller, J., P. and Seller, W. (1985): *Curriculum, perspectives and practice*. New York, London: Longman.
- Parton, N. and O'Byrne, P. (2000): *Constructive Social Work. Towards a New Practice*. Houndmills, Basingstoke, New York: Palgrave.
- Parton, N. és O'Byrne, P. (2006): Mi a konstruktív szociális munka? *Esély*, 1. szám, 47–66. old.
- Pinus, A. and Minaham, A. (1973): *Social Work Practice. Model and method*. Peacock Publishers, Itasca, Illinois.
- Schön, D., A. (1983): *The Reflective Practitioner*. London: Temple, Smith.
- Schön, D., A. (1991): *Educating the Reflective Practitioner*. San-Francisco: Oxford Jossey-Bass Publisher.
- Sewpaul, V. and Jones, D. (2004): Global Standards for Social Work Education and Training. *Social Work Education – the international journal*. Vol. 23., N. 5. October. pp. 493–514.
- Shane, H., G. and Tabler, B. (1987): New approach in curriculum palnning. In: G. Hass, ed. *Curriculum planning. A new approach*. Boston, London, Sydney, Toronto: Allyn and Bacon, pp. 56–86.
- Skillbeck, M. (1976): *School based curriculum development in Open University*. Course 203, Unit 26, Milton Keynes: Open University Press.
- Stenhouse, L. (1975): *An Introduction to Curriculum Research and Development*. London: Heinemann.
- Stubs, P. (1996): *Trends in Social Work Education and Training in five Central and Eastern European Countries*. Zagreb, University of Zagreb.
- Szöllősi Gábor (szerk.) (1997): *A nyíregyházi mérföldkő – Jelentés az Iskolaszövetség konferenciájának eredményeiről és javaslatairól*. Budapest, Iskolaszövetség.

CSIBRA ISTVÁN

A különbségek méltósága

(Diane Heacox: Differenciálás a tanításban, tanulásban.
Kézikönyv a 3–12. évfolyam számára. Szabad Iskolák
Alapítvány 2006)

A legilletékesebbtől, Czike Bernadett szakmai vezető egyik nyilatkozatából tudjuk, hogy a Szabad Iskolák Alapítvány – melyet ma már röviden SZIA Műhelyként emlegetnek – az 1991-ben létrejött Új Oktatásért Alapítvány, illetve az Új Pedagógiai Műhely utódja. Tevékenységének főbb területei: a pedagógusképzés és -továbbképzés reformja; közös műhely teremtése az általános iskolai tanárok számára; a gyermekközpontú, a személyiséget, egyéniséget messzemenőig figyelembe vevő nevelés szorgalmazása és elősegítése; a hátrányos helyzetű gyerekek alternatív pedagógiáinak, illetve egyáltalán az alternatív oktatási-nevelési módszereknek a kidolgozása és propagálása; személyiségfejlesztő kurzusok szervezése pedagógusok számára a megújulási képesség fejlesztése céljából, stb. Gyakorlati oldalról mindez szakmai szolgáltatásokban, pedagógiai kutatásokban, taneszköz-fejlesztésben, iskolaválasztási tanácsadásban, pedagógus- és szülői csoportokkal való foglalkozásokban, könyvkiadásban és -terjesztésben jelentkezik.

E könyvkiadási tevékenység impozáns és ígéretes példája Diane Heacox amerikai gyakorló pedagógus és pedagógiai szakíró *Differenciálás a tanításban, tanulásban* című könyve, amely a SZIA-könyvekként meghirdetett új sorozat nyitódarabja, s ugyanakkor Spencer Kagan *Kooperatív tanulás* című – szintén az alapítvány támogatásával megjelentetett – könyve folytatásának is tekinthető. A sorozat szerkesztői az alkotó iskolai légkör kialakítását és változatos pedagógiai módszerek alkalmazását vállaló pedagógusoknak kívánnak segíteni a főként gyakorlati ismeretekre és módszerekre koncentráló, jól használható kiadványaikkal.

Mindehhez jó ajánlólevél Diane Heacox igényesen magyarított kézikönyve a tanításban, tanulásban érvényesítendő differenciálásról, személyenkénti különbségtételről. Heacox a könyvében kifejtett és a pedagógusoknak a 3–12. évfolyamon ajánlott oktatási stratégiát két elméleti modellel támasztja alá. Az egyik Benjamin Bloom ún. céltaxonómiája (*Taxonomy of Educational Objectives*, 1984), a másik pedig Howard Gardner elmélete a többszörös, többféle intelligenciáról (*Frames of Mind*, 1993). Ezek fényében fejt ki mondanivalóját a mai tanulók személyiségének, adottságainak sokféleségéről, s az ennek megfelelően alkalmazandó tanítási, illetve *tanultatási* módszerekről. Első lépésként különösen fontos feladatnak tartja az informálódást a diákok családjáról, szociális és gazdasági hátteréről, korábbi tanulmányaikról, illetve érdeklődési körükről, fogékonyságukról, tanulási hajlandóságukról. Meggyőzően kifejti, hogy

mit és hogyan érdemes leginkább tanítani, s milyen differenciálási eljárások rendelkezhetők az egyes tantervi célokhoz. Szerinte a differenciálás kritikus eleme a sokféleség, változatosság és a motiválás, de itt is Bloomot és Gardnert hívja segítségül. Úgy véli, hogy a differenciálás lelke a rugalmas csoportalakítás, amely persze előnyösen eltér az általában alkalmazott csoportképzési módszerektől. Részletezi a személyre szabott feladattervezés különféle módozatait, illetve a stratégiákat, amelyek lehetővé teszik, hogy a diákok érdeklődésük és képességeik szerint válasszanak a különböző tanulási módok és tevékenységfajták közül. Mindezek után következik a differenciáltan, személyre szólóan kialakított feladatok végrehajtásának igazságos értékelése, osztályozása, a minőségi követelmények, a kellő szigor és ösztönzés jegyében.

A szerző szerint az iskolai osztályszervezet nem lehet akadály a különbségtételen alapuló tanításnak, s megszívleendő gondolatokkal és támpontokkal kiegészítve foglalja össze a tanulócsoport differenciált működtetésének a könyvben több helyütt is kifejtett elveit. A két pólus önmagától adódik: egyfelől a hátrányos helyzetű és ezért speciális szükségletű, másfelől a kiemelkedően tehetséges diákok csoportja, de nyilvánvaló, hogy nemcsak e két csoport között, hanem ezeken belül is érvényesíteni kell a differenciálás elveit és gyakorlatát. Ezért külön-külön is foglalkozik a szerző a sajátos szükségletű diákok, illetve a tehetséges diákok oktatásával. Az előbbieknél a tanulási nehézségek, a magatartási problémák, a mozgáskorlátozottság, az autista tünetek, a kettős vagy többszörös hátrányok szabják meg a célravezető módszereket. Az utóbbiaknál pedig a jó tanuló és a tehetséges tanuló megkülönböztetéséből érdemes kiindulni, s a tehetségesek esetében az ún. HEKAMEM (angolul SCAMPER): a helyettesítés, kombináció, adaptáció, módosítás, másfajta felhasználás, elhagyás, megfordítás/újrendezés differenciálási elveit és technikáját célszerű alkalmazni.

Érdekességként és kedvcsinálóként érdemes sorra vennünk a Gardner-féle nyolc intelligenciafajta, amelyek – mint a személyiséget meghatározó domináns tényezők – nagyon is indokolják a tanulók közti különbségtételt. Szakítva az elavult intelligenciateszttel, amely túlságosan szűken értelmezte a kognitív képességeket, az intelligencia vagy az „okosság” fogalmát, a „többszörös intelligencia” elmélete nyilvánvalóvá teszi, hogy a diákok gondolkodásbeli erősségei és korlátai nemcsak a tanulásuk módjára vannak hatással, hanem a tudásuk érvényesítésére, az életben való helytállásukra is.

A *verbális/nyelvi* intelligencia elsősorban a beszéd és írás-olvasás révén való tanulás, érintkezés, önkifejezés alapja. A *logikai/matematikai* képesség az ok-okozati összefüggések kutatására, számok és elemzések, matematikai törvényszerűségek révén való tanulásra predesztinál. A *vizuális/térbeli* intelligenciájú diákoknak elsősorban a belső szemléletük fejlett, s a dolgok vizuális megjelenítése révén tanulnak és fejezik ki magukat legkönnyebben. A *testi/kinesztéziás* képességűeknél a mozgásintelligencia dominál, s ilyesfajta gyakorlati tevékenységek segítik őket a tanulásban. A *zenei* intelligenciájúaknak főként a ritmus- és dallamérzékük jó, s még akkor is erősen hat rájuk a zene, ha e téren nem kiemelkedő képességűek. Az *interperszonális (személyközi)* intelligenciájúak rendszerint jó szervezők

és kommunikátorok, s könnyen működnek együtt a többiekkel. Az *intrapersonális* (személyen belüli vagy személyes) intelligenciával rendelkezők elmélyülésre hajlamosak, tisztában vannak önmagukkal és érzelmeikkel, magabiztosak, őrzik a függetlenségüket, szívesebben tevékenykednek egyedül, s így reflektálnak a környezetükre. A *gyakorlati/tudományos* beállítódású diákok pedig maguk szeretik megfigyelni, kutatni és felfedezni a jelenségeket, a dolgok voltaképpeni működését. Mindez persze csak az első vázlatos megközelítés, mert hiszen az egyes gyerekek/emberek lehetséges domináns intelligenciájához – különböző összetételben, mértékben és arányban – más intelligenciafajták kapcsolódnak, ami gazdagon árnyalja a képet. A szerző például „többszörös intelligencia” jegyzékében ötvennyolc különböző kérdést tesz fel a szülőknek, hogy meg tudakolja gyermekük intelligenciájának, képességeinek, hajlamainak, kedvteléseinek sajátosságait.

A másik jelzett alapmű, Bloomtól *A nevelési célok taxonómiája* nem is annyira a mit tanítsunk, hanem inkább a hogyan tanítsunk kérdéskörénél kerül elő Heacox kézikönyvében. Az oktatáspszichológus a gondolkodásnak az oktatásban is figyelembe veendő hat szintjét írja le. Az alapszint a *tudás*, a lexikális ismeretek felidézése. Ezt követi a *megértés* szintje, a magyarázat, összefoglalás. Aztán jön az ismeretek, a tanultak *alkalmazása*, az ezen a szinten való gondolkodás. Magasabb szint az *elemzés*, az osztályozás, kategorizálás. S erre épülhet az *értékelés*, például történelmi személyek megítélése. Végül pedig a kreatív gondolkodást kívánó *szintézis*, az újraalkotás. Ha pedig mindezt összevetjük Gardner nyolcféle intelligenciájával, máris elmélyül, kiteljesedik a kép, a két koncepció ugyanis értelmezi, magyarázza egymást. Gardner azt sugallja, hogy minden egyes diáknak van valamilyen gondolkodásbeli vagy tanulásbeli erőssége, és a diákok könnyebben tanulnak, ha tanáraik ezekre építenek, ezeket mozgósítják. Tehát minél változatosabb tanulási lehetőségeket, módokat kínál az iskola, annál több diák válik a maga sajátos képességei szerint motiválttá, s egyre magasabbra emelkedhet a Bloom-féle szinteken. A szerző végül a Gardner- és Bloom-féle két szempontrendszerrel igen tanulságosan és szemléletesen egy hatalmas integrációs mátrix-mintában veti és dolgozza össze, egyetlen példa: a 19. századi amerikai regény alapján.

A túlságos elméletieskedéstől tartózkodó és a gyakorlati megoldásokra, teendőkre koncentrálnó kötetnek egyébként is nagy erénye a rengeteg összefoglaló táblázat, sokszorosítható lap, ábra, szemléltető anyag és minta, illetve – mutatis mutandis – felhasználható kész fogalmazvány a tanárok számára. Ezek közül csak ízelítőül néhány: Tanítási stílusom jellemzői, A diák tanulási profilja, Érdeklődési területek, Projektek, beszámoló, Levél- és válaszlevélminta, Tantervtérkép, Készségek példatára, Mátrixterv, Munkanapló, Forrásnapló, Önértékelés, Önreflexió, Munkalapok, Projektmenü stb.

Mindennapi téma, hogy korunkban mindenkinek egész élete végéig szüntelenül tanulnia kell (akár újabb és újabb szakmákat), ha folyamatosan munkát akar találni, s boldogulni akar a családjában, a társadalomban. Nyilván hatványozottan igaz ez a pedagógusokra, a tanulók tanítóira! Nem véletlenül hangsúlyozza a szerző, hogy a tanítás nem egy-

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

szerűen reprodukzív, hanem alkotó tevékenység, különösen akkor, ha a pedagógus igyekszik megtalálni a diákjainak személy szerint legmegfelelőbb olyan tanulási módokat, amelyek a szükségleteikre és erősségeikre építenek, de esetleges gyengéiket is figyelembe veszik. Nos, Diane Heacox könyve – mint akár egy tanártovábbképző kurzus alapanyaga – friss, korszerű szemléletével éppen ezt igyekszik elősegíteni.

A REGIO 2007. I. számának tartalmából

MINERVA

Ernst Gellner: Nacionalizmus-tipológia (ford.: Barabás András)

PEREMEK

Fosztó László: Királyok, papok, újságírók és az angol bárónő – romániai romák a posztoszocialista nyilvánosságban

Borbély Sándor: Változó „határjelek” – a péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitása

Szabolcska Orsolya: Sorsunkba zárva

MŰHELY

Olti Ágoston: A Kommunisták Romániai Pártja és a romániai nemzetiségi/területi kérdés a két világháború között

T. Szabó Levente: Egy tárgy nemzetiesítési kísérlete – stratégiák, kontextusok és határok egy értelemadási folyamatban

RECENZÍÓK

Gidó Attila: Kollázs a háromszéki zsidóság történetéről (Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken, Sepsiszentgyörgy 2006.*)

Bognár Zoltán: Autonómia – nem kisiskolás fokon (Győri Szabó Róbert: *Autonómia, regionalizmus, kisebbségek, Budapest 2006.*)

Gyapay Marianna: Gyógyító királyok a 20. században (Nicolas Mariot könyvéről)

Globális foglalkoztatási tendenciák, 2007

ILO jelentés a foglalkoztatás alululásáról

2006-ban a munkanélküliek száma világszerte továbbra is történelmi rekordmagasságban állt, annak dacára, hogy a globális gazdaság erőteljes fellendülést mutatott – közölte a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) az éves *Globális Foglalkoztatási Tendenciák*¹ c. jelentésében.

Az ILO Globális foglalkoztatási tendenciákat összefoglaló 2007-es tájékoztatójában arról számolt be, hogy bár több ember dolgozik manapság, mint valaha, a munkanélküliek száma folyamatosan rekord magasságon áll: 2006-ban 195,2 millió embert érintett, a globális munkanélküliség így 6,3 százalék volt. Ez az arány szinte mit sem változott a korábbi évekhez képest.

Az ILO csupán szerény eredményekről tudott beszámolni a világszerte 1,37 milliárd szegénységben élő munkavállaló nyomorból való kiemelése terén (itt azokról van szó, akik, bár dolgoznak, mégis kevesebb, mint napi 2 dollárnak megfelelő összegből élnek fejenként). Az ILO hangsúlyozta: nem volt elegendő megfelelő munkahely ahhoz, hogy ezek a csoportok a szegénységi szint fölé emelkedjenek családjaikkal.

„Az elmúlt fél évtizedben mutatkozó erős gazdasági növekedés alig csökkentette a családjukkal szegénységben élő dolgozók számát, s ez is csak egy maroknyi országról mondható el. Mindezen túlmenően, a növekedés a globális munkanélküliségre sem hatott kedvezően” – mondta az ILO vezérigazgatója, Juan Somavia. „Sőt mi több, még, ha 2007-ben a globális gazdasági növekedés továbbra is erőteljesen folytatódik, a méltányos munkahelyek létrejöttének, és a dolgozók szegénység csökkenésének kilátásai aggodalomra adnak okot.”

A jelentés arra is rámutatott, hogy annak érdekében, hogy szinten tartásuk vagy csökkentsék a munkanélküliségi mutatókat, erősíteni kell a kapcsolatot a növekedés és a munkahelyteremtés között. Elmondta, hogy a méltányos, termelékeny – tehát nem akármilyen – munkahelyek létesítése előfeltétele a munkanélküliség csökkentésének, és a dolgozó, de mégis szegénysorban élő családok száma visszaszorításának. Ez viszont alapfeltétele a jövőbeli fejlődésnek és gazdasági növekedésnek.

A tendenciákat összefoglaló jelentés további következtetéseiben rámutat arra, hogy:

- az elmúlt évtizedben a gazdasági növekedés inkább a termelékenység szintjének emelkedésében, semmint a foglalkoztatás növekedésében nyilvánult meg. Annak ellenére, hogy a termelékenység világszerte 26 százalékkal nőtt, a munkában állók száma globális szinten csupán 16,6 százalékkal emelkedett.

- A munkanélküliség a fiatalokat (15–24 év közöttieket) sújtotta a leginkább: 86,3 millió fiatal, akik 2006-ban a világ teljes munkanélküliségének a 44 százalékát képviselték.

¹ Global Employment Trends Brief, 2007 Január, ILO, Genf
<http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/stratprod.htm>

- A foglalkoztatási hézag a nők és a férfiak között tartóssá vált. 2006-ban a 15 év fölötti nőknek csupán 48,9 százaléka dolgozott az 1996-os 49,6 százalékhoz képest. Ezzel az adattal összevethető a férfiak foglalkoztatása: a férfinépességhez viszonyítva 1996-ban 75,7 százaléknak volt munkája, míg 2006-ban csak 74,0 százaléknak.

- 2006-ban a szolgáltató szektor aránya a globális foglalkoztatásban 39,5 százalékról 40 százalékra emelkedett és először vette át a mezőgazdaság részesedését, amely 39,7 százalékról 38,7 százalékra esett vissza. Az ipari szektor 21,3 százalékot képviselt a teljes foglalkoztatásban.

Regionális tendenciák

A tanulmány elmondta, hogy a legtöbb régió munkanélküliségi mutatóiban nem következett be markáns változás 2005 és 2006 között. Leginkább a Fejlett Gazdaságok és az Európai Unió régióiban volt tapasztalható csökkenés 2005 és 2006 folyamán, amikor a munkanélküliségi mutató 0,6 százalékponttal 6,2 százalékra esett vissza. Kelet-Ázsiában a munkanélküliségi ráta 3,6 százalék volt, ami továbbra is világszinten a legalacsonyabb. Dél-Ázsia munkanélküliségi mutatója 5,2 százalék volt, míg Délkelet-Ázsiának és a Csendes Óceáni térségnek 6,6 százalék.

2006-ban Közép-Kelet- és Észak-Afrika továbbra is 12,2 százalékkal a legmagasabb munkanélküliséggel rendelkező régió maradt a világon a jelentés szerint, a Szahara alatti Afrika mutatója pedig 9,8 százalékkal a második legmagasabb. Ugyanebben a régióban a legnagyobb arányú a szegénysorban élő dolgozók száma, ahol tízből nyolc nő és férfi kevesebb, mint 2 dollárból él naponta a családjával. Ez alátámasztja azt a tényt, hogy a méltányos munkahelyek deficitjének megoldása Afrikában regionális és globális szinten egyaránt prioritást élvez.

A jelentés megállapította, hogy a foglalkoztatás arányát a népességhez viszonyító mutató – azaz a munkában állók aránya a munkaképes korú lakossághoz viszonyítva – régióként eltérő volt. 2006-ban a közép-keleti és észak-afrikai régióknak volt a legalacsonyabb a részesedése, 47,3 százalékkal. Ez a mutató Kelet-Ázsiában volt a legmagasabb: 71,6 százalék 2006-ban, amely arány azonban az elmúlt tíz év során 3,5 százalékponttal csökkent. Amennyiben a változást az oktatásban való részvétel növekedése idézte elő – ahogy ez Kelet-Ázsiában történt –, a foglalkoztatás arányát a népességhez viszonyító mutató csökkenése jó dolognak tekinthető. Latin-Amerikában a munkaképes lakosságból foglalkoztatottak mutatója 1,8 százalékponttal 60,3 százalékra emelkedett.

Az ILO becslések kimutatták, hogy valamennyi régióban az 1 USA dollár bérszinten dolgozó szegények teljes létszáma 2001 és 2006 között csökkent, kivéve a Szahara alatti Afrikát, ahol 14 millióval nőtt, valamint Latin-Amerikát és Közép-Kelet- és Észak-Afrikát, ahol nagyjából változatlan maradt. Ugyanebben az időszakban a napi 2 dollárért dolgozó szegények teljes létszáma csökkent Közép- és Kelet-Európában (a nem uniós tagországokban) és a Független Államok Közösségében (FÁK), továbbá a legjelentősebben Kelet-Ázsiában 65 millióval. Másrészt viszont a napi 2 USA dollárért dolgozó szegények teljes létszáma nőtt Délkelet

Ázsiában, a Csendes Óceán térségében, Dél-Ázsiában, Közép-Kelet- és Észak-Afrikában, a legnagyobb, 26 millió fős növekedést pedig a Szahara alatti Afrikában tapasztalták.

A Fejlett Gazdaságok és az Európai Unió: Magyarország kivételével a munkanélküliségi mutató jelentősen csökkent az új uniós tagállamokban

Magyarország kivételével a munkanélküliségi mutató az elmúlt két év során minden új EU-tagállamban hirtelen esett, ami arra utal, hogy ezen országok ebben az időszakban sokkal nagyobb fejlődésen mentek keresztül, mint a Független Államok Közössége. Ez a szembeötlően pozitív tendencia számos fejleménynek köszönhető: a régi és az új tagállamok kereskedelmének felgyorsulása és a régi uniós tagországok és nem EU-országok beruházásainak eredményeként csökkentek termelési költségek, melynek következtében jelentősen nőtt a GDP-ráta; a szovjethatalom összeomlása óta folyamatosan zajló strukturális változások is kezdték éreztetni hatásukat; a munkaerő-piaci reformok; a régi EU-tagállamokba való kivándorlás, amely csökkentette a hazai munkaerőpiacra helyeződő nyomást. Ez azonban hosszútávon problémákhoz vezethet, mivel a munkaerővesztés negatív hatással lehet a hosszú távú növekedési nyomvonalra.²

A Fejlett Gazdaságok és az Európai Unió régióinak munkaerő-piaci indikátorai igazolják az elmúlt néhány év pozitív tendenciáját. Úgy a munkanélküliek száma, mint a munkanélküliségi mutató 2006-ban 30,1 millióra és 6,2 százalékra, 2005-ben pedig 32,9 millióra és 6,8 százalékra csökkent. Ugyanakkor a foglalkoztatás 5 millióval, a foglalkoztatás aránya a népességhez viszonyítva pedig 56,4 százalékról 56,7 százalékra nőtt.

Mindennek ellenére az egyes országok közt számos variáció tapasztalható. Egy részükben a munkanélküliség 7,5 százalék fölött maradt, ilyen Olaszország, a Cseh Köztársaság, Finnország, Észtország, Németország, Franciaország, Görögország, Izrael, Lettország, Spanyolország, Litvánia, Szlovákia és Lengyelország. Némely állam esetében bizonyos konkrét csoportok kevesebbet profitáltak a pozitív tendenciákból. A fiataloknak, például, még mindig sokkal több nehézséggel kell megküzdniük, hogy az első munkahelyüket megtalálják. A fiatalok munkanélküliségi rátája átlagban majdnem a duplája a felnőttekének. Továbbá a tartós munkanélküliek és az alacsony a képzettségűek is nehezebben tudnak elhelyezkedni. Végül pedig a régió legtöbb gazdaságának el kell érnie a férfiak és a nők egyenlőségét a munkaerőpiacon.

Általában a régió munkaképes korú lakosságának kétharmada aktív a munkaerőpiacon: dolgozik vagy állást keres. A munkaerő részvételi

² A szakképzett munkaerőhiányról szóló jelentések egyre szaporodnak az új EU-tagállamok körében. Ez főleg a műszaki szakképesítésű dolgozókra vonatkozik, úgy a kétkezi, mint az irodai dolgozókra. Ez az egyik magyarázata a nem uniós és a szegényebb új uniós országokból a gazdagabb új EU-országokba történő egyre növekvő munkaerő-vándorlásnak.

aránya enyhe csökkenést mutatott az elmúlt 10 évben. Ez arra utal, hogy komoly lehetőség van arra, hogy a társadalmi bevonás fokozásával még több ember integrálódhasson a munkaerőpiacra. Ez a nők és a fiatalok esetében különösen igaz lehet, valamint azokra is, akik sokévi munkanélküliség után elvesztették motivációikat.

Ami pedig a gazdaság teljesítményét illeti, a régió legtöbb gazdasága hosszú inflációmentes növekedést élvezhetett az olaj és az árucikkek emelkedő árai ellenére. Ezen előnyös tendenciák mögött a bérek makacs mérséklése gondoskodott úgy az árstabilitásról, mint az erősen emelkedő nyereségekről. Az utóbbi időben némileg zavart szenvedett a gazdaságnak ez a zökkenőmentes teljesítménye. Az Egyesült Államokban jelentkeznek az inflációs nyomás és munkaerő-piaci feszültségek jelei, a házépítési beruházások pedig jelentősen visszaestek a magánlakás építkezések korábbi, hosszan tartó fellendülése után. Ennek ellenére azonban, a régió egészét tekintve, csupán kevés jele tapasztalható az általános túlfűtöttségnek. Erős lassulás helyett inkább a régiók közötti egyensúly-át-helyeződéssel lehet számolni a világgazdaságban: a növekedés lelassulásával az Egyesült Államokban és Japánban, a sebesség felgyorsulásával Európában.

Annak ellenére, hogy a rövid távú kilátások elég jók, a közeljövőben a régióknak meg kell küzdenie bizonyos munkaerő-piaci problémákkal. Tekintettel a népesség előregedésére nagyon fontos, hogy egyre több ember kerüljön fizetett állásba, hogy a kormányok megfelelő életkörülményeket és népjóléti rendszereket tudjanak fenntartani. Ezt úgy érhetik el, hogy felhagynak az olyan politikákkal, amelyek nem ösztönzik az embereket a munkavállalásra, a vállalatokat pedig munkaerő alkalmazására, s többet tesznek a munkaerő szaktudásának javításáért. Továbbá a gyors technológiai fejlődés és a globalizáció miatt még fontosabbá válik a régió munkavállalói számára, hogy készek legyenek a változásokhoz és a szorosabb versenyhez való fokozott alkalmazkodásra. A fiatal munkavállalók még mindig 2,4 százalékkal nagyobb valószínűséggel lesznek munkanélküliek, mint a felnőttek. Ez a potenciális lehetőségek pazarlását jelenti, amit a társadalmak hosszú távon nem engedhetnek meg maguknak. Egyre sürgetőbb szükség van arra, hogy ez a csoport nagyobb figyelemben részesüljön, annak érdekében, hogy a munkában töltött életük a megfelelő útvonalon induljon el.

Végül pedig megoldást igényel a tartós munkanélküliség és a női munkaerő alacsonyabb részvételi arányával ötvöződő magas női munkanélküliség is. A kormányoknak javítaniuk kell az emberek esélyeit arra, hogy megfelelő munkát találjanak, mindezt pedig hatékony foglalkoztatási szolgáltatások nyújtásával, tanácsadással, képzéssel és pénzügyi ösztönzőkkel érhetik el. Másrészről viszont az ellátásban részesülőknek is meg kell tenniük minden szükséges lépést annak érdekében, hogy munkahelyet találjanak, vagy javítsák saját foglalkoztathatóságukat.

A nem uniós tagságú Közép- és Kelet-európai és a Független Államok Közösségének (FÁK) országai: nagyfokú munkanélküliség és kivándorlás

Az utóbbi időszak szilárd gazdasági növekedési mutatói ellenére, a nem uniós tagságú Közép- és Kelet-európai és a Független Államok Közösségének (FÁK)³országaiban a munkaerőpiacot továbbra is magas munkanélküliség jellemzi, amely a kommunista rendszer átalakulásának eredménye – állítja az ILO jelentése. A tíz évvel korábbi 9,7 százalékos munkanélküliségi ráta 2006-ra az egész régióban 9,3 százalékra csökkent, ami egy kicsit alacsonyabb, mint a korábbi évben volt. A korábbi Jugoszláv Macedón Köztársaság jelentette 2005-ben a legmagasabb mutatót, 37,3 százalékot. Az állástalanok nagy része fiatal, első állás kereső, akik, még ha sikeresen be is lépnek a munkaerőpiacra, nagyfokú munkaerő fluktuációval, számos rövid távú alkalmazással kell szembenézniük. 2006-ban a fiatalok munkanélküliségi rátája 18,6 százalék volt. Az országok többségében nagyobb a munkanélküliség a nők körében, mint a férfiak között.⁴

Nem meglepő, hogy a régióban állandósuló magas munkanélküliségi mutató nagy mértékű kivándorlási hullámot indított el. Számos, az át-szervezések eredményeként utcára kerülő dolgozó és sok fiatal, akiknek soha nem sikerült állást találnia, nyugatra vándorolt lehetőségeket keresve. Főleg az olyan délkelet-európai országok esetében, mint Bulgária, az emigráció növekvő méretei aggodalomra adnak okot, mivel a szak-képzett állampolgárok exodusáról van szó. Ezt a szakemberek a tartós gazdasági fejlődéshez szükséges kapacitások csökkenéseként értékelik. Még ennél is nagyobb aggodalomra ad okot a rejtett migráció, beleértve az embercsempészetet, amely gyakran a rossz munkaerő-piaci helyzetet jelzi.⁵

Ebben a régióban a munkaerő részvétele visszaesően van, amióta a rendszerváltás folyamata megkezdődött. A legtöbb közép- és kelet-európai országban valamint a Független Államok Közösségében a gazdasági aktivitás mutatói visszaestek úgy a férfiak, mint a nők vonatkozásában, de a hanyatlás a férfiakat erősebben sújtotta. Továbbá, a foglalkoztatás aránya a népességhez viszonyítva az 1996-ban 54,8 százalékról 2006-ra 53,0 százalékra csökkent.

Az egyik pozitív tendencia a régióban a munkavállalók szegénységének jelentős mérséklődése, amely a napi 2 USA dollárt keresők esetében 2006-ban 10,5 százalékos volt a korábbi évek 33 százalékához képest. Mindez azt jelzi, hogy a szerkezet-átalakítási folyamat olyan új munkahelyeket hozott létre, amelyek már elég jó minőségűek ahhoz, hogy lehetővé tegyék a munkavállalók és családjaik kiemelkedését a szegénységből.

³ Mivel jelen tájékoztató a globális foglalkoztatási tendenciákat 2006-ig elemzi, Bulgária és Románia ebben a régióban szerepel annak ellenére, hogy 2007 januárjától ezek új EU-tagállamok.

⁴ ILO Globális foglalkoztatási jelentés az ifjúságról.

⁵ ILO jelentés a 7. európai regionális találkozóra, a vezérigazgató jelentése az együttműködésről egy változó világban, II. kötet, Budapest 2005.

2006-ban Közép- és Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében a GDP növekedési rátája 6,3 százalék volt, magasabb, mint a Fejlett Gazdaságokban és az Európai Unióban jegyzett 3 százalék. Mind Bulgáriában, mind Romániában reményteljes gazdasági tendenciák voltak tapasztalhatók. A 2007-es európai uniós tagságra való felkészülés során, a két gazdaság termelékenyebbé és stabilabbá vált. A Független Államok Közösségének orszárai sokkal nagyobb és hosszabb gazdasági válságon mentek keresztül a szovjethatalom összeomlása után, mint a közép- és kelet-európai országok. Azonban 1999 óta az egész régióban erős fellendülés volt érzékelhető, a gazdasági növekedés az 1999-es 2,4 százalékról a múlt évre 6,3 százalékra emelkedett.

A legfőbb feladat a közép- és kelet-európai (nem uniós tagságú), valamint a Független Államok Közösségének országaiban, hogy a magas munkanélküliséget és az alacsony foglalkoztatási rátákat visszafordítsák a munkaképes népességben rejlő lehetőségek jobb kiaknázása érdekében. Ez csak akkor lesz lehetséges, ha olyan makro-gazdasági politikákat vezetnek be, amelyek fellendítik a beruházásokat és elősegítik a munkahelyteremtést, továbbá olyan munkaerő-piaci és szociálpolitikákat vezetnek be, amelyek hozzájárulnak a fiatalok társadalmi bevonásához, és a szegénység csökkentéséhez.

Összefoglaló

„Valamennyi régióknak nagy munkaerő-piaci kihívással kell szembe néznie – mondja az ILO jelentés. A fiataloknak több nehézséggel kell megküzdeniük a munkaerőpiacon, mint a felnőtteknek. A nők nem részesülnek ugyanolyan lehetőségekben, mint a férfiak; a szegénység a megfelelő munkalehetőségek hiánya miatt még mindig igen magas; és a népességben rejlő lehetőségek gyakran kiaknázatlanul maradnak az emberi erőforrások fejlesztésének hiánya, vagy a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalának meg nem felelése miatt (mis-match).”

„Manapság az a széles körben elterjedt meggyőződés alakult ki, hogy a méltányos munka biztosítása az egyetlen járható út a szegénység csökkentésére, ezért a »teljes, termelékeny és méltányos foglalkoztatás« lesz az az új célkitűzés, amely a 2007-es Millenniumi Fejlesztési Célok közé is bekerül. Ezért itt az idő úgy a kormányok, mint a nemzetközi közösségek számára, hogy elérjék azt, hogy a világ legtöbb részén tapasztalható előnyös gazdasági feltételek a méltányos munkahelyek számának növekedésében is megnyilvánuljanak” – vonja le a következtetést a jelentés.

Abstracts

Andrew Jackson: Why we don't have to choose between social justice and economic growth: The myth of the equity/efficiency trade-off

Mainstream economic theory holds that there is a fundamental trade-off between equity – a reasonably equal distribution of income and wealth – and efficiency – or economic growth. The basic idea is that societies that care too much about promoting equality will pay a price in terms of slower growth. Today, this theory is combined with the common argument that any advanced industrialized country that hopes to copy the recent economic success of the United States must buy into the high inequality U.S. social model.

The purpose of this paper is to critique this basic argument on both empirical and theoretical grounds, and to show that there are positive linkages between relative equality and good economic performance.

The economic and social performance of seven countries which are broadly representative of three different socio-economic models – „liberal“, „social market“ and „social-democratic“ – are compared. The central conclusion is that, in the 1990s, there was no clear association between inequality and economic growth, and that two low-inequality countries – the Netherlands and Denmark – did very well in both economic and social terms. At a minimum, this indicates that it is possible to achieve high growth and low unemployment without sacrificing the goal of social equity. Moreover, the paper shows that growing differences in income distribution among these seven countries are primarily caused by a shift to greater inequality in the so-called „liberal“ countries; there has been no universal trend towards greater inequality.

The paper surveys recent studies which show that equality producing institutions and policies do not necessarily carry a significant price in terms of poorer economic performance. Specifically, it points out that widespread collective bargaining and labour market regulation can maintain low levels of earnings inequality without blocking job growth or needed business investment, and that the relatively high taxes needed to finance „generous“ redistributive transfers and accessible public services do not necessarily have negative impacts on growth. Going one step further, the experience of some countries suggests that reform and renewal of these institutions and policies –rather than their erosion – can have positive impacts on economic performance.

A final section of the paper critiques the general argument that „globalization“ forces modern societies to abandon the goal of equality if they are to effectively compete in the international market. The paper points out that while changes to social and economic policies intended to promote equity may well be necessary, and while it is not easy to balance the goals of equity and efficiency, it is still possible for modern societies to „grow together“ rather than „grow apart.“ This general conclusion is highly relevant to the debates currently underway about the degree to which Canada must become more like the U.S. in social terms, if we are to match their success in economic terms.

Georg Vobruba: Limits of legitimation. Preconditions for conflict solution by the majority rule in the European Union

Expanding the domain of the majority rule is widely seen as desirable for the European Union. But the functioning of the majority rule depends on preconditions, which are seldom taken into account. The basic condition is that overrules minorities accept majority decisions instead of leaving a voting entirety. The particular problem

of applying the majority rule within the European Union consist in the fact that overruled minorities at the European level are majorities at the nation-state level. By distinguishing between three dimensions of conflicts: content, time and space, the article analyses under what conditions one can expect that minorities accept majorities' decisions, hence conflicts can be solved by the majority rule at the European level.

László Józsa: The network of social provisions in the Byzantine Empire. A historical study.

The history, function and organisation of social provisions are discussed in detail in this study. From the dedication of Constantinople in 330 AD to the Turkish conquest in 1453, the cities of the Byzantine Empire supported organized philanthropic institutions. By the sixth century Byzantine society considered these institutions one of the essential amenities of city life. The medical treatment both in hospitals and polyclinics as well as the funeral ceremony was free of charge for all East Roman Empire citizens. The author describes the following philanthropic institutions of the Byzantine Empire:

- 1) *Brephotropheion* was a foundling house and it was designed to care for the infants and very young children.
- 2) *Orphanotropheion* referred to an institution which sheltered and fed orphans.
- 3) *Gerokomeion* meant old-age home.
- 4) *Ptochotropheion* or *ptócheion*: poor-house.
- 5) *Onomasticon*: guest rooms for christian migrants.
- 6) *Xenon*: usually applied to a medical center, while it could still have its older meaning of hospice.
- 7) *Katagogia*: house for the poor and pilgrims.
- 8) *Diakonai*: Monophysites organized diakonai to help meet the basic needs of the poor and the sick.

András Lichtneckert: Füred, spa of peasants and the poor

Recent research results have made the documentation of the operation of the Balatonfüred acid-water spa possible as far back as 350 years. We have had access to the number and composition of the spa's guests since the 1830's. Social-historical analyses based on the processing of printed guest registers have so far stressed that in the reform era Balatonfüred was the thermal bath of the rich and the well-off. However, an extensive inventory of the source material allows us to draw the conclusion that before 1848, the thermal spa was attended and its services used by peasants and poor people in numbers similar to those of members of the upper classes: of special importance was cupping to cure inflammations. The presence of common people at the bath can be followed and verified on the basis of the institutions, language use, mineral water consumption, structure of the baths, the services and prices, the number and composition of the guests and the people cupped. Numerical figures reflect an ever-decreasing presence of the poor at the spa between 1836 and 1852.

István Budai: Approaches to the development of social work education III. Curriculum and system-approach

This is the final part of three closely interrelated studies that investigate the basic questions of social work education – what, why, how and in which framework can we teach social work. The analysis is based partly on theoretical research in the related scientific literature, and partly on the achievements of professional debates

in different Hungarian and international – mostly European – forums. The first study examined some issues of the professional knowledge and competence-based education and the second one considered the methods, learning-strategies, and tools that can help students in their future social work activities (Approaches to the development of social work education I. and II. Budai 2006, 2007).

Based on Global Standards and British literature the present study tries to give a short outline about the advantages and possibilities of curriculum- and system-approach educational development, and about curriculum as educational framework. It also describes some important characteristics of permanent curriculum development. Since the three studies are in close connection, the understanding of this study needs the reader's acquaintance with the earlier parts.

---

esély

2007/2

Social Policy Journal

Contents

STUDIES

- 3 **Andrew Jackson:** Why we don't have to choose between social justice and economic growth: The myth of the equity/efficiency trade-off
- 49 **Georg Vobruba:** Limits of legitimation. Preconditions for conflict solution by the majority rule in the European Union

HISTORY OF SOCIAL POLICY

- 63 **László Józsa:** The network of social provisions in the Byzantine Empire. A historical study
- 77 **András Lichtneckert:** Füred, spa of peasants and the poor

SOCIAL WORK

- 94 **István Budai:** Approaches to the development of social work education III. Curriculum and system-approach

REVIEW

- 113 **István Csibra:** The difference of dignity

DOCUMENT

- 117 Global employment trends, 2007
- 123 Abstracts

Szerzőink figyelmébe!

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőbizottság bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, A/4-es méretű papíron, széles margóval, dupla sorközzel. A tanulmányt kérjük e-mailban is elküldeni a szerkesztőség címére.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen a szerző(k) neve, foglalkozása, végzettsége, munkahelyének megnevezése, e-mail címe a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. A lábjegyzeteket lapalji jegyzetként kezeljük. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: Piroska (1999: 15–16),

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: (Tóbiás–Benedek 1999: 13),

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és a lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), a megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve,

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma,

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

8. Külön lapon kérjük mellékelni a tanulmány legfeljebb 200 szót tartalmazó tartalmi összefoglalóját (abstract) magyar és angol nyelven.